

Skördar i Sverige före agrarrevolutionen

Statistisk undersökning av det rörliga tiondet fr.o.m 1665
Introduktion till databaser

Erik Hallberg, Lotta Leijonhufvud, Martin Linde, Lennart Andersson Palm

Forskningsrapport till Riksbankens Jubileumsfond

Göteborg 2016

Rapport från Riksbankens Jubileumsdonds infrastrukturprojekt

En skördeindikator före den agrara revolutionen – rörligt tionde 1665-1800.

Projektets medarbetare

Erik HALLBERG är lärare och forskare vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Hans forskning har främst behandlat svensk landsbygd under perioden ca 1750–1930, med särskilt intresse för förhållandet mellan befolkning och ekonomi i samhällsutvecklingen. Därutöver har han haft olika uppdrag kring kulturmiljöfrågor för länsstyrelsen i Halland och Hallands kulturhistoriska museum.

Lotta LEIJONHUFVUD är fil.dr. i agrarhistoria. Hon har tidigare forskat om spannmålstiondet som skördeindikator under den tidigmoderna perioden. Hon har även byggt en klimatdatabas för EU:s 6:e ramprogram ”Millennium”. Se Internet:
<ftp://ftp.ncdc.noaa.gov/pub/data/paleo/historical/europe/stockholm2010temperature.txt>

Martin LINDE är lektor i historia vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Han har tidigare forskat om det tidigmoderna samhällets politiska kultur, i synnerhet förhållandet mellan bönder och överhet i 1700-talets Sverige. Tillsammans med Lennart Palm har han också arbetat med infrastrukturprojektet *Databasen Sverige 1570-1805: befolkning, jordbruk, jordägande*.

Lennart Andersson PALM är seniorprofessor vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Han har främst forskat kring det tidigmoderna Sveriges jordbruk och demografi. Huvudarbeten i förra fallet utgörs av bidragen i infrastrukturprojektet *Databasen Sverige 1570-1805: befolkning, jordbruk, jordägande*, i senare fallet av arbeten bakom boken *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300-1850*. Göteborg 2001.

Projektledning

Lennart Andersson PALM vid Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet.

Databasernas förvaring

Göteborgs universitet

Svensk Nationell Datatjänst (SND),

E-post: snd@gu.se

Postadress: Box 330, 405 30 Göteborg

Databaserna avses vara tillgängliga för alla forskare efter ansökan hos SND.

Innehåll

Svenskt skördeberoende tionde fr.o.m. 1665 (Palm)	1
Något om databasernas kolumner	21
Bohuslän (Palm)	23
Halland (Hallberg)	33
Jämtland och Härjedalen (Palm)	45
Kopparbergs län (Leijonhufvud)	57
Småland och Västergötland (Palm)	65
Södermanlands län (Leijonhufvud)	75
Uppsala och Stockholms län (Palm)	85
Västerbottens län (Palm)	97
”Västernorrland” (Linde)	107
Västmanlands län (Leijonhufvud)	117
Öland (Palm)	129
Örebro län (Hallberg)	135
Östergötland	143
Källor och litteratur	155

Svenskt skördeberoende tionde fr.o.m. 1665

Lennart Andersson Palm

Projektets syfte

Projektets syfte har varit att konstruera databaser över det skördeberoende tiondet i Sverige (utom Skåne) på sockennivå fr.o.m. 1665.

Tiondet

Tiondet skulle enligt bibeln motsvara en tiondel av årets skörd. Spannmålstiondet infördes i Sverige troligen på 1200-talet. Under 1500-talets reformation drogs större delen av denna tidigare i sin helhet kyrkliga skatt in till kronan, i vars arkiv den efterlämnat ett väldigt källmaterial. Ibland kallas kronotiondet oegentligt för kyrkotionde. Den senare benämningen bör reserveras för den del av tiondet som på sina håll gick till de lokala sockenkyrkorna. Tiondet var länge rörligt, d.v.s. skördeberoende, men blev så småningom en fast skatt. Uppgifter om det rörliga tiondet kan användas för att följa skördeutvecklingen under tidsperioder för vilka pålitlig jordbruksstatistik saknas.

Tiondesystemet 1665 och framåt

Vårt projekt utgår från år 1665 då måttförhållandena reglerats och gjorts enhetliga i landet. 1638 års tiondeplakat låg till grund för tiondesystemet i Sverige under hela vår undersökningsperiod.¹ Men plakatet är inte särskilt detaljerat och mer detaljerade instruktioner följde. Ett ”patent” utfärdades i Göteborg den 15 maj 1658. Patentet innehöll ett hot om att tiondeinspektorer, kronotjänstemän som fick ta hand om tiondeuppbörden mot provision, ånyo skulle införas, eftersom bönderna inte uppfyllt det löfte de, i utbyte mot att slippa dem, gav i 1644 års riksdags biavsked. 30 juni 1663 utfärdades en *Instruction* till landets befallningsmän, d.v.s. kronofogdarna, alias kronans skatteuppbördsmän, eftersom inte heller 1658 års påbud respekterats.² Trots detta blev det inga särskilda tiondeinspektorer utan häradsfogdarna fick, med hjälp av instruktionen, stå för inspektionen. De viktigaste av de bestämmelser som gällde 1665 var följande (hänvisning till respektive förordningsår inom parentes):

- Tionde skulle utgöras av ”allehanda Sädh / Rogh / Korn / Hwete / Haffra, Ärter / Böner...” (1638) Som vi kan se av de bevarade tiondelängderna har praxis här varierat mellan olika geografiska områden.
- Efter skörden och sedan säden satts på tork skulle sexmännen, socknens förtroendevalda, beräkna skyltalet (se nedan) på åkern; där socknarna var vidsträckta tog de hjälp av några nämndemän. Om räknarna inte kunde skriva, skulle de anteckna antalet skylar genom inskurna streck på karvstockar av trä i väntan på att tiondelängden skulle skrivas. Befallningsmannen skulle ansvara för att räkningen gick rätt till. Om fogden fann att räknarna fuskade skulle han i enlighet med stadgans fjärde punkt underrätta landshövdingen som då skulle utse andra personer att tillsammans med sexmännen och nämndemännen räkna om, så att räknandet av banden (se nedan) i skyltalen blev riktigt. (1663) Även säden på eventuella svedjor skulle räknas. (1638, 1663)

¹ Som e-bok på Kungliga biblioteket <http://weburn.kb.se/eod/5630/NLS15A025630.pdf> 2015-05-31.

² ”Instruction hwarefter BefallningsMännerna här uthj Sverige sigh medh Kyrkiotijondens Infordrandet, hwar uthj sitt fogderije skohle hafwa att rätta och regulera. Datum Stockholm den 30 Junj Anno 1663”. Vi har inte påträffat den i någon tryckt version. Östergötlands landskansli, ank. skrivelser från kammarråd och reduktionskollegium 1661-64, volym 272, fol 143-146. VALA.

- Efter inbärgningen av skörden skulle ”tröskas prov”, vilket innebar en undersökning om hur mycket tröskad säd en skyl eller annan enhet i medeltal gav. Provet skulle ske i närvaro av länsmannen, han var fogdens hjälpreda i viss del av fögderiet, samt två av sex- eller fjärdingsmännen. Fjärdingsman var fogdens man i en ännu mindre del av fögderiet. Skulle provet visa att säden blev mycket svag, så att avkastning skiljde med ½ eller ¼ fjärding per skyltalen mellan byarna eller hemmanen skulle fler prov göras, så att ingen av allmogen fick betala för mycket. (1663) En fjärding var i sammanhanget 1/8 tunna, Provtröskningen kunde ske i bondens egen lada eller i särskilt inrättad trösklada i kyrkbyn. (1638)
- Från predikstolarna skulle det så kallas till möte i sockenstugan. Där skulle tiondelängden, baserad på karvstockarna och andra besked, skrivas av kyrkoherden i närvaro av befallningsmannen eller dennes ombud, länsman och några av nämnde- och sexmännen, liksom sockenmännen, d.v.s. allmogen. I samband med upprättandet av längderna skulle också resultaten av de rätta proven uppläsas och skrivas in i tiondelängden (1663). Längden lästes upp ”på thet alle må wetta hwad Tijonde en och annan”, d.v.s. grannarna, ”hafwer erlagdt”. (1638) Tanken var att de ska ange varandra om någon uppgav för låga siffror.
- I tiondelängden skulle alla socknens gårdar, hemman och torp skrivas in, inklusive säterier och rå- och rörshemman. I en kolumn skulle skyltalet inskrivas, i en annan provet, och all säd i olika kolumner för de olika sädesslagen, samt slutligen hur mycket vart hemman eller torp och dess åbor hade att erlægga. Längden skulle undertecknas och sigilleras av kyrkoherdarna samt förses med sexmännens namn och bomärken. Missbruket ”att en stor del av prästerskapet hava skrivit och formerat längderna allenast efter det, vad allmogen haver fört ifrån sig och uti kyrkohärbärgen inlevererat”, d.v.s. utan kontroll av hur tiondet beräknats på åkrarna, förbjöds hädanefter. Originallängderna skulle sedan skickas till fogden för vidare befordran till länsstyrelsernas landsbokhållare; kopior accepterades inte. (1663)
- Enligt 1590 års tiondemandat skulle prostar och häradshövdingar varna och tillsäga bönderna att ”vara förtänkta att göras deras ed på lagboken att de hava gjort rätt tionde”. Edgång har ansetts vara ett viktigt påtryckningsmedel för att få allmogen att inte fuska med tiondet. Var begicks denna ed? Eden skulle förestavas dem på häradsrätternas hösteting ”efter det sätt som gamla lagböcker utvisa”.³ Eftersom knappast alla bönder var närvarande på varje ting måste man anta att det kan ha gått till på andra sätt. Allra troligast är att det enbart var tionderäknarna, särskilt sexmännen, som fick göra eden på sina sockenmäns vägnar.⁴
- Tidpunkten för uppbörden tycks inte ha varit reglerad mera exakt. Många tiondelängder är daterade i december skördeåret. Uppbörden skulle ske i häradsfogdens, kyrkoherdens och sexmännens närvaro (1638). Varje kyrkohärbärke (socknens förrådshus, ej att förväxla med den av kronan förordade tröskladan, se nedan!), skulle ha tre lås och nycklar, där den ena innehades av häradsfogden, den andra av ”den som kyrkohärbärgat

³ Björn Helmfrid 1949, s. 39.

⁴ Ett exempel: *Anno 1692 den 29 Februarii hölls Laga Ting med Allmogen av Grundsunda Tingelag uti dess Länsmansgård Önskan av Häradshövdingen Carl Stridsberg och vanlig Häradsnämnd: § 12 De som varit nämde till tionderäknare och voro kommet tillstädes avlade sin ed att redeligen och oppriktigt därmed omgås. Men följande varit nämde efter Länsmans och Sockenskrivarens intygande och intet k ommit tillstädes gjordes saker till sina - 3 marker smt vardera, näml: Nils Jöransson i Ellön 3 marker, Michel Olofsson i Banafjäl - 3 marker, Nils Suhlsson i Husom - 3 marker, Olof Pedersson i Skademark - 3 marker i förmågo av det - 33 Cap: av Tingm b. (på internet 2016-02-07: <http://www.sikhallan.se/GRTingsprotokoll/DBG1692V.htm>*

tillordnat är” eller dess fullmäktige, den tredje av sexmännen. Härbärgat kunde alltså bara öppnas av dessa tre, eller deras fullmäktige, samtidigt. (1663) Att tiondelängden fanns tillhands vid uppbördstillfället tycks ha varit så självklart att det inte nämns direkt i förordningarna. Däremot stadgades att kyrkoherden i kontrollsyfte skulle ge fogden uppgift om hur mycket hans tredjedel, tertialen, gett vid tröskningen, så att kronans tionde proportionellt motsvarade den (1638). Prästen hämtade ju själv sin del av skylarna på åkern direkt efter sädens torkning. Befallningsmannen skulle tillse att allmogen inte lämnade sin sämsta säd till tiondet utan som ”årsväxten varit”, så att inte mottagarna (de institutioner eller personer som anslagits att få tionden av kronan) fick anledning att klaga. Om en bonde inte betalade skulle han av fogden inskrivas på restlängd som för andra skatter. (1663)

- Tillsammans med de gårdar som prästerna brukade – prästgården och ”stommarna” jämte andra gårdar vars räntor förlänats prästerna som understöd – skulle adelns säterier och rå- och rörshemman (d.v.s. adelsmannens gårdar i samma by som hans säteri) vara tiondefriade. I princip alla andra bruk skulle betala., ”så Höghe som Låghe”, från adelns tjänare ner till böndernas legodrängar. Övriga som ville slippa måste kunna visa Kungl. Maj:ts specialbrev om detta. (1638)
- Med hänsyn till de ofta förekommande klagomålen över olika måls (mätkärls) användande skulle strax innan kommande mikaelitid (29 september) upphandlas och uti vart härbärke inlämnas en ny och rätt justerad tunna och de mindre målen, allt betalat av kyrkohärbärgets ”obytta summa”, d.v.s av det uppburna tiondet. Målen skulle i volym motsvara de kärl som skickats från Kungl. Maj:t till landshövdingarna och deras volymr skulle justeras, d.v.s. kontrollera i landshövdingens eller hans fullmäktiges närvaro. (1663)
- Beträffande ”rågarna av tunnetalet”, den extrasäd som traditionellt lagts till på tunnor som levererades i handeln liksom kronans uppbörd (se visare längre fram) skulle följande observeras: Tiondet skulle levereras ”uthan någhot stoppande eller skakande / doch at uthi inleffrerandet tw (två) Uplandz Faat eller twenne Finsche kappar / gifwes i staden (istället) för Rågan så och affgången på hwarie Tunna”. (1638) De personer eller institutioner till vilka tiondet var anslaget skulle också ha rågarna. Enda undantaget var om rågarna uttryckligen, ”expresse”, inte ingick i en viss mottagares tionde utan förbehållits kronan till ”andra utgifter”.⁵ (1663) Mottagarna kunde vara regementen, skolor m.fl.
- 1638 års stadga skulle läsas upp i kyrkorna en gång om året och synnerligen då tiondet skulle lämnas. (1663)
- Vid straff var fogdarna förbjudna att ta emot något tionde innan allt förts in i tiondehärbärgat. (1663)

De huvudsakliga författningar som utgavs efter de ovan nämnda innehåller i princip samma bestämmelser beträffande tiondet. De viktigaste av dem var följande:

*Kongl. May:tz nådige Instruction För Häradzfogderne wid deras Tienstere och Embetens Förrättningar. Gifwen Stockholm den 9 Octobris, Åhr 1688.*⁶

⁵ Det förekom att rågar inte beräknades på s.k. ”grann säd” eller ”grannsäd”, vilken trots namnet avsåg mycket dålig säd. Se extrakt för Aska och Göstrings härader 1718, s. 1248, RA. Hellenius 1801 skriver, s 22, om säd som lämnar ”usel halm ... lätt kullstjelpes, (och) ofta då förtorrkas och alltid ger en ringa och grann säd.”

⁶ Numera some-bok på Internet: <http://hdl.handle.net/2077/38396>

Form, eller methode till kyrckio-tijonde längdernes inrättande hwar på instructionerne både för häradzfogdarne uti den 3 puncten 2. §. som ock för häradzskrifwarne i den 4 puncten sig beropa.(1688)⁷

Kongl. May:tz Instruction, Häradz-Skrifwarne wid deras Tiensterns Förrättningar til Effterrättelse. Gifwen Stockholm den 16 Octobris, Åhr 1689.⁸

Karvstock

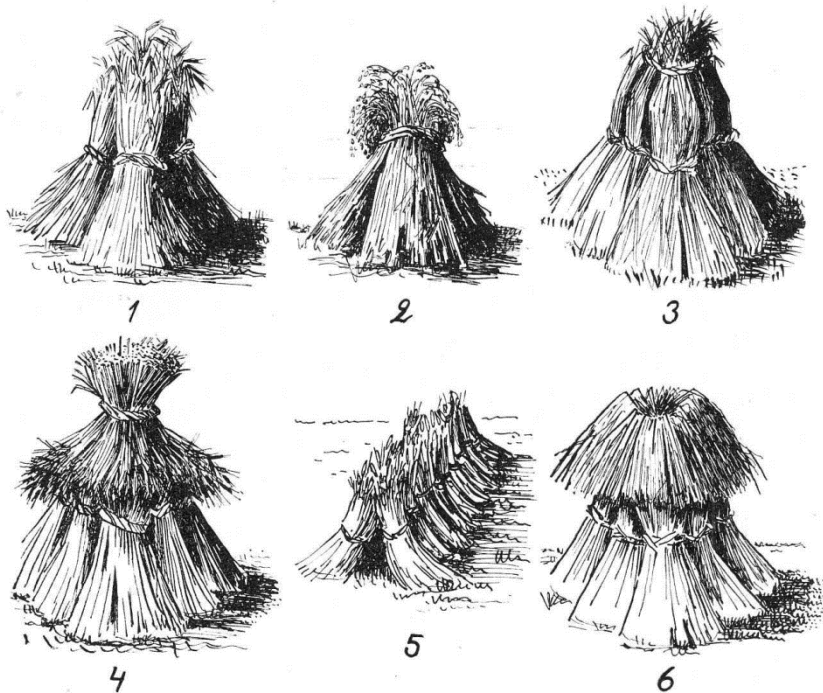

Troligen från Ljusdal i Hälsingland 1627. Nordiska museet.

Skylar, rökar, band m.m.

Som framgått var ett led i tiondeberäkningen att räkna den på åkarna till tork uppsatta skörden, skylar, rökar, nekar, band m.m. Vad var detta?

Vid skörden bands först sädeskärvar, nekar eller band.⁹ Dessa begrepp var synonyma. De sattes sedan upp för tork på olika regionalt växlande sätt i skylar, travar eller rökar för att torka. Andra begrepp i sammanhanget var snesen och kasen, ett korsvis hopat antal kärvar, lagda som förberedelse för skylningen.¹⁰ De varierade till sin utformning från ort till ort. Här visas hur skylar etc. kunde se ut:

⁷ Numera some-bok på Internet: <http://hdl.handle.net/2077/38394>

⁸ Numera some-bok på Internet: <http://hdl.handle.net/2077/38395>

⁹ Nek kunde också användas synonymt med skyl, t.o.m. för liten sädes hög eller del av kärve.

¹⁰ SAOB under uppslagsorden "band", "nek", "rök", "skyl" och "trave".

Enkla skylningsmetoder: 1 Klocka; 2 Krokstad nek; 3 Toppbunden trindskyl; 4 Enkel spetshatt; 5 Kamskyl eller trave; 6 Krängd hattskyl. Mattisson 1953, s. 86 (efter C.G. Lekholm).

I Norrland förekom flera avvikande torkningssätt, se avsnittet om Västerbotten längre fram.

”Underslev” – hur mycket säd förblev oredovisad?

Efter reformationen delades tiondet mellan kronan och prästen. Tiondet var en viktig del av prästerskapets lön. Redan Gustav Vasa misstänkte att bönderna betalade för lite i tionde.¹¹ Trots edgång och prästens intygande fanns en del allvarliga luckor i kontrollen. En var skyl- eller rökräkningen på fälten: Fanns kontrollanter i alla socknar? Hann de med? Kände de till alla åkerlappar i mer glesbefolkade skogsområden? Var de noggranna? Under nästan halvtannat århundrade efter Gustav Vasa prövade kronan nya metoder och ökade kontroller för att höja tiondetuttaget.

Enligt bönderna själva berodde de största ”undersleven” i tiondet på de gårdsinnehavare som ansåg sig befriade från tiondeplikten. Ett uttalande från bondeståndet 1638 uppger att adeln undantog sina säterier, sina rå- och rörsbönder och ibland även odlingar på ödegårdar utanför rå- och rör. Men även andra grupper kunde undandra sig, ryttare, soldater, fogdar, officerare m.fl. Här fanns, enligt bönderna, en viktig orsak till kronans tidvis minskande tiondeuppbörd.¹² De sistnämnda kategoriernas undandragande stred mot utfärdade förordningar. Regeringen var medveten om detta och försökte begränsa antalet befriade och klargjorde, i bl.a. 1638 års tiondeplakat, att i stort sett endast adelns i egen regi drivna säterier, deras rå- och rörshejman samt prästgårdarna, liksom naturligtvis kronans slott och kungsgårdar, slapp tionde. Även militärer och civila tjänstemän var tiondepliktiga.¹³

För att kontrollera att alla gårdar kom med vid tiondetaxeringarna sattes tiondelängderna upp med jordeboken som förlaga. Detta förekom redan på 1500-talet. Enligt 1663 års instruktion och efterföljande förordningar skulle kronotiondelängderna redovisa alla befriade, men så skedde inte alltid ens på 1700-talet.¹⁴ Inte heller anges konsekvent vilka skäl som åberopades för att en viss gård inte betalade: var en ”nollad” tiondegivare befriad p.g.a. något åberopat privilegium eller var han drabbad av missväxt? Det går i många fall inte att avgöra.

Redan 1594 infördes en viktig kontrollmetod. Då fastslogs, som redan nämnts, att prästerna skulle göra upp ”vissa register” även över sin del av tiondet, ofta en tredjedel kallad ”tertialen”. Direktivet pekar på den kontrollmöjlighet som låg i *en jämförelse av kronotiondet med det prästen tagit in* och kravet upprepades 1638 och framåt. Prästen antogs ha ett starkt egenintresse att ta ut sin del av tiondet maximalt effektivt. Om prästen hade med sig ett sådant register vid uppbörden fanns här ett enkelt sätt att kontrollera att varje bonde lämnade den, i regel, dubbla mängden kronotiondesäd jämfört med vad prästen fått.

Men prästernas ”register” brukade bara ta upp antalet tiondekärvar etc. som de hämtat på de olika gårdarnas åkrar. Att hemma i prästgården hålla de olika gårdarnas kärvar åtskilda från, dels varandra och dels från prästgårdens egenproducerade säd, och tröska tiondet separerat var i praktiken normalt ogörligt. Vad jämförelsen gav var bara att det antal rökar kronans tionde beräknats från var riktigt.

Hur mycket säd gav rökarna? Avkastningen per rök har skiljt sig mellan olika gårdar. Tiondet var ofta en illa sedd pålaga och i tröskeledet fanns naturligtvis en stor frestelse för

¹¹ Bl.a. krävde han in utsädesuppgifter för kontroll, se t.ex. Myrdal 1991, s. 276 ff.

¹² Björn Helmfriid 1949 ss.42, 44, 57.

¹³ *Kongl. M.t.s til Sverige ORDNING och Stadga om Kyrkiothjenderne i Rijkedh/ giord på Rijkzdaghen vthi StockholmÅhrM.D.C. XXXVIII* (årstrycket 22/2 1638).

¹⁴ Om befrielser, underskattningar o.s.v. se Palm 1993.

bonden att lämna för lite säd.¹⁵ Här användes kronan allt oftare *provtröskning* som en viktig kontrollmetod. Genom provtröskning runt om i socknen av ett antal representativa rökar erhöles en genomsnittlig mängd säd per rök som, multiplicerad med kronans antal rökar, gav den mängd tiondesäd kronan hade att fordra.¹⁶ För att få bättre grepp över tröskningen beslutade kronan 1627 dessutom att *en särskild trösklada* skulle byggas i varje socken dit kronotiondet skulle föras efter skörden och där, under kontroll, tröskas.¹⁷ I vilken mån sådana lador byggdes är oklart. Vanligen torde proven ha skett i böndernas lador men i närvaro av de vanliga tiondekontrollanterna. Ladupåbudet upprepades i de senare förordningarna.

Sammantagna borde ovanstående kontrollåtgärder ge kronan en icke föraktlig kontroll över tiondet. Men genomfördes de? Hur såg praxis ut lokalt? För Östergötland fogades 1630 särskilda längder över "allmogens röketal" samt "uttröskad ren säd" till kronans bevarade tiondelängder.¹⁸ I flera landsändar förekom i slutet av århundradet lika ingående provtröskningar. Tydligt har varje gårds tiondetröskning här skett separat. Sådan omfattande provtröskning var dock ovanlig, istället gjordes spridda stickprov. I en redogörelse 1638 uppgav landets bonderiksdagsmän att tröskprov förekom i flera, tyvärr ospecificerade, landsändar. För Uppland uppgavs att avkastningen per skyl beräknades enligt en fast schablon: en halv spann säd av var skyl i både "goda som onda år" (vilket åtminstone bör ha inneburit en viss utjämning av tiondet över åren).¹⁹ Kulturgeografen David Hannerberg nämner sporadiska uppgifter om provtröskning i Närke under 1600-talet.²⁰ Inom projektet har vi gjort bedömningen att tröskprov har gjorts allmänt i hela landet från 1680-talet.

Rökräkning och provtröskning kunde förenklas genom praktiska avrundningar, troligen i regel nedåt. Historikern Jan Lindegren fann vid sin undersökning av Bygdeå i Västerbotten på 1620- och 1630-talen att detta kunde medföra betydande underskattningar.²¹ Enligt Lindegren uppkom underskattningen dels, a) genom att det var var jämt tionde skyl som sattes åt sidan och att därmed ofta inget tionde utgick av de skylar som översteg ett jämnt tiotal, dels, b) vid uppmätningen med relativt grova måttkärl av den tröskade säden när den avlämnades i kyrkohärbäret. Om minsta kärlet t.ex. var en fjärding, d.v.s. en åttiondels tunna, stannade uppmätningen när kärlet var fullt, eventuellt tionde däröver blev oredovisat. Den totala underskattningen i Bygdeå 1627-1639 varierade enligt Lindegren mellan 9,7 och 26,0 % med medeltalet 15,6 och medianen 14,5. Björn Helmfrid diskuterade samma problem, men påpekade att skylarna i bl.a. Östergötland och Uppland var sammansatta av kärvar som man mycket väl kunde fortsätta att ta var tionde av efter det att tionde skylen räknats. Det skulle minska en del av dessa tröskeeffekter. Han menade att, i värsta fall, om alla avrundningarna gjordes nedåt, tiondet i hans östgötska område måste ökas med 5 % för att kompensera bortfallet.²²

¹⁵ Att bönderna inte ville betala tionde finns många exempel på, t.ex. i tiondelängden för Värmdö 1619 (Palm2012, s. 47).

¹⁶ Jämför avsnittet om Halland längre fram. Från detta landskap finns exempel på att prästerna tog ut mer än sin stadgade andel och sannolikt kronan mindre.

¹⁷ Björn Helmfrid 1949, s. 48.

¹⁸ Björn Helmfrid 1949, s. 49.

¹⁹ Björn Helmfrid 1949, s. 56.

²⁰ Hannerberg 1941, s. 199 f.

²¹ Lindegren 1980, kap 6.1.

²² Björn Helmfrid 1949, s. 25. Helmfrid 1949, s. 79 ff. Han konstaterar för sitt u.o. /?/ att avkortningar till jämna halva fjärdingar kunde förekomma vid provtröskningen, men fann att detta bara påverkade avkastningsberäkningen någon procent upp eller ned. Värre var det om antalet rökar jämnades ut mellan värden som 15, 30, 45 etc. Det senare fann han vanligare fr.o.m. 1740-talet. Dessa fel kompenserades enligt Helmfrid (s. 101) dock väl om tiondesiffrornas tunnors antas vara rågade istället för strukna som de i verkligheten var. (Han tycks inte diskutera betydelsen av 1730-talets förändrade rågar. Lindegren 1980, s. 217 f. antog att tröskeeffekterna kunde bli procentuellt större dåliga skördeår, men Björn Helmfrid, 1949, s. 97, fann inget sådant samband.

Fr.o.m. slutet av 1600-talet kan man säga att statsledningen i viss mening började ge upp när den på många håll införde s.k. fast tionde; kontrollen hade då visserligen blivit mycket effektiv, men till ett alltför högt pris. Kontrollapparaten tog i anspråk stora personella resurser, och säd kunde förstöras på regniga och blåsig fält när räknandet och kontrollåtgärderna drog ut på tiden. Bland fördelarna med fast tionde nämndes 1717 också att allmogens samveten inte längre skulle besväras med ”svåra eder och bedyrelser”, d.v.s. den obligatoriska edgången.²³ Det rörliga tiondets komplicerade och arbetskrävande räknande på åkrarna etc. upphörde därför på flera håll före mitten av 1700-talet. Det fasta tiondet sattes så pass lågt att bönderna skulle klara att betala det i både ”ond och god tid”. Införandet krävde böndernas godkännande, ”accord”, och kunde kräva långvariga förhandlingar.

När fick ett område fast tionde? Detta är inte alltid så enkelt att klarlägga. Det förekom att fasta tiondesättningar infördes i en socken och efterlevdes något år, varpå man återgick till rörligt. Man kan alltså inte nöja sig med att utan vidare utgå från att tiondet verkligen blivit fast bara för att en tiondesättningslängd påträffas ett visst år. När fast tionde väl införts knöts det till de olika gårdarnas mantal. När mantalet ibland ”förmedlades”, reducerades, t.ex. tillfälligt ett eller ett par år p.g.a. att gården brunnit, reducerades också det fasta tiondet. Mindre variationer i en tiondeserie avslöjar därför inte i sig om det är fast eller rörligt. När tiondet inom projektet följts framåt i tiden för ett område och fast tionde verkar ha införts har av arbetsekonomiska skäl bara några få ytterligare år framåt kunnat följas för kontroll av att det fasta tiondet blivit beständigt. Ibland förekom att vissa gårdar i en socken höll fast vid rörligt tionde, medan andra gått över till fast. I många av de följande länsavsnitten framgår sådana fall. En närmare undersökning på gårdsnivå skulle då ge ytterligare uppgifter ett antal år för de gårdar som fortsatte med rörligt tionde. Inte heller detta har rynts inom projektets resurser. När nybildade bruk skattlades första gången gjordes också långt fram i tiden fasta tiondesättningar för dessa.

En väg av fasta tiondesättningar drog fram över landet på 1680- och 1690-talen. Men stora områden höll fast vid det rörliga tiondet. I december 1717 beordrade regeringen via kammarkollegiet att alla provinser som då ännu inte fått fast snarast skulle övergå till sådant. Beräkningsbas skulle vara varje hemmans ”godhet och kvalitet” och tiondet sättas antingen i penningar i ond och god tid, eller i säd in natura. Men som framgår på olika ställen i de följande länsbeskrivningarna användes varierande metoder.²⁴ Dessutom hade regeringens propåer på sina håll länge föga framgång. Särskilt i norra Sverige fortsatte en del områden med rörligt tionde ända in på 1800-talet.

Källmaterialet

Länsräkenskaper

Det huvudsakliga material som använts för projektets databaser är länsräkenskaper över kronans inkomster. Två versioner av länsräkenskaper för vår undersökningsperiod har bevarats, den ena i riksarkivets serie Länsräkenskaper, den andra i länsstyrelsens landskontors arkiv i landsarkiven. Versionerna består av dels landsböcker - länens inkomster och utgifter i sammandrag -, dels verifikationer till landsböckerna. De uppgifter projektet använt sig av är i första hand de sockenvisa sammandrag, tiondeextrakt, som kan finnas i antingen landsböckerna eller verifikationerna. I undantagsfall har vi anlitat själva tiondelängderna som ingår i verifikationerna.

Vissa tionderedovisningar är rubricerade ”förslag”. Detta får inte missförstås. Förslag brukar ju idag ibland avse en budget eller uppskattning, men det är tydligt av mängder av

²³ Kalmar länsstyrelses arkiv, landskontoret, Handlingar angående tionde 1701-1749, VALA.

²⁴ Kalmar länsstyrelses arkiv, landskontoret, Handlingar angående tionde 1701-1749, VALA.

genomgången att begreppet där avser fogdarnas slutliga redovisning till landskontoren baserad på tiondelängderna. "Förslag" skall då tolkas som att tionderäkenskapen är preliminärt i den meningen att fogdens sammanställningar skall granskas av t.ex. kammarkollegiet.

Här följer först bilder på en tiondelängd som de normalt såg ut när formulären preciserats i förordningarna fr.o.m.1663 – dessförinnan kunde de vara betydligt enklare, med enbart kolumner för gårdarnas och tiondegivarnas namn och tiondebeloppen.

Tiondelängd från Norrala socken 1700

The image shows two pages of a handwritten tax register. The left page is titled "Norråla Socken" and "Pro Anno 1700". It contains a list of farms and their owners, with columns for land area, taxes, and other financial details. The right page continues the list and includes a summary at the bottom. The handwriting is in a cursive script typical of the 17th and 18th centuries.

Källa: Gävleborgs läns landskontor, landsboksverifikationer, Landsarkivet Härnösand

Längden för Norrala socken i södra Hälsingland upptar först gårdarna och deras brukare, i nästa kolumn anges brukens skattetal, här öres- och penningland, på andra håll kan det vara jordeboksmantalen. Nästa fyra kolumner anger "hela årsväxten efter karvstockarna" för råg, korn, ärtor och havre, ärtorna mätt i lass, övriga grödor i skylar. Nästa kolumn anger vad provtröskningen gett i kannor per skyl eller lass, därefter vad de föregående siffrorna motsvarar som "tiondelen av hela årsväxten sedan prästens tertial är avsatt (avdragen)". Tiondet anges här i tunnor, fjärdingar och kannor.

Häradsskrivarna skulle också enligt sin instruktion (punkt IV) sammanfatta tiondet inom sitt område i s.k. extrakt.

Tiondeextrakt för Hälsinglands södra kontrakt 1700

Parish	Huvudsumman	Sedvanlig Avkortning	Behållna Summa
Sörågåla Södra	178 142 2	7 4 5	6 5 7 5 7 2 1 1 1 131 3 7 4 5 6 5 4
Skotts	173 67 3 6	3 5	2 7 2 2 1 1 1 56 4 4 3 5 7
Särffads	144 97 1 3	3 4 3	3 4 2 2 1 1 1 88 2 2 5 9 3
Jancho	154 89 1 3	6 3 1	4 3 2 1 1 1 79 6 3 6 3 1
Bälvidas	170 258 3 1	17 6 5	1 7 3 9 5 2 1 1 1 243 6 2 17 6 3 1 7 3
Källa	185 180 7 6	12 3 5	2 3 1 6 2 2 1 1 7 1 1 12 3 5 2 5 1
Öfwanåker	175 90 6 2	5 1 4	3 7 5 1 1 5 1 84 4 1 1 5 4 4
Särffö	211 145 4 2	7 5	2 1 1 1 128 7 1
Åstra	222 138 3 3	7 4 1 1 6	5 1 2 1 7 1 127 4 3 9 4 7 1 6
Sunderswift	228 41 5 6	3 2 4	1 7 4 2 7 2 1 1 1 33 6 1 3 6 1 1 7 6
Åbo	232 91 1 6	4 7	8 4 3 7 2 1 1 1 88 6 5 7 3 2 1
Ångjö	241 97 5 6	7 3	9 1 3 7 1 2 1 1 1 88 2 2 1 1 1 1 88 2 2 1 1 1 1 5 4 1 1 4 2 1 6 6
Roraga	247 98 1		
Trone	251 61 7 4	1 4 1	1 6 6 2 3 3 2 1 1 1 5 4 1 1 4 2 1 6 6
Summa	1576 2 6	76 3 5	45 1 3 69 6 4 26 14 13 14 145 1 2 76 3 5 13 1 5
Rågan	99 6 1	4 6 1	2 5 4 6
Rågan Dito	39 7 1	1 7 1	1 4 3
Rågan Dito	2 3 6		

Källa: Gävleborgs läns landskontor, landsboksverifikationer, Landsarkivet Härnösand

I första kolumnen ges socknarnas namn, hänvisning till sidorna för respektive sockens tiondelängder i landsboksverifikationerna, därefter "huvudsumman", d.v.s. den totala kvantitet tionde som socknarna presterat. Näst sist bland socknarna står Norralas tionde summerat till 98 tunnor 1 fjärding. I enlighet med tiondelängden uppges här inga ärtor och ingen havre. Efter tionderedovisningen kommer ett antal kolumner för "sedvanlig avkortning": vinsåden avsedd som stöd till sockenkyrkan, domkyrkotunnan, prosttunnan, damspannen och bibeltryckstunnan (mer om dessa längre fram). Sedan dessa belopp dragits av från tiondet återstår kronans "behållna summa". Längst ner anges summan av den råga (se även längre fram nedan), bönderna lagt till vid leveransen i kyrkohärbärgen (här 2 kappar per tunna om 32 kappar) samt avgiften till Stockholms barnhus motsvarande en 40-del av tiondesumman samt rågan på denna avgift.

112 Kortare i Solante Sörligherberge				113 Helsinglands Söderhälsö			
Debet.		Kredit.		Debet.		Kredit.	
	Skilling	Denar		Skilling	Denar		Skilling
Uppsala							
Uppstad	97	3	5	4	3		
Stenbo	89	1	8	6	3	2	
Wändnäs	258	3	4	17	6	5	1
Alla	180	7	6	12	5	5	2
Uppmåler	30	6	2				5
Läsfö	143	4	2				
Koran	860	3	42	2			9
	48	3	17	2	4	15	4
Summa	768	3	17	44	6	15	10
Uppsala Stifts Skolar							
Stora Skolan	142	2		7	1	5	6
Små Skolan	64	3	6			5	5
Arken	138	5	3	7	4		7
Albo	91	4	6	7	7		6
Kämpö	97	5	6	7	3		7
Stora Skolan	98	1					1
Koran	61	7	4	1	1		1
Koran af Skollen	674	4	4	30	7		32
Koran af Skollen	38	2	17	1	7		1
Summa	732	6	57	52	6	17	33
Credit Academia							
Liforkningen							
Uppstad	37	1	13				
Stenbo	10						
Wändnäs	6						
Alla	6						
Uppmåler	5						
Läsfö	64	1					
Koran af Skollen	21	1	3	1			1
Summa	774	3	17	11	3		9
Uppsala Academia							
Uppstad	48	3	17	2	4	15	4
Summa	768	3	17	44	6	15	10
Gymnasium							
Liforkningen							
Uppstad	12						
Stenbo	27	3	5				
Wändnäs	11						
Alla	7						
Uppmåler	7						
Läsfö	7						
Koran af Skollen	11	2	6	1	1		1
Summa	77	2	6	1	1		1
Revocerat							
Uppstad	19						
Stenbo	1						
Wändnäs	588	6	3	70	6	3	50
Alla	36	6	13	1	7		1
Uppmåler							
Läsfö							
Koran af Skollen							
Summa	732	6	57	52	6	17	33

Källa: Gävleborgs läns landskontor, landsboksverifikationer, Landsarkivet Härnösand

Tiondet från hela socknar kunde vara permanent anslaget till olika institutioner, särskilt skolor och regementen. De följande sidorna av det närmast föregående extraktet visar att några socknars tionde var anslagna till Uppsala akademi och Uppsala stifts skolor och gymnasier; bara Undersviks tionde gick till kronan för fri användning. En "sedvanlig avkortning" som brukar redovisas bland övriga sådana är det s.k. prästernas vederlag. Här redovisas det istället under mottagarna, på kreditsidan nere till höger 12+12 tunnor, varav 12 tunnor "revocerats", återkallats och indragits, av kronan.

På extraktets sista sida ser vi hur behållningen från Undersvik på kreditsidan förs över på "Novo Conto" sist på debetsidan, dit också det indragna vederlaget förs.

The image shows an open handwritten ledger book with two pages. The left page is titled "Königliche Kronens Regal" and the right page is titled "Königliche Berg- & Hütten-Regal". Both pages have columns for "Debet" and "Credit" with sub-columns for "Skilling", "Dahler", and "Saxer". The entries include various financial transactions and a final "Summa" line. The right page also includes a section titled "Novo Conto".

Källa: Gävleborgs läns landskontor, landsboksverifikationer, Landsarkivet Härnösand

Som på andra håll har också kronan behållit rågarna på prästernas vederlag. Extraktet är, helt i enlighet med häradsskrivarinstruktionen, bara undertecknat av fogden Lars Sundberg och häradsskrivaren.

Andra arkiv

Två viktiga källor som använts för län med stora luckor i sitt ordinarie tiondematerial är räkenskaperna över den 40-del av tiondet som för delar av södra Sverige var anslagen till *Vadstena krigsmanshus* samt för, främst, Mälardalen och norrut till *Stockholms stora eller allmänna barnhus*. Dessa två mottagares välbevarade arkiv förvaras i Krigsarkivet respektive Stockholms stadsarkiv.²⁵ Det var 1637 som det beslöts att en fyrtiondel av allt tionde i "Svea

²⁵ Krigskollegium, krigsmanshuskontoret, huvudböcker, Krigsarkivet respektive Stockholms barnhus, huvudböcker, Stockholms stadsarkiv. 1650 fastslogs att också Halland och Gotland skulle ge barnhustunnan (Lars Gustaf Linde 1887, s. 303). På Gotland, där prästerna traditionellt fick hela tiondet, befriades prästerna enligt en kunglig resolution 22 december 1697 från barnhusavgiften. Detta blev ytterligare bekräftat genom ett kungligt brev 13 januari 1705. (Thurgren 1859 s. 37). I vilken mån sist nämnda två landskaps eventuella avgifter redovisats i barnhusets räkenskaper i SSA har inte undersökts inom föreliggande projekt.

rike” skulle anslås till de två instanserna.²⁶ Det var under en period oklart från vilken del av tiondet denna fyrtiondel skulle beräknas. Det förekom på sina håll att fogdarna inledningsvis bara beräknade den på det behållna tiondet, d.v.s. vad som blivit kvar efter de ”sedvanliga avkortningarna”. 1 september 1664 fastslog dock en kunglig resolution som svar på prästeståndets besvär att avgiften skulle beräknas på hela tiondesumman före alla avkortningar.²⁷ Det dröjde dock i några fögderier länge innan detta genomfördes (se nedan de olika länsavsnitten).

Krigsmanshus- och barnhustunnorna redovisas normalt i form av fögderivisa extrakt.²⁸

Extrakt från Stockholms barnhus, barnhustunna från Västernorrlands län 1700

Varuslag	Antal	Pris	Summa
Västernorrland			
Västra			
5. 7. 3 ⁸ Cornmunge	9. 8.	58. 13. 8. 3/4	105. 28. 7.
1. 1. 7 ¹ Kullnar	3. 8.	22. 1. 7/8	32. 0.
1. 1. 7 ¹ Gudsra	5. 8.	1. 6. 3/8	1. 2.
Östra			
39. 7. 1 ¹⁰ Cornmunge	9. 8.	85. 25. 10. 2/3	119. 23. 1.
1. 7. 2 ¹⁰ Kullnar	3. 8.	5. 23. 13. 3/4	6. 22. 0.
1. 4. 1 ¹⁰ Gudsra	5. 8.	1. 11. 4. 0. 1/2	1. 28. 0.
Mellersta			
11. 4. 4 ¹⁰ Cornmunge	9. 8.	46. 10. 1. 2/3	61. 24. 0.
1. 1. 7 ¹ Kullnar	3. 8.	3. 2. 15. 2/3	5. 19. 0.
5. 1. 7 ¹ Gudsra	5. 8.	1. 15. 0. 1/2	3. 0.
Transport			3027

Källa: Stockholms barnhus, Huvudbok 1701, Stockholms stadsarkiv.

²⁶ Lars Gustaf Linde 1887, s 303.

²⁷ Lars Gustaf Linde 1887, s 303, not 6.

²⁸ Jämförelser mellan tionderedovisningen i landskontorens verifikationer och avgiftsuppgifterna i krigsmanshusets räkenskaper visar att de senare avsesamma år som landskontorets tionde. Beträffande barnhusets räkenskapsår måste däremot observeras följande avvikelser: I barnhusets huvudbok för 1675 s. 440 sägs att huvudböckerna 1667-1675 upptagit barnhustunna för samma års tionde, d.v.s. huvudbokens år motsvarar skördeåret och dess tionde. Men p.g.a. sen redovisning från landskontoren lade man nu om bokföringen så att respektive skördeårs tionde och därpå beräknad barnhustunna kom att redovisas i huvudboken daterad året efter skördeåret. 1676 års barnhusdel av detta års tionde måste således sökas i 1677 års huvudbok o.s.v.

I detta extrakt från Stockholms barnhus arkiv återfinns vi under Södra Hälsinglands kontrakt följande siffror: 39 tunnor, 7 fjärdingar och 1 9/10 kanna spannmål, 1 tunna, 7 fjärdingar ärtor och 1 tunna 4 9/20 kanna havre. Vi känner igen denna siffra från avkortningskolumnerna i kronoräkenskapernas extrakt i det föregående. Här framgår hur barnhusräkenskaperna ofta kan användas för att beräkna tiondet för ett fögderi, ibland även för socknarna, genom multiplikation av avgiften med 40.

Ibland har tiondeuppgifter bevarats också i andra mottagares arkiv: hospitals, regementens, skolors etc. Ett problem med dessa räkenskaper är att dessas arkiv är spridda och ofta har gått förlorade. Tyvärr ingår även många av räkenskaperna bland länsräkenskaperna med alla deras luckor och skador. Men några större arkiv återfinns på annat håll. Mest känt är kanske Uppsala akademis räkenskaper som bearbetats av Astrid Hegardt.²⁹ För Jämtland och Härjedalen, Bohuslän och de skånska landskapen, där den del av tiondet skulle lämnas till den lokala kyrkan var proportionell till det rörliga tiondet, kan uppgifter finnas i kyrkoarkiven. I en del arkiv från dessa områden har, undantagsvis, också prästernas räkningar över sin del av tiondet bevarats. Sådana prästuppgifter utnyttjas i det följande för Halland och inom ett annat projekt för Skåne.³⁰ När de använts framgår det av de olika länsrapporterna i det följande.

Vissa av de olika mottagare tiondet kunde vara anslagna, en del regementen m.fl., fick inte behålla hela tiondet utan bara den del som översteg de s.k. ”sedvanliga avkortningarna”. Hur sådana tiondeuppgifter någon gång behandlas framgår också under de olika länen längre fram i rapporten.

Utöver att delar av källmaterialet inte sällan helt saknas eller numera stängts för forskning, ”svartmärkt”, är det material vi kunnat använda inom projektet ibland skadat. Det kan röra sig om saknade sidor, brandskador, sidor sammanklibbade av smälta sigill, angrepp av gnagare, ”musfrat”, men också mögelangrepp där sporer gjort den underliggande texten svårläst. I fall med mögelangrepp har vi ibland fått arbeta i dragskåp. Hård inbindning har inte sällan dolt viktiga sifferkolumner i texten.³¹

Skördeberäkningar från tionde

Redan 1700-talets geografer ansåg sig kunna beräkna skördarna från det skörderelaterade tiondet.³² Även senare forskare har försökt samma sak. Den mest kända beräkningen torde vara Hans Forssells i hans klassiska arbete ”Sverige 1571”.³³ Björn Helmfrids slutsats var att tionderäkenskaperna, trots allt och åtminstone om rökräkning förekom, kan ”anses väl avspegla den odlade jordens skiftande avkastningsförhållanden”. Beaktas måste dock att alla hemman inte betalade tionde, att alla grödor inte var tiondepliktiga samt att avrundningar nedåt vid räkningen förekom. Sin slutsats underbyggde han med beräkningar av korntal och konsumtionsutrymme, liksom kontroller av en undersökt bys spannmålsförtullningar till Norrköping.³⁴ Bl.a. David Hannerberg var också positiv till tiondets användbarhet för

²⁹ Hegardt 1975. Räkenskaperna i original bevaras i Uppsala universitets arkiv i Uppsala.

³⁰ Projektet *Historical Database of Scanian Agriculture*, Mats Olsson och Patrick Svensson, Ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds universitet.

³¹ När kolumner för skäppor, fjärdingar eller mindre mått varit dolda av snäv inbindning eller skador har ibland ett medeltal antagits, t.ex. för fjärdingar 3,5, eftersom det gick 8 fjärdingar på tunnan och fjärdingssiffran då högst kan bli 7; hälften av 7 blir ju 3,5.

³² Se Martin Linde 2011.

³³ Hans Forssell 1872-1883, s. 348 f. Han gjorde också skördeberäkningar för Norrland för 1600- och 1700-talen (Hans Forssell 1872 B).

³⁴ Björn Helmfrid 1949, s. 167.

skördeberäkningar.³⁵ Hannerberg ansåg att tiondet gav lika goda beräkningar av totalskördarna som den moderna jordbruksstatistiken, om än cirka 20 % för låga. Historikern Lars-Olof Larsson var också positiv: tiondelängderna ”måste anses utgöra en mycket god indikator på skördeutfallet i stort ...”.³⁶ Jan Lindegren ansåg tiondet, förutsatt att en rad tillägg gjordes och att utsädesuppgifter beaktades, klart användbart för skördeberäkningar.³⁷ Även ekonom-historikern Johan Söderberg ansåg, vid jämförelse med andra uppgifter, den underskattning som präglar tiondelängderna ”förvånansvärt liten”.³⁸ Agrarhistorikern Lotta Leijonhufvud anser att tiondelängderna åtminstone duger till att beräkna skördetrenden över tid.³⁹ Hannerberg blev med tiden mer skeptisk till materialet; andra, bl.a. Axel Wennberg och Lennart Palm var än mer pessimistiska.⁴⁰ Palm, som studerade Västergötland, var dock mer optimistisk beträffande andra områden, t.ex. Västergötland (Se avsnittet längre fram om Västergötland och Småland). *Slutsatsen av föreliggande projekt är att tiondeuppgifterna från undersökningsperioden, justerade på vissa sätt, för de flesta län i landet är en mycket god indikator för skördeutvecklingen och en utmärkt bas för mycket realistiska skördeberäkningar.*

Det största problemet vid skördeberäkningar är *de tiondebefriade gårdarna*. Hur projektet vid skördeberäkningar tagit hänsyn till dessa återkommer jag till nedan.

Ett annat svårlost problem är den osäkerhet som följer av den *standardisering av avkastningen* per rök eller skyl som förekom i en del områden t.ex. i Uppland där man enligt uppgifter 1638 räknade med en halv spann säd av var skyl i både ”goda som onda år”.⁴¹ Historikern Björn Helmfrid fann exempel på sådant i några östgötska socknar 1704 och i Östra Eneby fann han en ökande tendens till standardisering fr.o.m. 1730-talet.⁴² Han försökte också bestämma felets storlek i samband med skördeberäkningar. Det visade sig då att medelfelet under perioden med en hög grad av standardisering höll sig kring 4 %, och endast i

³⁵ Hannerberg 1941, s. 199 ff. och 1959, s. 97; Bland andra användare märks Lagerstedt 1942; Westin 1943; Bertil Hedenstierna 1949; Yngve Nilsson 1950; Dagny Hedenstierna 1950; Lagerstedt 1955 och Montelius 1962, s. 62 ff. Staffan Helmfrid 1962, s. 43 f. var något skeptisk.

³⁶ Larsson 1972, s. 151.

³⁷ Lindegren 1980, kap. 6.1.

³⁸ Söderberg 1999, s. 112 ff.

³⁹ Leijonhufvud 2001.

⁴⁰ Wennberg 1947, Palm 1993. Hannerberg 1971 (s. 81) talar om ett nödvändigt tillägg på 30 %. Wennberg var mycket kritisk mot tiondelängderna som källa för skördeberäkning. Han nämner klena resultat av provtröskningar i västra Östergötland under senare delen av 1600-talet och sjunkande uppbörd som tecken på tiondets bristfällighet i sammanhanget. Resultatet av den fasta tiondesättningen kan tyckas tala för Wennbergs kritik av det rörliga tiondet: tiondesättningen resulterade, jämförd med det rörliga tiondet 1651-1670, i ökning med 10-33 %. För Kvillinge socken låg det fasta tiondet troligen cirka 10 % över det rörliga. Då skall man emellertid ha i minnet att det fasta tiondet grundas på en rent matematisk kalkyl – här finns inte de avrundnings- och uppmättningsproblem som diskuterades i denna rapportens inledning och som föranlett ett generellt pålägg vid beräkningar av ”tiondeskördarna” med 10 %. 1680-talets tiondesättningar tillkom också under ett decennium med flera ovanligt goda skördeår. Säkert har bönderna i sina kalkyler när de ingått ”accord” om fast tionde också bedömt den vinst det innebar att slippa besväret med räkning och annan kontroll under den känsliga och stressiga intagnings-tiden. Äldre korntal skulle ge en bättre bild även för 1600-talets slut menar Wennberg, som också ansåg att uttagsprocenten för tiondet sänktes i samband med kriser utan att detta skall ses som fusk; kronan kunde inte låta folk svälta ihjäl. I oår har kronan och andra tiondemottagare nöjt sig med ett mindre tiondeuttag än de formellt hade rätt till. (Wennberg 1946, s. 75 f, not 30, densamme 1947, s. 190 ff.) Björn Helmfrid fann dock inget sådant för Östra Eneby. Han konstaterade visserligen också en ”stark nedgång” i tiondet mot 1600-talets slut, men tolkade detta som tecken på att avkastningen faktiskt var sjunkande i landskapet. Helmfrid underkände Wennbergs framställning som han fann fragmentarisk och missvisande (Björn Helmfrid 1949, ss. 129, 132 f, 167). Landshövdingen Stålarms konstaterade en liknande utveckling som Helmfrids i de flesta län trots att noggrannare kontroller infördes genom tiondeförordningarna kring 1690.

⁴¹ Se avsnittet om Stockholms och Uppsala län längre fram.

⁴² Björn Helmfrid 1949, s. 79 ff.

undantagsfall föll utanför intervallet 6,5–2,5 %. Tillsammans med avrundningarna vid räkningen av antalet skylar menade han att om man konsekvent beräknar ”tionde- och ’skördesiffror’ med rågat i stället för struket mål, torde man till fullo kompensera felkällorna”. Att stora mängder tiondesäd undanhölls kan ”äga viss giltighet inom områden, där standardiseringen gått ända därefter att en enda siffra fått återspegla alla åbors och sädeslags rök- eller skylavkastning.”⁴³ Några exempel på sådan omfattande standardisering har dock knappast observerats inom projektets undersökningsområden. Det bör dock observeras att tiondet även i områden med standardiserad skylavkastning var rörligt och skördeberoende: antalet skylar fortsatte att variera med årsväxten.⁴⁴ Sammanfattningsvis har vi stannat vid att vid skördeberäkningar från tiondet låta dessa felkällor kompenseras med ett tioprocentigt tillägg (detta tillägg ligger ungefär mitt emellan Björn Helmfrids och Jan Lindegrens antagna underskattningar enligt ovan).

I princip erhålls den *tiondepliktiga* skörden så genom multiplikation av bevarade kronotiondesummor med, i regel, 15 (kronotiondet motsvarade normalt 2/3 av totala tiondet eller 1/15 av skörden, erhållet som $2/3 * 1/10 = 1/15$). I en socken där samtliga gårdar lämnade tionde är därmed skördeberäkningen nästan klar. Det enda som återstår är att kompensera för troliga underskattningar vid skylräkning och provtröskning, vilket inom projektet alltså satts till 10 %. Där kronan på sina håll behöll mindre än 2/3 måste hänsyn tas till detta.

Så till de tiondebefriade gårdarna. Vid skördeberäkningar måste uppskattningar göras av dessas skörd. Det gör man lämpligast genom att räkna ut ett virtuellt tionde för dessa utifrån mantalen. Om de betalande hemmanen i en socken bestod av t.ex. 20 mantal och de befriade av 2 får man ett totaltionde (verkligt + virtuellt) genom multiplikation av det verkliga tiondet från de betalande med $((20+2)/20)$. Det underförstådda antagandet är att mantalen var starkt korrelerade med gårdarnas resurser, vilket de med säkerhet var. Mantalen framgår ibland av själva tiondelängderna, men i regel måste de hämtas från andra håll, bl.a. jordeboks- och avkortningsextrakt i länsräkenskaperna. För ett litet antal ej mantalssatta slott, kungsgårdar och säterier kan de mantal de under senare tid kom att skattläggas till, för enkelhets skull, användas. I många fall har vi använt de beräkningar som gjorts för 1690 inom ett tidigare projekt.⁴⁵

Som vi sett lämnade kronan över delar av sitt tionde till andra mottagare. När inom projektet sådana mottagares räkenskaper använts för skördeberäkningar måste man ta hänsyn till att en del mottagare bara fick behålla tiondet efter vissa ”sedvanliga avkortningar”. Dessa avkortningar var följande:

- Vin- och byggnadssäd, den lokala kyrkans behållna del av tiondet (var länge rörlig och skördeberoende i de f.d. dansk-norska områdena i den mån det inte var utarrenderat, ”statt”, i ”Gammelsverige” var den i regel fast långa tider).
- Domkyrkotunna, två av varje kyrkohärbärke (ladan där tiondet förvarades).
- Bibeltryckstunna, en av varje kyrkohärbärke. Den hade upphört 1637, men återupptogs 1674 och anslogs då till antikvitetskollegiet som inrättats i Uppsala.
- Prostetunnan, en tunna av varje kyrkohärbärke.
- Prästerskapets vederlag, varierade utifrån vad 1500-talets reformation inneburit i form av indragna landbohemman för socknens prästbord. Detta slags vederlag var oföränderligt, men ibland förekom mer tillfälliga, gästnings- eller behagligtidsvederlag, åtnjutna om prästgården låg vid hårt trafikerad väg (de 2 kapparnas råga per tunna i vederlag som prästen (bokföringsmässigt) fått skulle dock (bokföringsmässigt) lämnas tillbaka till kronan, i verkligheten bör han ha hämtat dem från härbärgen i struket mål).

⁴³ Björn Helmfrid 1949, s. 79 ff., 101.

⁴⁴ Leijonhufvud 2001, s. 76. Talesättet ”rågen lejer drängar ända till midsommar” innebär att stråmängden, och därmed antalet skylar, varierade med årsväxten. Linnarsson 1948, s. 121.

⁴⁵ Palm 2012.

- Damspann, en halv tunna från varje moderförsamlings kyrkohärbärke, en fjärdedels från övriga socknar (upphörde vanligen när fast tionde införts).
- Barnhustunnan och i andra delar av landet Krigsmanshustunnan som utgick med 1/40 av tiondet⁴⁶

De nämnda avkortningarna var i regel på sockennivå i hög grad oförändrade över tiden. Det viktigaste undantaget var barnhus- eller krigsmanshustunnan, som principiellt varierade med tiondet, liksom vin- och byggnadssäden i de f.d. dansk-norska områden där denna var skördeberoende.

Uppskattningar?

För socknar som helt saknar tiondeuppgifter ett eller annat år har vi inte gjort några försök till uppskattningar, databasens filer upptar i princip bara siffror där sådana funnits tillhands. Där sockenluckor funnits har indexberäkningar på härads- eller fögderinivå i viss mån kunnat avhjälpa bristerna. Därvid har i de flesta fall skördeåret 1665 satts = index 100.

Hur beräkningen då gjorts visas av följande påhittade exempel:

1665	Tionde	Index
Socken A	10	100
Socken B	10	100
Socken C	15	100
Socken D	5	100
Total tionde	40	100
1675	Tionde	Index
Socken A	15	15/10*100=150
Socken B	10	10/10*100=100
Socken C	20	20/15*100=133,33
Socken D	ug. saknas	
Beräknat totalt tionde	51,11	erhållet som $((150+100+133,33)/3)*(tiondet\ 1665)$

Socknarna presterade som synes tionde av varierande storlek. Indexen är enkla medeltalsberäkningar. Extrema värden för små socknar kan därmed ibland ge icke representativa index. Man kunde, om storleksordningen kan antas ha varit stabil, välja att väga indexen. Kanske hade också medianvärden varit att föredra. Vi har dock av praktiska skäl avstått från detta. I de indexdiagram vi gör har också medtagits uppgifter om hur många socknar ett visst års beräkning utgår från. Ju färre uppgifter desto osäkrare beräkning.

En beräkning av skördarna utifrån barnhus- eller krigsmanshustunnan där 1664 års regel tillämpas förutsätter en beräkning av det totala tiondet från dessa institutioners räkenskaper. En sådan görs i regel genom enkel multiplikation av det där uppgivna antalet tunnor med 40 (samt tillägg för befriade gårdar enligt ovan). När barnhustunnan på vissa håll i Uppland och Södermanland i början av undersökningsperioden, regelvidrigt, istället beräknats på tiondenettot *efter avkortningarna* har i vårt projekt dessa, med undantag av barnhustunnan själv, setts som i stort sett stabila i varje socken under perioden och deras storlek har hämtats från ett källmässigt lämpligt år i närheten av de år då 40-delstunnorna använts. Skattningarna av det totala fögderitiondet har då gjorts genom följande formel:

⁴⁶ Lars Gustaf Linde 1887, s 303 f.

$40 * (((\text{sedvanliga avkortningar} - \text{den angivna barnhustunnan}) / 40) + \text{den angivna barnhustunnan})$

För att bedöma realismen i skördeberäkningar från krigsmans- och barnhusens räkenskaper har stickprovsvisa fögderivisa jämförelser gjorts mellan uppgifter om kronotondet i tiondeextrakt och det tionde som kan uppskattas från 40-delarna. Skillnaderna blir rimligt små. Ibland avviker de dock. Det mesta av avvikelserna kan då förklaras av olika avrundningar. Ofta är den minsta enheten i de två slagen av räkenskaper decimaler av kappar eller synonymen fat, d.v.s. 320-delar av tunnan. En 320-del motsvarade ungefär en halv liter säd. Vid tiondeberäkningen från 40-delstunnorna 40-faldigas eventuella fel. Skall man sedan beräkna skörden, genom i normalfallet multiplikation av kronotonde med 15, innebär det alltså att eventuella fel 600-faldigas. När, som i Olands härads fall 1686, noggrannheten i barnhustunnans kapptal är så stor som 36 299/72 000 av ett fat blir felet trots allt små. Andra avvikelser förklaras av den regelvidriga beräkningen av 40-delen i några fögderier (se ovan). Skördeberäkningarna från krigsmans- och barnhustunnorna präglas ändå av en viss svårsmätt osäkerhet i de statistiska serier som tagits fram från materialet.

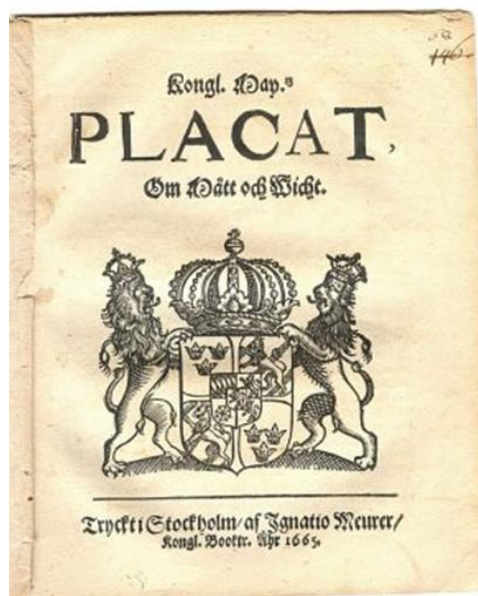
Förhoppningen efter allt detta är att vi från de nämnda materialen fått homogena tiondeserier åtminstone på fögderi- eller häradsnivå för län med stora luckor i övrigt tiondematerial.

Tunnan

Före 1665 är det ibland oklart hur mycket en spannmålstunna rymde. En ny tunna 1638 var antagligen något mindre än närmast föregående och efterföljande tunnor (142,9 liter).⁴⁷ Genom plakatet om mått och vikt 1665 fastställdes den strukna (se nedan) tunnans volym till motsvarande 146,6 liter, en volym som sedan kom att gälla till decimalsystemets införande runt 1860. Tunnan kunde delas i 8 fjärdingar, 2 spann, 4 halvspann, 56 kannor eller 32 kappar. I de områden som räknade i skäppor rådde dock fortsatt osäkerhet om dessas volymer; det kunde gå 4, 5, 6 eller 8 sådana på en tunna. Skäpperäkning förekom bara i projektets undersökningsområden Bohuslän, Halland, Västergötland, Småland, Värmland och Öland. Beträffande dessa skäppemått, se de särskilda länsavsnitten längre fram.

Rågan, "Råkan" eller övermålet

Hur mycket tionde bönderna skulle leverera till socknens tiondehärbarge berodde inte bara på tunnans volym utan också på mätningssättet. Enligt 1638 års beslut var syftet med rågan, även kallad "övermålet", att kompensera för "avgången". Vad var detta? Björn Helmfrid visade, som vi sett, att avrundningar nedåt m.m. vid rökräkningar och provtröskningar gör att tiondelängdernas uppvisade kvantiteter borde ökas med närmare 5 % för att motsvara tiondets rätta andel av skörden. Det är sannolikt detta som menas med avgången. 1638 års övermål uppgick till knappt 6 % av tiondet.⁴⁸ Lindegren räknade med en betydligt större

⁴⁷ Morell 1988, s. 38.

⁴⁸ Björn Helmfrid 1949, s. 97.

underskattning, i snitt 15,6 %. Jämför ovan projektets föreslagna tillägg på 10 % i sammanhanget.

Vid spannmålmätning skilde man på *struket* och *rågat* mål. Det förra innebar att man fyllde måttkärlet och strök av det med en käpp längs kärlets övre kant. Rågat mål innebar att man öste på ytterligare så mycket som kunde ligga kvar.

Vid riksdagen 1638 klagade bönderna på att stora övermål användes vid tiondeuppbörden, men att det vid fogdens vidareleveranser begagnades *struket* mål "icke vetandes om samma övermål görs kronan gott eller ej".⁴⁹ Nu beslöts att tiondet skulle levereras och uppbäras med oskakad, ostoppad och *struket* mål, men med en råga eller övermål om 3 kannor eller 2 "upplandsfat" = "finska kappar". När vissa mått genom förordningen 1665 ändrades behölls de två faten eller kapparna, men av den nya kannan motsvarade de nu 3,5.⁵⁰ 2 kappar = 2/32 tunna eller 0,0625 tunna.

Enligt en förordning från 1733 ändrades mätningssättet; tionespannmålen skulle nu inte längre bara mätas *struken*, utan också *skyfflad* och *skakad*. Med *skyffling* avses i detta fall att säden packades genom att slängas hårt ner med en *skyffel*, skakning av kärlet innebar också ytterligare packning och alltså mer säd per kärlovolum. Därmed ökades mängden spannmål bonden var tvungen att lämna.⁵¹ Två kappars råge skulle fortfarande läggas till. Mätningssättet avskaffades efter fyra år p.g.a. stort missnöje bland allmogen.⁵² Det innebär att en viss osäkerhet råder om tunnans innehåll exklusive rågan för perioden 1733-1738; den kan ha rymt 3-7 % mer säd än kringliggande år.⁵³ Vid årsskiftet 1736/1737 stadgades om återgång till löst och *struket* mätningssätt med fortsatt två tilläggs-kappar. Därmed var man tillbaka till samma volym som före 1733. 1739 dubblerades så kappmålet, ännu en synonym för rågan, till fyra kappar per tunna. Nu räknades alltså 36 kappar på tunnan. Rågan motsvarade därmed ungefär 12,5 %. 36-kapparsmätningen kom att kallas "fast mål" och tunnan "fast tunna". Detta ändrades först med decimalsystemets införande 1855-1863. Tilläggen räknades alltid i *struket* mål.

Hur har mätningen i kyrkohärbärgena gått till? Enligt förordningarna fick måttkärlen endast innehålla/ de enhetliga officiellt fastslagna volymerna. Större s.k. uppbördstunnor som inkluderade rågan förbjöds redan under Gustav II Adolfs regering.⁵⁴ Det har naturligtvis varit lättare, och kanske mer personligt lukrativt, för fogden och hans folk att mäta upp i större kärl än de godkända. Och böndernas klagomål 1638 antyder att förbudet kanske inte överallt efterlevdes. Kronan skärpte dock diktaten och vi såg t.ex. ovan att myndigheterna 1663 förutsatte att kyrkohärbärgena höll en uppsättning godkända kärl av olika volymer, för att utöver tiondet enligt tionsdelängderna kunna beräkna bondens tillägg i form av råga. 1739 förordnas följande som antagligen länge gällt dessförinnan:

"... all afrads, Tionde och rättighets spannemål, i upbörd och lefwerering, bör antingen sakta hållas ur säcken i tunnan, ... eller mätas på sådant sätt löst, at mätaren eller then som mätningen förrättar, står wid tunnan, samt med en skofwel, hwilken med bäge händerna föres, öser öfwer ändan af skofwelbladet säden in i tunnan, på en gång så mycket, som på skofwelen är, tätt öfwer tunnbrädden, icke med någon konst, kastning, skofwelens högre uplyftande, eller at tunnan med foten eller skofwelen stötes; Och när tunnan således är full, strykes hon jemt af med ett rätt

⁴⁹ Björn Helmfrid 1949, s. 13. I samband med 1638 års tionsdiskussioner påminde riksamiralen om att i Karl IX:s tid beslutats om ett övermål om två kannor per tunna, men sedan tunnan gjorts större (han anger inget år...) togs likväl övermålet ut. Enligt Raam 1670 var året 1604.

⁵⁰ Framgår många gånger explicit i extrakten, se t.ex. extraktet för Stegeborgs läns fögderi 1669.

⁵¹ När provmätningar företogs 1737 visade det sig att skillnaderna mellan ett löst och ett mycket hårt skakat och stoppat mål kunde uppgå upp till ¼ tunna. Falkman 1885, II, ss. 155-157.

⁵² Jansson 1950 under "Kappe" och "Fast mål och fast tunna".

⁵³ Morell 1988 s. 44.

⁵⁴ Jansson 1950, s. 99.

strykbråde, som icke bör wara hwasskantigt under, utan något rundat, och ej bredare på andra sidan än två tum. Med the mindre mål förfares på lika sätt”⁵⁵.

Frestelsen för uppördsmännen att göra förenklingar har säkert varit stor och den råga vi ser i räkenskaperna är ibland möjligen rena räkneprodukter. En insändare i en Jämtlandstidning 1844 visar hur det kunde gå till och klagar att ett

”... obestämdt mätningssätt är wanligt wid de årliga Krono-Tionde intägterne härstädes – Utan afstrykning skall Tunnan efter Fogdens godtfinnande fyllas till 1 a 2 tums upphöjning på midten, och de mindre målkärnen i proportion derefter, under föreställning att ett rundligt öfvermåål fordras till ersättning för hwad som genom trampning och skofling, kan blifwa i minskning wid utmätningen; Allmogen tyckes härutaf hafwa anledning framställa den frågan: (om någon wille beswara den wore önskligt;) finnes någon Författning, som ålägger Tionde- eller Råntegifwaren att påfylla målkärlet mera, än hwad det inrymmer under ett lagenligt strykbråde?”⁵⁶

I sin studie av tiondet i Ståthöga i Östergötland ställer Björn Helmfrid den viktiga frågan om hur råge eller övermåål påverkar vår bedömning av tiondelängdernas sifferuppgifter. Enligt Helmfrid är svaret enkelt: längdernas siffror ”avser att utgöra en värdeomätare på bondens årsskörd, mätt med i orterna gängse struket mått”⁵⁷. Övermåålet eller rågen uppvägs en ungefär lika stor underskattning vid tiondeberäkningarna ute i socknarna: Räkna man konsekvent tionde och ”skördesiffror” med rågat i stället för struket måål torde man till fullo kompensera felkällorna.⁵⁸

Tunna och råga fr.o.m. 1665

Enl. förordning:	Tunnvolym i liter:	Mätningssätt:	Tunnvolym med pålägg i liter:
1665-1732	146,6	Struket + 2 kappar	155,8
1733-1736	146,6	Struket, skakat, skyfflat + 2 kappar	Cirka 160-166
1737-1738	146,6	Struket + 2 kappar	155,8
1739 - ∞	146,6	Struket + 4 kappar	164,9

Källa: Morell 1988, s. 41 ff.

Vi har eftersträvat en homogen statistik över tiondet *utan råga*, d.v.s. tiondet i *strukna* tunnor o.s.v. I det källmaterial som använts inom projektet har det därför varit viktigt att vid excerperingen kontrollera hur rågan behandlats. Det görs främst genom att undersöka om tiondeextraktens tiondesummor motsvarar tiondelängdernas summor, längdernas summor motsvarade enligt förordningarna strukna tunnor. Överensstämmer antalet tunnor i extrakt och längder kan man utan bekymmer använda de mer lättarbetade extraktens tunnor istället för längdernas. Det hindrar inte att extraktens tunnor i själva verket var rågade, något de blivit när bönderna vid uppörden vid kyrkohärbäret tvingats lägga på rågarna på tiondelängdernas angivna strukna tionde. Antalet rågade tiondetunnor i extrakten var alltså då numeriskt lika många som längdernas strukna. I många fall anges dessutom rågarna som särskilda poster i

⁵⁵ Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning Angående Måhl, Mått och Wigt, 29 maj 1739. Jämför *Instruction Kongl. Maj:ts nådige Instruction För Häradsfougderne wid deras Tienstern och Embetens Förrättningar. Gifwen Stockholm den 9 Octobris, Åhr 1688*, III:2.

⁵⁶ Insändare i *Nytt Allvar och Skämt*, N:o 16, *Thorsdagen den 18 April 1844*.

⁵⁷ Björn Helmfrid 1949, s.12 f.

⁵⁸ Björn Helmfrid 1949, s.101.

extrakten. I de följande länsavsnitten diskuteras hur rågarna behandlats i respektive områdes källmaterial.

Något om databasernas kolumner

Vissa standardiseringar har gjorts inom projektet:

- Anmärkningar: sporadiskt angivna kommentarer till databasernas siffror
- Decitunnor = källornas sifferuppgifter i bråktal omräknade till decimaltal och med hänsyn tagen till lokalt varierande mindre mått
- Index = tionde- eller skördesiffror omräknade till index med eftersträvat basår 1665
- Källor = uppgift om från vilket arkiv, vilka serier och volymer eller ur vilken litteratur databasernas uppgifter hämtats
- Län 1913 = den länsindelning som användes i Emigrationsutredningen, Bilaga V, Bygdestatistik. 1910
- Standardhärad = den häradsindelning som användes i Palm 2000

I övrigt framgår vilka variabler som ingår i databaserna för de olika länen och områdena av följande områdesavsnitt.

Bohuslän

Lennart Andersson Palm

Administrativa indelningar

Bohuslän - det gamla norska landskapet Viken – annekterades från Danmark-Norge genom freden i Roskilde 1658. Den första svenska tiden styrdes provinsen av en guvernör, med Bohus fästning vid Kungälv som residens. I samband med Skånska kriget (1676-1679) återupprättades generalguvernementet för de skånska landskapen. Efter krigsslutet införlivades Bohuslän med detta guvernement under namnet Bohus län. De gamla västgötahäraderna Askims, Sävedals och Östra Hisings, det senare även kallat ”Svenska Hisingen”, överfördes fr.o.m. 1680 från Älvsborgs till vad som snart blev Göteborgs och Bohus län, ett vanligt civilt svenskt län. Vättele härad och halva Väne härad (Vassända-Naglum och Väne-Ryrs socknar) samt Dalsland tillhörde tillfälligtvis länet 1680 (hörde annars till Älvsborgs län).

1673 inrättades friherrskapet Bohuslän även kallat Kastell-ladugården vid Kungälv. Det drogs in till kronan 1681.⁵⁹

Rödbo socken kallas ibland också Kungälvs landsförsamling, Bäve ibland Uddevallas. Eventuellt tionde från de tidiga kapellförsamlingarna Lysekil och Mollösund ingår i databasen bland deras huvudförsamlingars, d.v.s. Lyse respektive Morlanda, tionde. Tose sockens tionde ingår med tiden i Svarteborg.

I databasen har de gamla västgötahäradernas tiondeuppgifter uteslutits p.g.a. deras osäkerhet (se under avsnittet om Västergötland). Vi rör oss alltså under rubriken Bohuslän enbart med landskapet.

⁵⁹ Bro och Lyse socknar förs i föreliggande databas under Stångenäs skeppsreda till skillnad från i det tidigare agrarprojektets databaser (*Palm och Martin Lindes Sverige 1570-1810 etc.*).

Källmaterialet

De för statistikens skördeberäkningar använda tiondeuppgifterna har för några år hämtats från en avskrift av 1694 års tiondesättningslängd i Göteborgs landsarkiv, annars huvudsakligen från Riksarkivets, ovanligt välbevarade, länsräkenskaper.⁶⁰

Kriget 1675-1679 innebar viss förstörelse av tiondeuppgifter: så uppges Västra Hisings längder för 1677 har förstörts vid den norska belägringen av Bohus och Inlands vid striderna kring Uddevalla. Ytterligare källförluster har uppstått genom att Sönnervikens tiondeinspektör gick över till fienden redan 1675.

Sockenkyrkorna i Bohuslän behöll som i bl.a. Skåne och Halland, en tredjedel av tiondet. Denna del av tiondet redovisas i rader av kyrkoräkenskaper från området. Dessa har varit mycket värdefulla tiondekällor för krigsperioden 1675-1679 då svenska kronan förlorade kontrollen över stora delar av landskapet och länsräkenskaperna inte redovisar det aktuella tiondet i de ockuperade områdena.⁶¹ När sådana uppgifter använts framgår av databasens källkolumn.

Eventuella prästräkenskaper (se nedan beträffande Halland) har inte kunnat eftersökas inom projektet, men kan möjligen bevarats. Även annat material som kan ha bevarats i arkiv från de olika mottagare kronan anslagit länets tionde till, såsom Marstrands stadskyrka och skola, Göteborgs gymnasium med flera, har lämnats därefter. De räkenskaper som bevarats för de av Danmark-Norge besatta delarna av landskapet 1676-1679 tillhör också vad som här inte undersökts.⁶²

Bohuslän betalade den s.k. krigsmanshustunnan till Vadstena krigsmanshus åtminstone fr.o.m. 1687, men dess uppgifter har här inte behövt användas.

Målkärlens rymd, måltunnan

I landshövdingens PM beträffande 1694 års tiondesättning (se nedan) sägs att tunnan var lika stor som den vanliga i landet; den rymde alltså oskakad och utan råge 146,6 liter.

Oreda rådde dock även efter 1665 års standardisering av vad gäller tunnans underindelningar i Västsverige - olikstora skäppor. PM:et ger klart besked om vad som gällde vid tiden för tiondesättningen. Olikstora skäppor då gällde i olika delar av länet beroende på historiska förhållanden: fyra skäppor räknades på tunnan i de f.d. norska områdena och fem skäppor i länets gamla svenska härader "lika som Älvsborgs län".⁶³ I tiondesättningsmaterialet räknas uteslutande i skäppor på Tjörn och Orust (samt i Västgötahäraderna), på andra håll i både tunnor och skäppor.

1668 sägs för Norrvikens fögderi att tiondet "är beräknat 6 skäppor till tunnan efter det nya på orten inrättade målet", men under de närmaste åren också i settingar (sättingar); en sätting motsvarade 1/12 tunna.⁶⁴ Samma gällde en tid i Sörbygden. Annars räknades det mest i kronans bohuslänska räkenskaper med skäppor varav det gick fyra på tunnan. Någon

⁶⁰ Göteborgs och Bohus läns landskontors arkiv, GIIIe:1, GLA; Länsräkenskaper Göteborgs och Bohus län, olika år, RA. I förra fallet av arbetsekonomiska skäl - mindre skillnader mellan originaluppgifterna kan möjligen föreligga, dock sannolikt i vårt sammanhang obetydliga. 1690 tar kronans räkenskaper av okänd anledning upp både krono- och sockenkyrkotiondet, varför tiondet för detta år halverats i databasen för att underlätta jämförelser med andra års kronotionden.

⁶¹ Uppgifter om sockenkyrkornas tredjedel av tiondet har bevarats för ett antal socknar dessa år. Uppgifterna tycks i regel ha sammanställts 1680 efter kriget. Av räkenskaperna framgår att både svenska och norska trupper rekvirerat större eller mindre delar av sockenkyrkornas tionde. I norra Bohuslän som ockuperades länge tycks systematiskt hälften av tiondet ha tagits av de norska trupperna.

⁶² Ingår bland Reviderede regnskaber, Midlertidigt Besatte Lande, 1651-1722, Rigsarkivet, Köpenhamn.

⁶³ PM i Häradsskrivarens i Göteborg arkiv, volym EI:9, s. 5, GLA. Betr. tunnor, skäppor o.s.v., se projektrapporten *Sverige 1630. Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*.

⁶⁴ Framme 1999, s. 348.

oklarhet återstår, 1683 är det tydligt att man räknar 6 skäppor på tunnan i Sönnerviken, enligt PM-et 1694 underförstått 4. Hur förändringarna här gått till har inte ansetts värt att närmare undersökts, extrakten huvudbelopp är ju i tunnor. Endast för Orusts och Tjörns fögderi har skäppans storlek nämnvärd betydelse för tiondeberäkningarna när allt tionde där endast redovisas i skäppor. Åtminstone 1669 och framåt visar uträkningar i tiondeextrakten att man på dessa öar räknat 4 skäppor på tunnan.

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

Rågarna specificeras alltid särskilt i det genomgångna materialet. Databasen upptar bara strukna tunnor.

Tiondesystemet

För det f.d. norska Bohuslän avsåg kronotiondet bara 1/3 av tiondet; resterande 2/3 gick till vardera prästen och sockenkyrkan.⁶⁵ Av materialet till det s.k. prästverket i landskontorets arkiv framgår att prästerna, som på många håll i de f.d. dansk-norska områdena hämtade sin del av tiondet direkt ”i neken” på fälten efter att säden torkat.⁶⁶ Av många sockenkyrkoräkenskaper framgår att kyrkornas tionde, när det var rörligt, taxerades efter årsväxten och redovisas ”i skäppan”, d.v.s. i tröskad säd. Vid jämförelser framgår att de tre tredjedelarna var lika stora, vilket de inte alltid var i andra annekterade områdena (se under Jämtland längre fram).

I tiondesättningsmaterialet talas för åren 1685-1687(1689) om att tiondet i de åberopade tiondelängderna beräknats enligt ”Gamla bruket och metoden”, ”gamla bruk och seder” och liknande, i längderna 1691-1693 efter tionderäkning och provtröskande ”likmätigt instruktionerna och nya metoden”. Vad den ”gamla metoden” inneburit mer konkret är ännu oklart. Uppgifterna är fragmentariska:

1667 var Västra Hisings längder undertecknade av kronobefallningsmannen, länsman och lagrättsmännen. 1673 styrks längderna med ”intyg av häradsdomaren med samtliga lagrättsnämnden + sju sigill. 1666, 1668, 1669, 1672, 1675, 1678, 1683, 1684 var det tingsrätten som godkände de förseglade tiondelängderna. Samma gällde åtminstone 1678 även Inlands Södra härad. 1688 anges prästerskapet och nämnden ha upprättat och underskrivit Västra Hisings längder.

1668 skrevs Norrvikens längder under av prästen. I Sotenäs och Norrviken upprättade och undertecknade 1672 en tiondeinspektör längderna. I Norrvikens fögderi utgick tiondet 1674 efter kyrkoherdarnas och nämndens underskrivna och förseglade längder.

Sönnerviken hade 1675 en tiondeinspektör (se ovan).

För Inlands Fräkne, Torpe och Norra är tiondelängderna från 1675 undertecknade av prästerna samt försedda med sigill för sex personer med bondenamn. 1674 var längden försedd med sex sigill.”⁶⁷

1684 redovisas Orusts och Tjörns tionde efter prästens längder.

En viktig fråga är om ”gamla bruket” inbegripit provtröskning. Åtminstone 1680 tillämpades både rökräkning och provtröskning överallt, men en uppgift från Inlands södra härad 1673 kan väcka tvivel när det sägs att taxeringen var ”... riktig och det efter allmogens egna angivande antecknat verifierar vi till vittnesbörd...”. 1674 uppges Inlands tiondet vara

⁶⁵ Enligt landshövdingens PM 1694 fick kronan i landskapet Bohuslän enbart en tredjedel av tiondet "efter gammal sedvana", kyrkan och prästen också var sin tredjedel. I "de under Göteborg lydande härader (Askim, Sävedals och Östra Hisings härader) är (tiondets fördelning av) lika beskaffenhet som Västergötland och Älvsborgs län, var efter ock fördelningen ... observerat är", d.v.s. där gick två tredjedelar till kronan och prästen fick behålla en, den s.k. tertialen”.

⁶⁶ Se Göteborgs och Bohus länslandskontor, G IX ab, ”prästverket”, Prästerskapets och kyrkornas inkomster, 1685, 1696, GLA.

⁶⁷ Tiondelängder dessa, RA.

”taxerat efter årsväxten”. Flera kyrkotiondeuppgifter uppger explicit att man gått efter årsväxten, vilket talar för provtröskning. 1678 uppger kronoräkenskaperna för Hålda socken på Inland att tiondet utgetts ”efter allmogens armeliga tillstånd och årsens göda”, längderna återigen försedda med sex underskrifter. 1682 meddelar Inland Torpes längd att tiondet är ”efter den Guds välsignelse och årsväxt, som detta år förfallen är”...”så riktigare angiven, som vi det inför Gud och Hans Kgl. Majt. tryggeligen vill och kan ansvara”, längden åter med sex sigill. 1689 skrivs i längden för Krokstad: ”... i nogaste måtto? undersökt, och efter mänskligt beprövande, samt bästa samvetet vårt, rätt och riktigt författad av den gröda som Gud haver nådigt täckts välsigna landet med”. För Naversatd i Norrviken avslutas längden 1673 ”... på allmän stämma efter Guds välsignelse och årsväxten av allmogen angiven ... såsom man nogaste kunne pröva och härom inkvirera (=undersöka/LAP)...”.

Som nedan kommer att framgå klagade kring 1690 allmogen över bl.a. den omständliga tionderäkning som införts genom olika dekret efter landskapets övergång till Sverige. Mot bakgrund av detta och ovanstående glimtar tycks Bohuslän under vår undersökningsperiod haft samma system som gamla Sverige, med allt noggrannare kontroll genom provtröskning, prästens medverkan vid taxeringen, sexmän och edgång vid tingen. I åtminstone vissa delar av Bohuslän har kronan tidvis skärpt kontrollen genom en s.k. tiondeinspektör.

I Skåne och Halland var det vanligt att både krono- och sockenkyrkotiondet ”staddes”, arrenderades, ofta av en adelsman, ibland av socknens bönder eller någon stadsbo mot en fast avgift. Stadjan kunde gälla långa tider, ibland städjetagarens livstid. Sådant förekom också i Bohuslän, särskilt före 1675. Även sockenkyrkornas tionde kunde vara statt. I Bohusläns kronoräkenskaper redovisas inte bara stadjan utan också det tionde städjetagaren fick ut, sannolikt som en kontroll från kronans sida att stadjorna inte blev för lågt satta..

Öckerö betalade tiondet i pengar. 1675 skrevs att ön hade ”ganska ringa eller nästan intet åkerbruk ... (och drev sin) näring med fiskeri och annat av sjön”. 1694 uppskattades öns tionde till 4 tunnor, 2,5 skäppor.⁶⁸

Det fasta tiondet

Fast tionde infördes i länet fr.o.m. 1694. Det finns särskilt god anledning att närmare redovisa denna tiondesättning eftersom den också diskuterar de metoder som använts i andra län och deras lämplighet just för Bohuslän. Så här började det:

Kring 1690 inkom klagomål från allmogen i Bohuslän till myndigheterna över de olägenheter som förekommit genom den omständliga tionderäkning som införts och reglerats i nya instruktioner sedan länet blev svenskt. Man ville nu ha ett tionde som utgick med samma oföränderliga belopp år för år i all framtid. Kammarkollegium gick i beslut 19/8 1691 med på fast tiondesättning i länet. 21/2 1694 utgick slutligen order från kammarkollegium till landshövding Johan Benedict von Schönleben att genomföra tiondesättningen för kronans ”större säkerhet” och allmogens ”lisa och lindring för de besvär och olägenheter som räknandet och provtröskandet föregives med sig föra”. Härfter drogs den omfattande apparaten igång. Den fråga som omedelbart infann sig var hur man konkret skulle gå till väga när man satte det fasta tiondet? Vilka metoder fanns att tillgå? Hur man resonerade framgår av korrespondensen kring den bohuslänska tiondesättningen.⁶⁹

15/8 1692 hade kammarkollegiet beskrivit olika tillvägagångssätt som använts vid fasta tiondesättningar på andra håll i Sverige. Kammarrådet Lars Eldstjernas metod för Jönköpings och Kronobergs län 1686 hade inneburit att tiondet knöts till areal och jordmån. I de två länen hade rannsakingar företagits under överinseende av kyrkoherdar och befallningsmän.

⁶⁸ Länsräkenskaper Göteborgs och Bohus län, olika år, RA; Göteborgs och Bohus läns landskontors arkiv, Gille:1, GLA.

⁶⁹ När inte annat sägs är följande uppgifter hämtade ur handlingar kring tiondesättningen i Härads skrivarens i Göteborg fögderi arkiv, volym E I:9, GLA.

Kollegiet uppgav också att nästan samma metod tidigare använts av kommissarien "Hellesten" (väl Hillethan?) för Skåne, Halland och Blekinge. Denne hade sedan han "bekommit utsädet ... hava uträknat en växt av vart korn och sedan därutav proportionerat kronans andel av tionden". "Hellesten" har alltså utgått från korntal.

Den bohuslänske landshövdingen föreslog i korrespondensen med kammarkollegiet en annan metod för sitt län: att man skulle slå ihop flera tidigare års tionde och räkna fram ett medeltal som vägledning. Kollegiet höll inte med utan förespråkade nu istället en metod som använts vid en tiondesättning i Östergötland och där man tagit hänsyn till uppgifter från bönderna själva om utsädet vid sidan av resultat av rena lantmäteriundersökningar där sådana kunnat företas.

18/10 1692 invände dock åter Schönleben att östgötametoden inte passade för Bohuslän på grund av skillnader i jordmån, natur och fruktbarhet. I regel fanns, enligt landshövdingen, för Göteborgs och Bohus läns del knappt heller några lantmäterihandlingar att utgå ifrån. Särskilt gällde detta frälse- och skattehemman. Arealen hos länets gårdar var därmed i regel okänd för myndigheterna. Schönleben ville därför vid sidan av en enklare undersökning av utsädet också jämföra "de ymnigaste årens tionde" enligt äldre taxeringsmetoder med några års tionde då tionderäkning och provtröskning använts vid taxeringen "seendes vilket som mest importera" och därpå höra vilka anbud bönderna kunde ha att komma med.

21/2 1694 godkände kammarkollegiet slutligen en särskild metod för Göteborgs och Bohus län, anpassad för detta län "som har mycket svag och ringa åkerjord av ensäde bestående". Så här såg metoden ut: I de begränsade områden där "riktiga lantmätningar, rev och skattläggningar varit" skulle man utgå från dessas uppgifter om jordmån och utsäde, men där sådana saknades skulle tiondesättningskommittéerna först låta åborna (d.v.s. bönderna) berätta om förhållandena på sina gårdar. Därefter skulle nämnden, kronobetjäningen och prästerskapet göra sin bedömning. Vad betjänerna och kyrkoherdarna, "vilka senares eget intresse här under beror", fann vara en skälig avgift skulle ges stor vikt. Om åborna och de andra kom till olika bedömning av utsäde och jordmån skulle kommissionen stanna vid de uppgifter som den fann "riktigast". Kommissionen hade med sig några års uppgifter för varje gård om hur mycket tionde de lämnat efter provtröskning och räknande 1691, 1692, 1693 (d.v.s. efter de sedan en tid tillämpade metoder som allmogen klagat på), men också några års tiondeuppgifter som beräknats "efter gammalt bruk i länet" – där man valt åren 1685, 1686 och 1687.

11/5 1694 uppställde landshövdingen en PM som reglerade förrättningen. Till sin hjälp skulle han ha landskamreren och landssekreteraren "över hela länet", häradshövdingarna, var inom sin jurisdiktion, prostarna och kyrkoherdarna för sina områden, kronobefallningsmännen, häradsskrivarna och länsmännen "uti vart fögderi" samt häradsnämnder, fjärdingsmän och sexmännen i var socken.

I ett särskilt formulär från landshövdingen stadgades hur förrättningen praktiskt skulle tillgå. Efter kallelse via predikstolarna skulle varje pastorat med sin kommission samlas på morgonen förrättningsdagen. Där upplästes en rad förmaningar som alla skulle lyssna på med "aktsamma öron". Tiondeplakatet från 1638 skulle återoplas. Även hotelser skulle framföras: allmogen måste ha klart för sig "att de som oftast hava gjort ansökning om förmedlingar (skattenedsättningar), som till äventyrs torde beveka hans kungliga majestät att låta en generallantmätning ske, då nog skönjas kunde om någon nu vore så djärv och svikaktig som understode sig att förtiga en gårds godhet, storlek och annan beskaffenhet...", dessa skulle nu riskera "straff och vanheder". Samma skulle drabba grannar som hjälpte varandra att dölja de verkliga förhållandena. Samlingen skulle avslutas med bön och ytterligare tjänlig förmaning. Tydligt ville man, som så ofta i tiondesammanhang, utnyttja den religiösa laddning tiondeskatten hade genom sitt upphov i bibeln. Edgång på tinget om rätt lämnad tionde var ju sedan länge påbjuden.

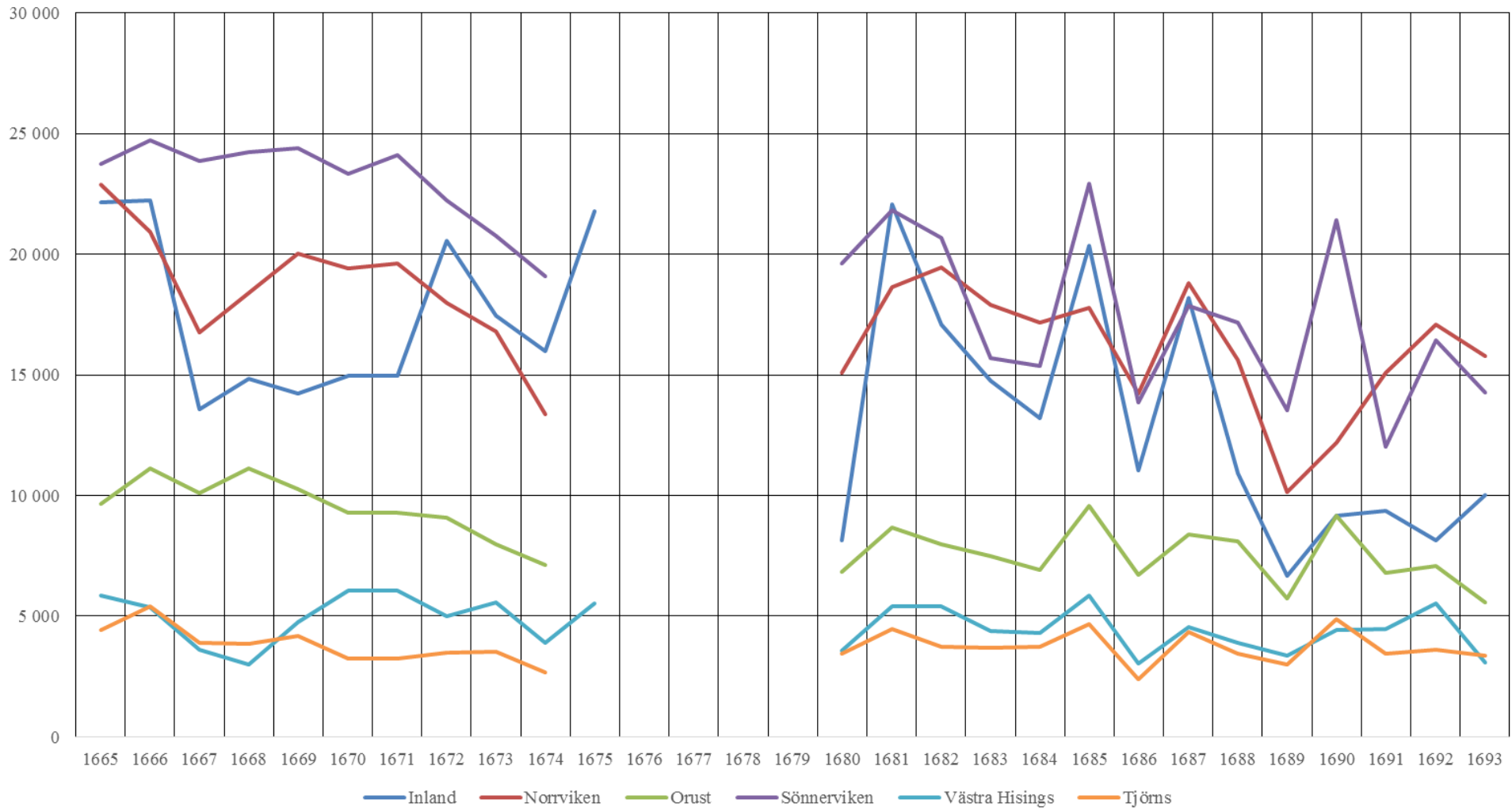
Så gick man nu till verket och protokoll upprättades jordeboksgård för jordeboksgård över hela länet. Även de s.k. husmännens och torparnas åker bedömdes och åsattes tionde. Säteriers och prästgårdars utsäde bedömdes precis som allmogens och också de åsattes ett fast tionde. För dessa senare var detta tionde dock bara fiktivt, de var ju befriade från att ge tionde enligt sina ståndsprivilegier.

Olika sädeslag har haft olika arealkrav och olika avkastningstal. Tiondesättarna i Göteborgs och Bohus län 1694 har måst ta hänsyn till detta när de ställts inför uppgifter om fysiska utsädeskvantiteter på den ena eller andra gården: det har gällt att skapa enhetlighet: "Och som man för den skull har gått vintersädet förbi och beräknat tiondet efter kornland över allt, så har man ock däremot ej heller infört den slögare säden såsom blandsäd och havre att således det ena emot det andra kan validera och inrättningen på den grund sättas som med själva landets natur och egenskap mest kompatibelt vara kan". Denna, kanske inte helt glasklara, precisering bör innebära att man försökt att överallt räkna utsädet i tunnor var och en motsvarande ett geometriskt tunnland. Utelämnandet av den tydliga glest sådda och ovanliga rågodlingen har fått vägas upp av den tätare sådda havren.

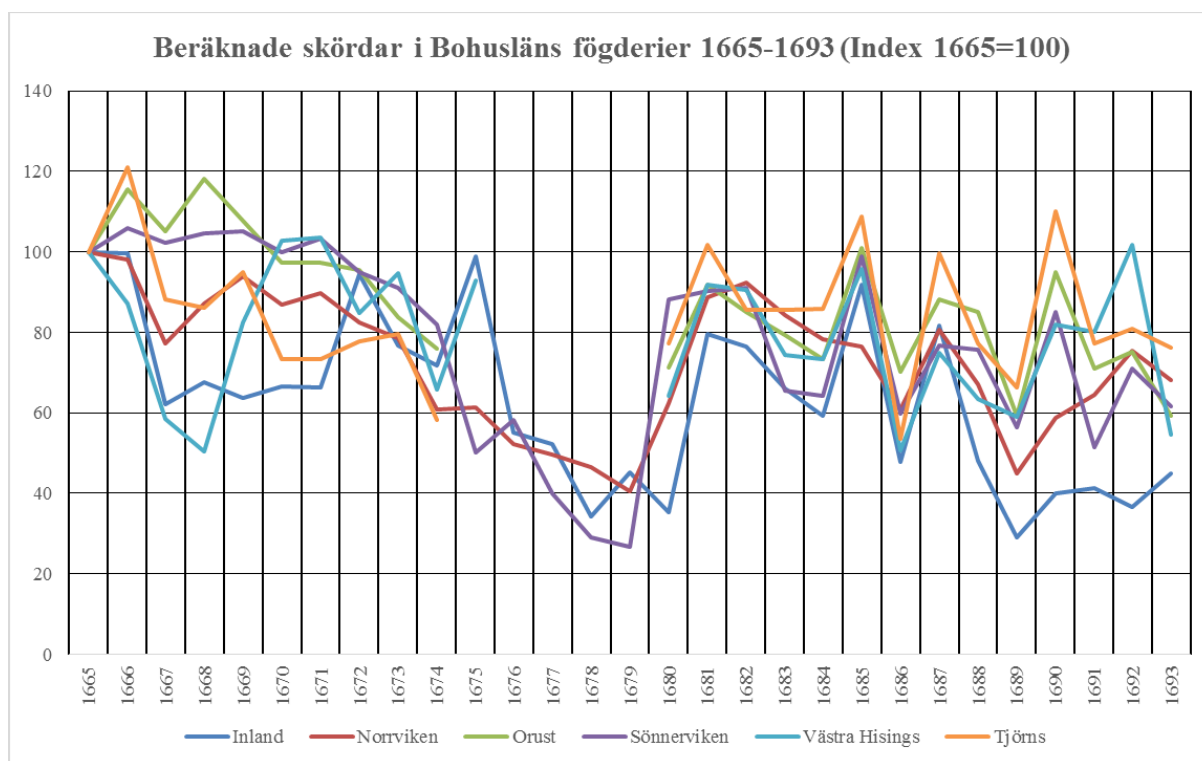
Skördeberäkningar

För beräkning av skördarna i Bohuslän har tiondeuppgifterna multiplicerats med 30 eftersom kronan i landskapet bara behöll en tredjedel av hela tiondet. Vid beräkningen från tiondet måste också tillägg göras för tiondebefriade gårdar. I den sammanställning som gjordes vid tiondesättningen 1694 kan enkelt avläsas vilka gårdar som inte påförts något tionde åren före 1694 (1685-1693). Tiondesättarna beräknade ett fiktivt fast tionde för dessa gårdar. Detta fiktiva tionde har använts i föreliggande beräkningar. Det innebär att de befriade gårdarna antagits ha haft samma skörd under hela vår undersökningsperiod som de bedömdes ha 1694. Förfarandet innebär naturligtvis en viss utjämning av databasens skördesiffror. Betydelsen av denna förenkling skall dock inte överdrivas – de befriade jordbruken stod för bara cirka 4 % av länets hela åsatta tionde. Slutligen har ett tillägg på 10 % gjorts för antagna underskattningar p.g.a. bl.a. avrundningar nedåt vid tiondetaxeringarna (se rapportens inledande avsnitt).

Beräknad skördeutveckling i Bohusläns fögderier 1665-1693 (tunnor ren säd)

I följande diagram visas utvecklingen i indexform. Här framgår också index från fögderier med ofullständiga uppgifter, uppgifterna då främst baserade på sockenkyrkoräkenskaper.

Kriser

Vad som annars brukar kallas Skånska kriget 1675-1679 kallas för Bohusläns del för Gyldenløve-fejden. Kriget innebar att stora delar av landskapet ockuperades av norska trupper, särskilt områdena kring Bohus fästning – Inland – drabbades hårt av strider, många socknar blev också föremål för rekvisitioner av de båda krigförande sidorna. En notis vid räkenskaperna från Inlands Fräkne är talande, där ett lågt tionde 1675 förklaras med att trots all "möjligaste flit i denna krigstid ... likväl mycket (är) öde och osått här i landet detta år.⁷⁰ Vad svenskarna fick in under kriget från de områden de höll torde vara i underkant av ett normalt tionde: 1679 sägs för Västra Hisings härad att det som redovisas "endast" är vad som lämnat till Bohus magasin (en liten summa).

För Norrvikens fögderi (Kville pastorat, Tanums, Vätte och Bullarens härader) beskrivs i underlaget till 1694 års tiondesättning 1685 som ett år med ymnig årsväxt, 1686 "sembre" och 1689 som ett år med "ringa" årsväxt.

Variabler i databasen

Bladet "Grunduppgifter"

År
Landskap
Län 1913
Härad
Fögderi
Socken A

⁷⁰ Tiondelängd detta år, RA.

Socken B, Tose förts under Svarteberg
Vete i decitunnor
Råg i decitunnor
Korn i decitunnor
Blandsäd i decitunnor
Havre i decitunnor
Spannmål i decitunnor
Bönor i decitunnor
Ärtor i decitunnor
Tiondet som oreducerad stråsäd
Stråsädstiondet i ren säd
"Tiondeskörd" A, avser samtliga excerperade sockenuppgifter
"Tiondeskörd" B, avser endast uppgifter för fullständiga fögderiers socknar
Indexbas
Index 1665=100
Källa
Anmärkning till kyrkoräkenskaperna
Anmärkning till kronoräkenskaperna

Källnycklar

GLA = Göteborgs landsarkiv
RA = Riksarkivet, Stockholm
Göteborgs och Bohus läns landskontor, GIle:1, GLA
Kyrkoräkenskaperna, GLA
Länsräkenskaper Göteborgs och Bohus län, Landsbok + verifikationer, RA
Länsräkenskaper Göteborgs och Bohus län 1687, RA

Halland

Erik Hallberg

Administrativa indelningar

Landskapet avträdde av Danmark som pant på 30 år till Sverige vid Brömsebrofreden 1645 och slutgiltigt helt och hållet genom freden i Roskilde 1658. Under den danska tiden var Halland uppdelat på flera mindre län. Efter det svenska besättandet styrdes den nya provinsen till en början av en guvernör, men 1658 utnämndes den förste civile landshövdingen. En generalguvernör tillsattes dock samma år som överordnad högste militäre och civile ledare för Halland, Skåne, Blekinge och, inledningsvis, Bornholm, med residens i Malmö. Detta generalguvernement avskaffades 1669, varvid Halland blev ett vanligt civilt län under en landshövding. I samband med Skånska kriget (1676–79) återupprättades generalguvernementet. Denna ordning kvarstod efter krigsslutet då Göteborg och Bohus län införlivades med guvernementet samtidigt som Blekinge 1680 överfördes till Kalmar län. 1693 blev Halland (och Göteborgs och Bohus län) åter vanliga län. 1716–19 infördes än en gång generalguvernementet. I landskapet fanns även grev- och friherrskap, vilket dock saknar intresse för denna tiondeundersökning.⁷¹

Källmaterialet

Hallands kronoräkenskaper är jämförelsevis välbevarade för undersökningsperioden, särskilt landskontorets exemplar i Lunds landsarkiv. Utöver dessa räkenskaper finns en del uppgifter om prästernas del av tiondet, i regel uttaget ”i neken” (se närmare nedan). Uppgifter om sockenkyrkornas tredjedel har bevarats i länets kyrkoarkiv vid landsarkivet, men tiondeuppgifterna har i regel varit av mindre intresse för föreliggande projekt eftersom det nästan alltid var mer eller mindre fast på grund av att det, som i Skåne, var utarrenderat, statt, för långa perioder. Vid några tillfällen har det dock varit rörligt och då kunnat fylla luckor i övrigt material.

Tiondesystemet

Liksom i övriga Skåneland delades Hallands tionde med vardera en tredjedel till kronan, sockenkyrkorna och prästerna. Även efter Hallands övergång till Sverige hade prästerna rätt att ta ut sin del av tiondet ”i neken”, d.v.s. direkt på fälten efter torkningen. Till skillnad från de två andra mottagarna har de i betydande omfattning också gjort detta – räkenskaper över prästtiondet har således bevarats från några perioder och församlingar.⁷² Med början 1693 övergick länet till rörligt tionde enligt de kontrollregler som gällde i övriga Sverige.

Under vår undersökningsperiod före 1683 staddes kronans liksom de halländska sockenkyrkornas delar av tiondet av adelsmän, sockenmännen själva, eller andra. Det innebar att tiondet blev fast långa perioder och inte avspeglar skördeförändringarna mellan åren. Några få undantag har observerats i kyrkoräkenskaperna när tiondet tagits ut efter årsväxten mellan två arrenden.⁷³ Ränneslövs kyrkoräkenskaper efter de ”svåra krigsåren” uppger att

⁷¹ Grevskapet Lillienborg, friherrskapen Lindeberg och Vinberg. I det i huvudsak västgötska Bogesunds grevskap ingick också hemman i Halland.

⁷² För ett antal socknar (se databasens källkolumn) för i regel tre varierande år per socken (ett gott, ett medelmåttigt och ett svagt) i de avskrifter av sina privata räkenskaper präster lämnat in i samband med 1684 års tiondesättning, se Tiondekommissionens dokumentbok I och II, i Hallands läns landskontor, Handlingar rörande tionde, volym GIIIe:2 och 3, LLA; för Skrea socken för långa perioder i Hallands läns landskontor, Handlingar rörande tionde, volym GIIIe:1, LLA, ss. 9–40; samt för Slöinge, Efra, Årstad, Asige, Söndrum, Vapnö, Gällared och Gunnarp för år 1693 i Hallands landskontors arkiv, vol. G X ad:1, LLA.

⁷³ Ränneslöv, Tvååker, Tönnersjö.

allmogen ingen tionde förmått leverera utöver det "litzle" (d.v.s. lilla/E.H.) som kronomagasinet i Halmstad rapporterat samt kyrkans betjänter fått "på sitt deputat", sannolikt ersättningar för deras arbete i samband med tiondehanteringen, medan kyrkans patronus – i vissa socknar hade godsägare s.k. patronatsrätt över kyrkan – inte hade fått "det alldraringaste". Därefter redovisas tiondebelopp "att avföras" för åren 1676–79.

När rörligt tionde infördes 1693 blev bl.a. provtröskning ett villkor (se nedan).

De fasta tiondesättningarna

1684–92 hade Halland fast krono- och kyrkotionde.⁷⁴ 1684 års tiondesättning utfördes av generalproviantmästare Gabriel Hillethan på kungens muntliga order 10/9 1683 att genomföras "på samma sätt som i Skåne".⁷⁵ Tiondet skulle sättas efter utsäde och korntal. Allmogen var motsträvig när det gällde att lämna uppgifter trots hot om att lantmätare redan var utsedda och skulle komma efter. Böndernas lämnade enligt kommissionen ofta för låga uppgifter. Även de lokala förtroendemännen var på sina håll ovilliga och försökte "på ett och annat sätt fördölja utsädet", trots edgång. Prästerna hade däremot varit hjälpsamma, inte förvånande eftersom de hade eget intresse av högt tionde. De gav ofta kommissionen tillgång till sina egna tionderäkenskaper. Även kronobetjäningen rådfrågades av kommissionen. Tiondesättningsprotokollen ger utöver för bönderna också uppgifter för säterier, prästgårdar, backstugor, gathus och städerna. Som för Skåne gjordes vid tiondekommittéernas bedömning en viss gradering av jorden i råg-, korn- eller havrejord, varför ingående uppgifter om dessa finns i de bevarade protokollen.

Här och var i tiondesättningsprotokollen framgår vilka korntal som kan ha legat till grund för Hillethans kalkyler, i t.ex. Hanhals 5 för korn, 4 för havre, osv. Påfallande ofta nämns korntal på 4. Liksom för Skåne kan man dock misstänka att Hillethan och hans män låtit fiktivt höga korntal kompensera för den misstänkta underskattningen av utsädet. Skattläggningsmetoderna för landskapet räknar med korntalen 2 eller högst 3, vilka stämmer bra med uppgifter om korntal på Värö prästgård under 1600-talets sista kvartssekel (se nedan).⁷⁶

Uppenbarligen har Hillethans fasta tionde för Halland varit väl tilltaget. Allmogens stora missnöje talar för detta. År 1692 uppger landshövdingen i cirkulär till befallningsmännen och häradskrivarna att allmogen "högeligen lamenterat" och beklagat sig över "den stora missväxt som några år bakåt sig tilldragit" men att de trots denna ändå fått betala det fastsatta tiondet och därför begärt att hädanefter istället få betala kronotiondet i kärven, det vill säga rörligt tionde. Befallningsmännen beordrades därför förbereda en sådan övergång, informera prästerskapet, utse de som skulle räkna säden på åkern i "god bekvämlig tid" så att bonde kunde inbärga den undan så att den inte blev "bortskämd", och häradskrivarna, prästerskapet och räkningsmännen, tidigt överlägga på sina vissa möten och där upprätta tiondelängderna efter den gängse metoden med bl.a. provtröskning.⁷⁷ Missnöjet tvingade först fram generella nedsättningar 1687 och sedan att det rörliga tiondet återinfördes 1693. Men missnöjet fortsatte. 1694 tillämpades i Laholms län åter 1683 års fasta tionde, tydligen i brist på provtröskning och 1695 av allt att döma överallt i landskapet. Fr.o.m. 1696 tycks dock rörligt tionde ha införts i hela landskapet. Hishults socken, delad mellan Halland och Skåne, hade dock från 1698, liksom Skåne i övrigt, fast kronotionde. Fjäre häradsverkar

⁷⁴ I Stora barnhusets räkenskaper över dess 40-del av tiondet i Halland är tiondet hela den undersökta perioden 1680–90 fast. Allmänna barnhuset, huvudböcker, SSA.

⁷⁵ Hallands läns landskontor GIII:e1, LLA.

⁷⁶ För skattläggningsmetoder för landskapet, se Palm 2012, s. 54.

⁷⁷ Brev 25 juni 1692, Hallands läns landskontors arkiv, Verifikationsbok I, år 1693, volym EI:42, LLA, s. 801, f.

ha haft rätt att lösa tiondet i pengar enligt markegångstaxan. Av extrakten att döma utnyttjade allmogen denna rätt endast vid ett tillfälle, år 1726, och då endast delvis.

År 1749 infördes ånyo fast tionde i landskapet. Tiondesättningsmetoden tycks ha varit mycket enkel, tiondet från ett medelår antogs. Varbergs län och Fjäre härad betalade detta år tionde efter 1739 års tiondelängd, Laholms och Halmstads län efter 1742 års tiondelängd. I vilken mån denna enkla metod blev bestående har här inte utretts.

Tunnan som mått, mätningssättet, rågarna

Några handlingar 1693 slår fast att 1638 års svenska bestämmelser om rågarna skulle gälla när rörligt tionde hädanefter togs ut. En sammanställning från samma år redovisar dem också särskilt.⁷⁸ Även andra extrakt från det rörliga tiondets tid anger socknarnas tionde i strukna tunnor och rågarna som en särskild post efter sockenuppgifterna. Databasens tiondeuppgifter avser således strukna tunnor.

Målkärlens rymd, måltunnan

Vid övergången till rörligt tionde 1693 fastslogs att 1665 års svenska mått skulle gälla, i de områden skäpperäkning förekom skulle det antal som förr räknats på tunnan fortsatt gälla, dock att de lämpades efter 1665 års rikstunna.⁷⁹ Av den s.k. tiondejordeboken, 1684 års fasta tionde, liksom av skattningsmetoder för landskapet, framgår att man i Halland räknade med 6 skäppor på tunnan.⁸⁰ Tiondet redovisas således åren 1693–1737 i tunnor, skäppor om sex på tunnan och kannor. 1665 års plakat om målen anger 56 kannor på tunnan. Men antalet kannor i det halländska tiondematerialet går aldrig *över*talet 7, varför de har räknat med 8 kannor på skäppan (med andra ord 48 kannor på tunnan). Detta gäller ända tills kanräkning upphör på 1730-talet och ersätts av räkning i kappar (se nedan). Till dessa ”räknekannor” har tagits hänsyn vid databasens olika beräkningar. En lokal avvikelse har noterats för Laholms län, som bara redovisar tunnor och skäppor åren 1693–1727 (undantag 1695, då också kannor redovisas).

År 1738 redovisas tiondet i Halland i tunnor, fjärdingar och kappar - 1 tunna = 8 fjärdingar = 32 kappar (siffrorna i extraktens tredje volymkolumn går därmed aldrig över 4). Enda undantaget är Halmstads län som inte redovisar i fjärdingar detta år, endast tunnor och kappar. Från och med år 1739 redovisar hela Halland endast tunnor och kappar om 32 på tunnan.⁸¹

I de ”stubbelängder” 1665–83 över prästens tionde som tiondekommissionen begärde in för sitt arbete med att bestämma de fasta tiondelängderna redovisar prästerna sin tredjedel i otröskad säd, travar och nekar, till skillnad från bönderna som betalade i tröskad säd, ”i skäppan”. Skälet är att prästerna i sina lador och räkenskaper inte höll isär tröskresultaten av sitt tionde och säden från prästgården. I nästan ingen av de tiotusentals uppgifter jag gått igenom går antalet nekar på traven över 23. Detta innebär att prästerna vid denna tid fortfarande räknade enligt ett äldre danskt räknesätt med 24 nekar = 1 trave. Enda veterliga

⁷⁸ Hallands läns landskontors arkiv, Verifikationsbok I, år 1693, volym EI:42, LLA, ss. 806f, 1051ff.

⁷⁹ Hallands läns landskontors arkiv, Verifikationsbok I, år 1693, volym EI:42, LLA, s. 1052f.

⁸⁰ Hallands läns landskontors arkiv, Tiondejordebok, volym GIII:e 6, LLA. I kyrkoräkenskaperna finner man dock ibland gamla stadgorsomräknar små skäppor om 8 på tunnan (”åttingskäppor”), samma i prästtiondeuppgifterna för Förlanda. Detta har endast haft mycket marginell betydelse för mina tiondesammanställningar.

⁸¹ 1739 års tiondelängd för Varbergs län har några ovanliga uppgifter. Vissa uppjusteringar av tiondelängdens volymer har gjorts efter ”ladukastning”. Dessa tillökningar (som inte sker för alla socknar) redovisas också. Jag har här excerperat specialtiondelängdens uppgift, d.v.s. utan tillägg för ökningarna. Sannolikt avser ladukastningen en ommätning av böndernas inlämnade tionde.

undantagen är för socknarna Hasslöv, Våxtorp, Slöinge och Eftra.⁸² Det hopdragna rubrikordet i andra kolumnen [den som brukar vara nekar] i denna typ av material för Hasslöv och Våxtrorp har jag inte kunnat tyda, möjligen avses kase eller kast. Eftersom dessa enheter aldrig överskrider 11 måste de ha utgjort 1/12 trave.⁸³

Nekar var de bundna sädeskärvarna som lades samman till tork i travarna. Sannolikt motsvarar de de "band" som förekommer i en del av 1700-talets provtröskningsmaterial för Halland. Nekarnas storlek har sannolikt kunnat variera mellan områden; att 1670-talets stubbelängder från Fagered och Ullared redovisar nekarna som "skogsboneeker" är ett starkt tecken på detta. Detta får konsekvenser för våra skördeberäkningar för tiden före det rörliga tiondets införande (se nedan).

Skördeberäkningar 1693–1748

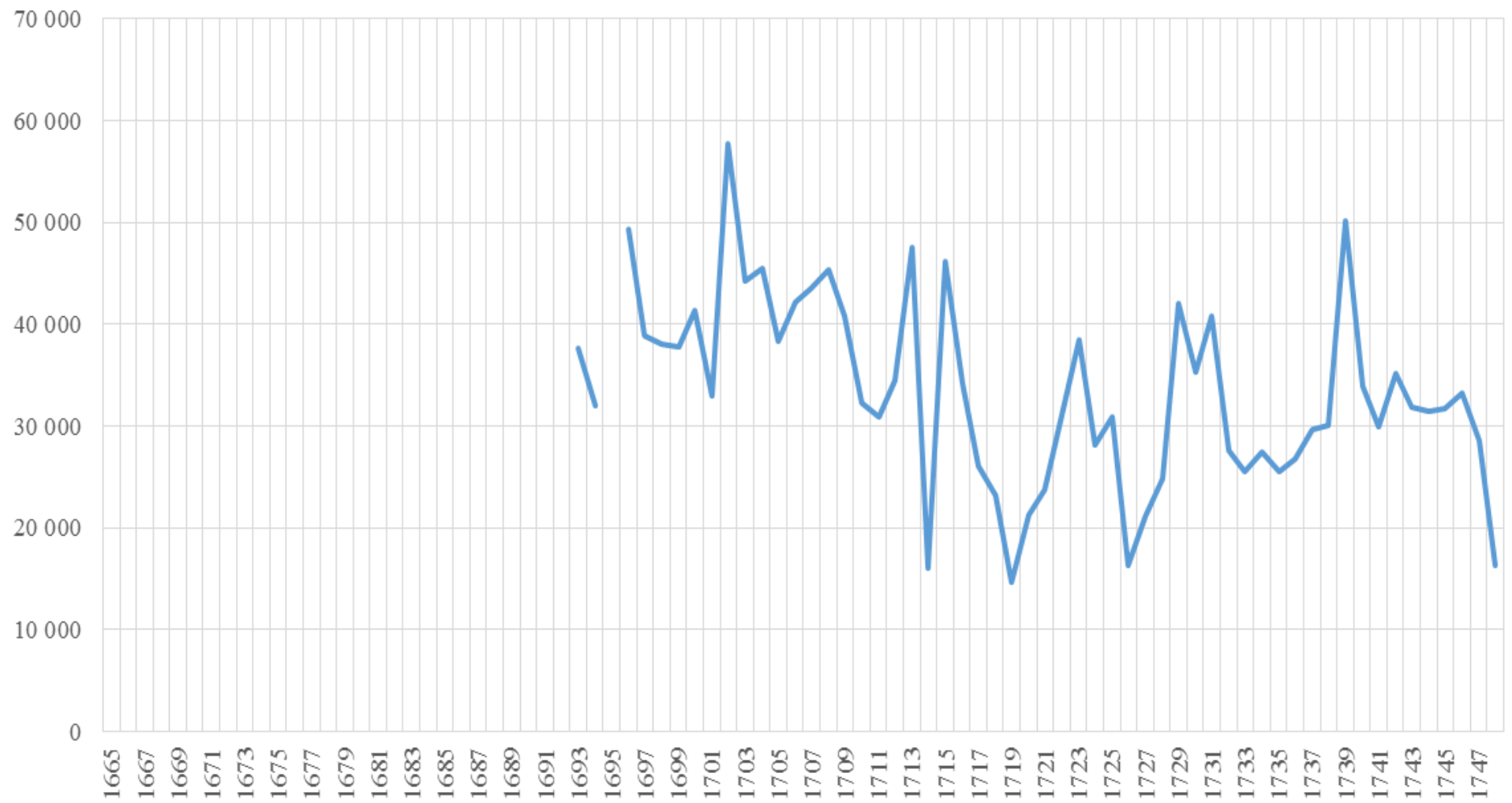
För den i huvudsak rörliga perioden kan skördeberäkningar göras för Halland genom multiplikation av tiondet, kompletterat med uppskattningar för utelämnade säterier och prästgårdar o.s.v., med 30. Som utgångspunkt har tagits det oförmedlade mantalet i den första svensktidens jordeböcker, i stort sett oförändrat under 1600-talets senare del och de kompletteringar som kan göras för i jordeböckerna utelämnade säteriers och prästgårdars mantal.⁸⁴ En tioprocentig uppräknings har också skett för avrundningar nedåt vid tiondets uppmätning m.m. (se rapportens inledande kapitel). Resultatet framgår av följande diagram (motsvarande kan lätt göras på fögderi- eller häradsnivå med hjälp av databasen):

⁸² Stenström 1945, s. 72, not 79. I en längd över sitt tionde från 1693 räknar uppenbarligen prästen Slöinge och Eftra med 30 (de högsta talen för nekar i längden är för råg 28, korn 29 och havre 26), se huvudtexten nedan. Stenström citerar Fischerström och Osbeck som 1761 respektive 1796 anger 30 nekar per trave i Halland. Detta uppges vara ett svenskt räknesätt. I Skåne däremot gällde 20 nekar per trave vid slutet av 1600-talet och i Danmark vid samma tid 24 nekar per trave.

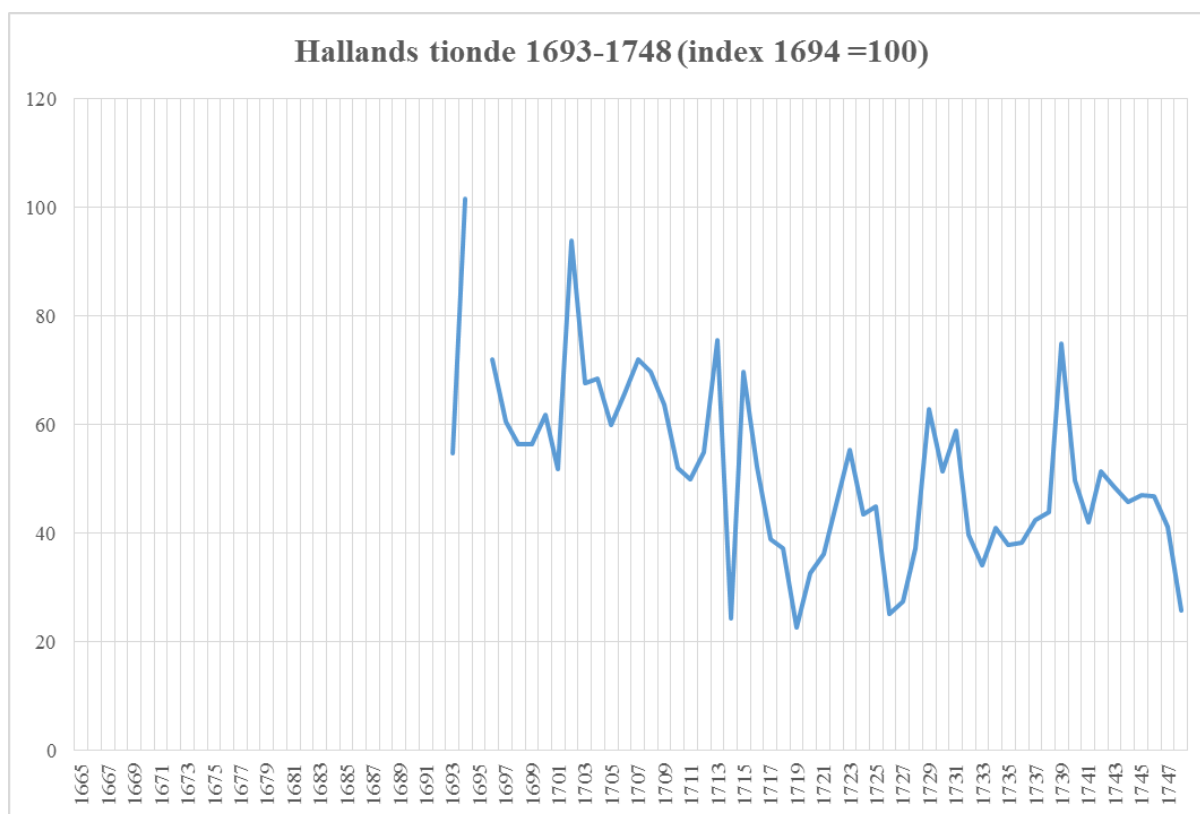
⁸³ SAOB uppger "sv. dial. *kas, kasa, kase*, hop, hög, stack, liten torkad ruka m.m. ... jfr ... *kasa*..., bringa tillsammans, som föreligger i bl. a." substantivet KAST". Jämför avsnittet om skylar, rökar etc. i rapportens inledande kapitel.

⁸⁴ 2012, s. 51. Följande yngre säterier ingår dock i tiondesummorna: Skeppås (i Harplinge); Laholms ladugård (Laholm); Alslöv (Tönnersjö); Lundsgård (Tönnersjö); Stjernarp (Enslöv); Arlös eller Alöse (Enslöv); Skeppsås (Steningen); Lindhofs ladugård (Träslöv) samt Sjöslat (Veddige).

Beräknade skördar i Halland 1665-1748 (tunnor ren säd)

Det föregående diagrammet avsåg volymer. Här ges också utvecklingen indexform.

Perioden 1665–1692

Det nuvarande Västsveriges område kännetecknas av relativt tidiga fasta tiondesättningar, varför möjligheten av skördeberäkningar från tiondet saknas för bl.a. Älvsborgs län. Det är därför av stort intresse att försöka komma åt utvecklingen i Halland innan det rörliga tiondet införs där 1693. Tyvärr har detta visat sig besvärligt på grund av det omfattande städjesystem som dominerade för både kronans och de lokala kyrkornas andelar av tiondet. Här finns bara några få tillfälliga rörliga tiondeuppgifter att ta fasta på. Istället är det för Hallands del främst det bevarade prästtiondematerialet som står till buds.

Som redan nämnts upptar prästtiondeuppgifterna otröskade sädestravar och nekar. Antalet inhöstade sådana har med stor säkerhet varit starkt korrelerat med den tröskade säden, tiondeberäkningarna runt om i landet baserades ju i hög grad på s.k. skyl- eller rökräkning. Motsvarigheten till Uppsveriges skylar och rökar var för Hallands del travar och nekar. Avkastningen från tröskade sådana enheter varierade dock, både mellan olika gårdar, olika regioner, mellan olika grödor och mellan åren, samt, som förekomsten av ”skogsbonekar” visar, mellan olika socknar. Detta gör att man inte kan göra några pålitliga omräkningar från travar eller nekar till kvantiteter tröskad säd. För att åtminstone komma åt tendenserna i landskapet före 1693 har en databas sammanställts över prästernas redovisade travar etc., samt en sannolik omräkning till nekar, den sistnämnda enheten har då räknats som den, trots ”skogsbonekarna”, enhetligaste enheten eftersom dessas storlek till stor del var bestämd av hur nekarna, kärvarna, praktiskt lät sig bindas.⁸⁵

⁸⁵Den mycket stora mängden uppgifter har tvingat fram en urvalsundersökning där medeltalet tionde från minst 30 slumpvis valda tiondegivare använts för skattningar.

Hur stort tröske det halländska prästtjonets travar och nekar motsvarade kan bara undantagsvis klarläggas. Ett exempel ger prästtjonet från Slöinge och Efra där prästen anger hur mycket säd dessa nekar 1693 gett vid tröskningen:

För de två socknarna kan följande kalkyl göras (där räknades detta år 30 nekar på traven):

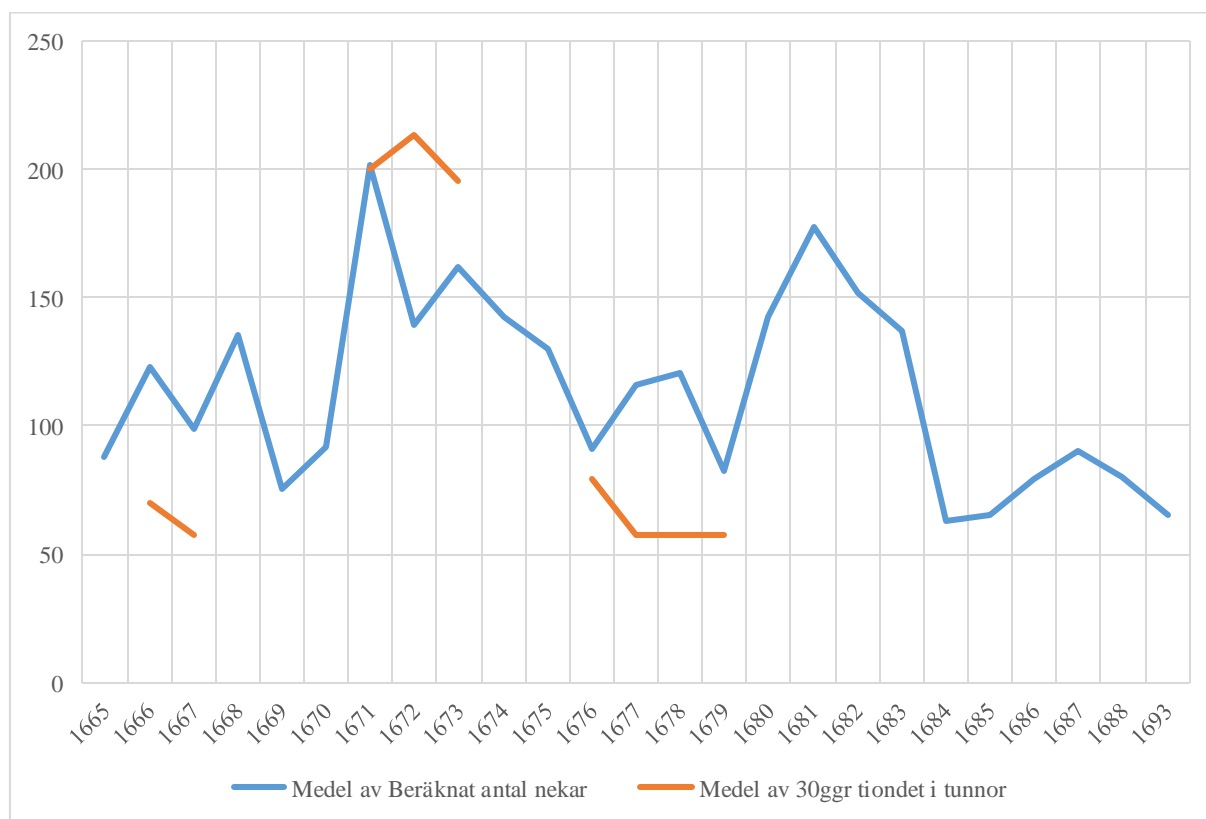
	Antal travar och nekar						Summa nekar
	rågtravar	rågnekas	korntravar	kornnekas	havretravar	havrenekas	
	3,46	2 069,08	55,36	2 605,38		1 127,96	
allt i nekar		2 172,88		4 266,18		1 127,96	
							7 819,25
Summa nekar gav 40 tunnor 5 skäppor i tröskad ren säd struket mål, alltså 40,83 tunnor							
tunnor per neke							0,005222

Totala tiondet 1693 skulle därmed kunna tas fram genom multiplikation av prästens tionde med tre, den normala kvoten för Skåneland. En jämförelse med 1693 års kronotionde visar då ytterligare en komplikation kring prästtjonet – för de två socknarna redovisades kronans andel till drygt 32 tunnor, alltså betydligt mindre än prästens tröske (drygt 40 tunnor).

Förklaringen är av allt att döma dels att tiondesystemet sedan tidigare inte följt normen med 1/3 till kronan, 1/3 till prästen, 1/3 till sockenkyrkan, dels att de provtröskningsresultat som låg bakom kronotiondet inte var så representativa som förordningarna krävde. Åtminstone det förra skymtar ibland i tiondesättningsprotokollen då bönderna säger att de inte skulle klara att betala lika mycket till kronan som de gjort till prästen.

Komplikationerna med prästtjonet har gjort att jag nöjt mig med att använda uppgifterna för en grov uppskattning av tendenserna i det halländska tiondet under perioden före 1693. I följande diagram har jag för socknar där prästen tagit sitt tionde ”i neken” lagt in genomsnittligt antal nekar per givare (ibland avser dessa jordeboksgård, ibland gårdsbruk). I de fall prästen tagit sitt tionde ”i skäppan” har jag gjort på motsvarande sätt med detta (och för att underlätta jämförelsen multiplicerat med 30). När enstaka gårdar i källan står utan siffra har detta tolkats som att ingen tionde getts detta år.

Prästtione i Hallands län 1665–93, nekar

Källa: Tiondekommissionens dokumentböcker I och II, i Hallands läns landskontor, Handlingar rörande tionde, volym Gille:1, 2 och 3, LLA; Hallands landskontors arkiv, Handlingar rörande förvaltningen av kyrkors tillhörigheter och inkomster, vol. G X ad:1, LLA.

Diagrammet över tiondet 1665–1693 bör tolkas med försiktighet. Vad som stärker trovärdigheten är att tendenserna i utvecklingen tycks ha sina motsvarigheter i Bohuslän och Småland med goda skördeår i början av 1670- och 1680-talen, men däremot sämre skördar under slutet av dessa årtionden. (De relativt svaga skördarna i Halland åren 1665–70 har inte någon parallell i Bohuslän, däremot i delar av Småland/Västergötland). Tendenserna i Halland kan dessutom ges en samhällelig bakgrund. De låga skördenivåerna under slutet av 1670-talet kan kopplas till skånska kriget åren 1676–79 då länet var krigsskådeplats. Vidare verkar allmogens klagan över det höga fasta tiondet under åren 1684–92 (se ovan) få sin belysning av i diagrammet redovisade dåliga skördar dessa år. En allmänt fallande tendens i skördarna i Halland från 1670-talets början och framåt finner dessutom stöd för i litteraturen, med uppgifter om nedlagda gårdar och åkrar under slutet av detta sekel.⁸⁶

Som synes är skördebedömningar före det rörliga kronotiondets införande mycket svåra att göra. Här vill jag därför återge några ytterligare fragmentariska uppgifter som framkommit i sammanhanget. Först de få rörliga sockenkyrkotiondeuppgifter jag påträffat:

⁸⁶ Se Palm 1998, ss.47f.

Sockenkyrkotionde, vissa år, vissa socknar

År	Län, fögderi	Härad	Socken	Råg tunnor	Råg skäppor	Korn tunnor	Korn skäppor	Korn kannor	Havre tunnor	Havre skäppor	Tionde i ren säd tunnor
1693	Laholms	Tönnersjö	Breared	4		6	3,54		4	1,71	12,5
1693	Laholms	Tönnersjö	Eldsberga	7	1,67	7			2	1,17	15,3
1693	Laholms	Tönnersjö	Enslöv	4	1,21	9	0,75		5	5,75	16,1
1693	Laholms	Hök	Knäred	9	3,5	12	5,48		1	1,67	22,7
1693	Laholms	Hök	Laholms Lands	12	4,23	12	4,58		6	5,98	28,5
1676	Laholms	Hök	Ränneslöv	10		12		5,5			22,1
1677	Laholms	Hök	Ränneslöv	6,83		9		5,5			15,9
1678	Laholms	Hök	Ränneslöv	6		10		5,5			16,1
1679	Laholms	Hök	Ränneslöv	6		10		5,5			16,1
1693	Laholms	Hök	Ränneslöv	7	2,67	8	0,15		3	3	17
1693	Laholms	Hök	Skummeslöv	13	3,13	13	3,13		6	3	30
1693	Laholms	Tönnersjö	Snöstorp	6	3,92	9	0,71		3	2,33	17,2
1693	Halmstad	Halmstad	Torup	2	2,71	3	4,56		5	5,75	8,8
1693	Laholms	Tönnersjö	Trönninge	3	1,67	8	5,17		2	2,88	13
1665	Varbergs	Himle	Tvååker	18	2,5	45	2,88		6	2,5	66,8
1666	Varbergs	Himle	Tvååker	18,17		44,25			6,83		65,8
1667	Varbergs	Himle	Tvååker	15	4	35	1		6		53,6
1681	Laholms	Tönnersjö	Tönnersjö	8		10			10		23
1682	Laholms	Tönnersjö	Tönnersjö	8		10			10		23
1693	Laholms	Tönnersjö	Tönnersjö	6	1,25	5	0,58		2	2,5	12,4
1693	Laholms	Hök	Ysby	4	1,29	2	3,36			4,29	6,8

Källor: Kyrkoräkenskaper från respektive församlings kyrkoarkiv respektive år, LLA.

Läsaren bör uppmärksamma att det i allmänhet är huvudsakligen det svaga skördeåret 1693 som samlat uppgifter. Skördarna detta år motsvarar som synes de i Ränneslöv under Skånska kriget 1676–79.

Några explicita uppgifter om årsväxten har också framgått från tiondesättningsmaterialet. De framgår av följande tabell:

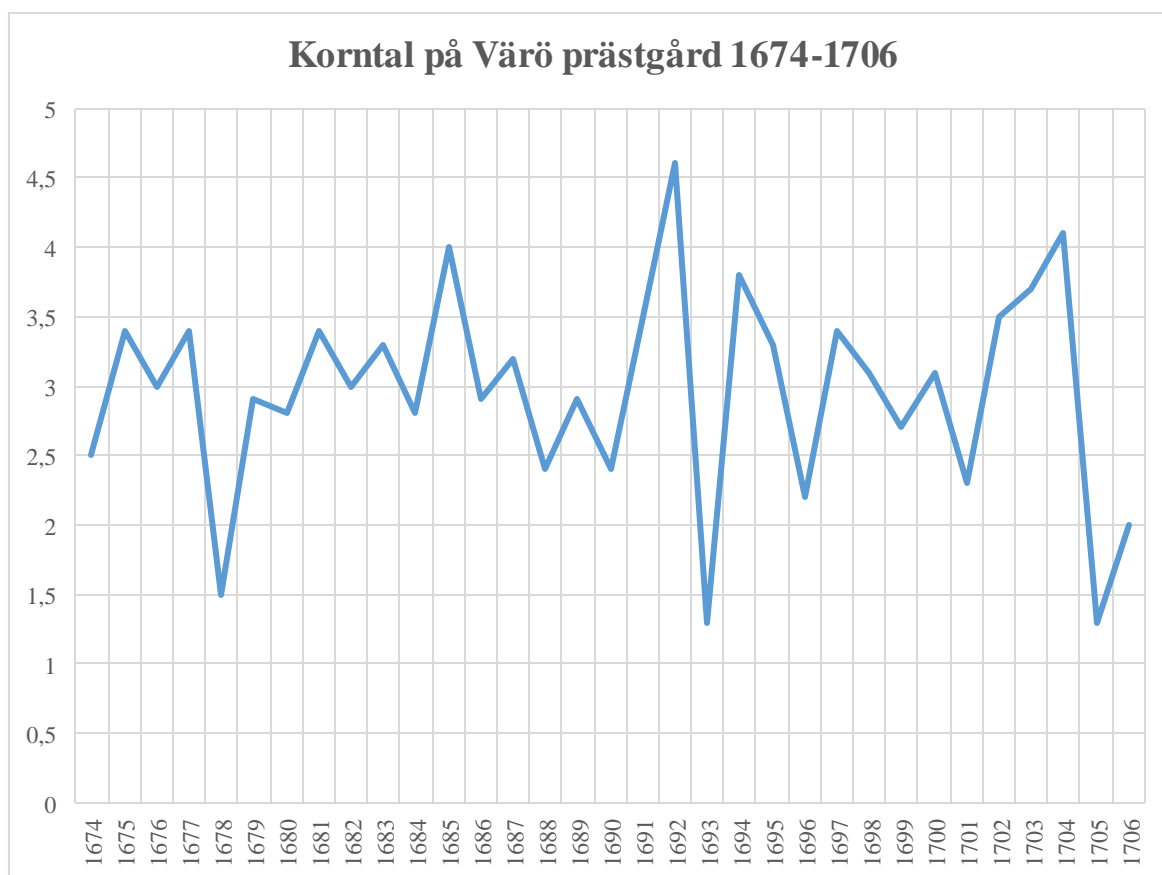
Goda och dåliga år enligt prästers uppgifter

	Gott, bästa	Medel	Ringaste
Träslöv	1682	1680	1673
Grimeton	1674	1676	1673
Torpa	1683	1679	1676
Fjällgime	1669	1667	1665
Söndrum	1673	1674	1675
Okome	1681	1683	1678
Veinge	1682	1683	1677
Tvååker	1677	1683	1679
Fagered	1673	1674	1672
Harplinge		1665	1670

Källa: Tiondekommissionens dokumentböcker I och II, i Hallands läns landskontor, Handlingar rörande tionde, volym GIIIe:1, 2 och 3, LLA;

Man slås av att utvecklingen uppenbarligen kunnat variera inom landskapet, 1673 var tydligen ett mycket gott år i Söndrum och Fagered, medan året i Träslöv och Grimeton tillhörde de sämsta, ett memento när man vill generalisera skördeutvecklingen för större områden.

Slutligen kan följande serie korntal för Värö prästgård, centralt belägen i landskapet, ha sitt intresse vid en bedömning av skördeutvecklingen (här redovisas bruttokorntal, d.v.s. utan avdrag för utsädet):

Källa: Värö kyrkoarkiv, Övriga räkenskaper, volym LV:1, Värö tionderäkenskaper 1674–1706, LLA.

Genomsnittligt ligger korntalet något under 3 (2,9). En sådan avkastning stämmer väl med skattematerialet från tiden (2–3, se ovan), samt vad som kan beräknas fram från storskifteskartor under senare delen av 1700-talet.⁸⁷ Givet ett korntal om 3 – och särskilt om dessutom prästgården hade något högre korntal än bondgårdarna – finns det alltså skäl att understryka överdriften i Hillethons skattningar om korntal på 4–5, som lades till grund för det fasta tiondet under perioden 1684–92 (se ovan). Ett genomsnittligt mått får förstås inte skymma att stora variationer ägde rum från år till år. Vissa år (1678, 1693 och 1705) fick prästgården nätt och jämt tillbaka utsädet (ett bruttokorntal om 1 betyder ingen avkastning). Under andra år (1685, 1692 och 1704) gav en sådd skäppa istället fyra skäppor tillbaka. Således var det rekordåren som fick utgöra grund för Hillethons fasta tiondelängd.

Kriser

Som de värsta krisåren i Halland framstår 1714 och 1719 (d.s. under Stora Nordiska kriget); 1726 (då allmogen i Fjäre härad tycks lösa delar av sitt tionde i pengar) och 1748. Svaga skördeår i Halland tycks också ha inträffat 1676–79, d.v.s. i samband med Skånska kriget; 1693; 1697–99 (tiondet är fast i Halland 1695, ett missväxtår på det nationella planet); 1701; 1705 (jfr för hittills nämnda år prästgårdens i Värö korntalsserie); 1710–12, 1717–21, 1726–28. Över tid kan sägas att skördarna tenderar att variera mindre år från år, men att produktionen allmänt sett sjunker. Skördarna på 1730- och 1740-talen framstår på detta vis

⁸⁷ Wiking-Faria, P. 2009, s. 232. Ett genomsnittligt korntal tycks därmed förhållandevis konstant under århundradet före 1800-talets agrara revolution då det höjs till 4 (kring 1820), senare 5 (cirka 1850) respektive 8 (omkring 1880), ibid, tabell 7.2

som visserligen stabila, men förhållandevis modesta. Tendensen förstärks om man vågar sig på att ta in skördeserien för åren 1665–94 i bilden (se pivottabeller).

Variabler i databasen "Halland"

År
Län 1913
Fögderi, etc
Socken
Ren säd skattad från prästiondet
Vetetionde i decitunnor
Rågtionde i decitunnor
Korntionde i decitunnor
Havretionde i decitunnor
Blandsädstionde i decitunnor
Ärtionde i decitunnor
Böntionde i decitunnor
Totalt oreducerat tionde i decitunnor
Totalt tionde i decitunnor ren säd (exkl ärtor och bönor)
Beräknad skörd stråsäd i decitunnor
Index tertialtionde (1694=100)6y7yty
Källa
Anmärkning

Källnycklar

Kyrkoräkenskaper, LLA
Landsböcker med verifikationer, Hallands läns landskontors arkiv, LLA
LLA = Lunds landsarkiv
Länsräkenskaper 1631–1820 Hallands län, Länsräkenskaper 1631–1820, RA
Prästtiondeuppgifter, LLA
Prästräkenskaper, LLA
RA= Riksarkivet

Jämtland och Härjedalen

Lennart Andersson Palm

Administrativa indelningar

Jämtland och Härjedalen kom under Sverige 1645. 1658-1761 tillhörde landskapen det äldre Västernorrlands län. 1762 fördes Jämtland att höra till det yngre Västernorrlands län, Härjedalen till det då nybildade Gävleborgs län. 1810 sammanfördes åter de två landskapen i det då bildade Jämtlands län. Östersunds stad grundas 1786.

1801 presenterar sig för Härjedalen en ny tionesocken: Linsells kapell. I databasen slås dess tionde samman med Svegs till vilken församling det hörde. 1823 dyker Storsjö kapell upp, dess tionde har i databasen lagts till Hede.

Databasen

Landskapen ingår i databasen ”Jämtland och Härjedalen”.

Källmaterialet

Landskapens varierande administrativa tillhörighet har medfört att deras tionderäkenskaper måste sökas på flera håll. Deras tiondematerial i Riksarkivet ingår bland samma länsräkenskaper som Gästrikland, Hälsingland, Medelpad och Ångermanland intill bildandet av Jämtlands län, därefter i detta senare läns räkenskaper. Sockensiffror har inte varit tillgängliga för åren 1665-1669, 1671-1672 och 1674-1677.⁸⁸

Från och med 1694 finns nästan årliga kronoräkenskaper för Jämtland, och mer sporadiskt för Härjedalen, bevarade i Jämtlands läns landskontors arkiv i Östersunds landsarkiv. Att döma av sidnumreringen har dessas utbrutits ur Västernorrlands och Gävleborgs landskontors verifikationer, sannolikt i samband med att Jämtland blev eget län 1810.⁸⁹

Genom landskapens delvis säregna tionesystem (se nedan), finns ytterligare en källa med tiondeuppgifter – sockenkyrkornas kyrkoräkenskaper.

I övrigt har räkenskaperna för den 40-del av tiondet som för dessa områden gick till Stockholms barnhus utnyttjats för att ta fram fögderivisa uppgifter, varje landskap var eget fögderi.⁹⁰

Tionesystemet

Hur såg tionesystemet i Jämtland och Härjedalen ut? Förhållandena avvek i ett par viktiga hänseenden från motsvarande i övriga Sverige: prästerna behöll hälften av det totala tiondet, undantag var socknarna Fors, Hällesjö och Håsjö där prästen behöll två tredjedelar.⁹¹

I de två landskapens tiondelängder förekommer talrika provtröskningsuppgifter, i regel upplagda bondebruk för bondebruk. 1663-1665 kontrollerades tiondet i Jämtland (och

⁸⁸ Ett fragment bland Riksarkivets länsräkenskaper har gett tre läsbara sockensiffror för 1667.

⁸⁹ Längder för 1685 har återfunnits i Västernorrlands läns landskontors arkiv på landsarkivet i Härnösand.

⁹⁰ Några möjligen i vårt sammanhang intressanta källor har inte kunnat undersökas inom projektets ramar. I Östersunds landsarkiv finns: Kronofogdens i Härjedalens arkiv 1668-; Härads skrivarens i Härjedalens fögderi 1700-; Härads skrivarens i Jämtlands fögderi arkiv 1689- ; I Riksarkivet kan möjligen Kommissioner och kommittéer A Tillståndet i orterna Rannsakningskommission till Väster- och Österbotten 1672 som också innehåller Relation och handlingar ang. Härnösands gymnasium och rannsakning i Jämtland ge uppgifter, liksom eventuellt bevarade räkenskaper från Frösö skola som fick del av kyrkotiondet. Även Jämtlands dragoners arkiv i KrA kan innehålla tiondeuppgifter.

⁹¹ Lars Gustaf Linde 1887, s. 297 med noter. Rabenius 1853 ss. 48, 68, 84 not 5 att samma förhållande gällt åtminstone vid tiden för drottning Kristinas resolution 24 dec. 1645.

Hälsinglands norra fögderi) av en tiondefogde. Han fick behålla hälften av den höjning han kunde göra av tiondet utöver vad som var budgeterat för militären för vissa områden. Tiondeinspektorns verifikation redovisar tiondet ”efter tiondelängderna”.⁹²

Sockenkyrkornas tionde

Kyrkornas tionde kallas ibland också ”kyrkornas vin- och byggnadssäd”. I Jämtland behöll kyrkan $\frac{1}{3}$ av *kronans tionde*, något förvirrande kallad ”tertialen”, i Härjedalen $\frac{1}{4}$ av *kronans tionde*, benämnd ”kvartalen”.⁹³ I 1662 års landsbok framkommer att kyrkornas delar beräknats ”sedan Damspann och Barnhussäden är afdragen”. 1674 påbjöds att ytterligare ett avdrag skulle göras för den s.k. ”Tryckeritunnan”, anslagen till Antikvitetskollegium.⁹⁴ Av länsräkenskaperna framgår att detta avdrag i Västernorrlands län i praktiken infördes först 1681.

Kyrkoräkenskapernas tionderedovisning följer under perioden oftast en gemensam mall, ibland talas att tiondet är ”enligt *landsskrivarens* uträkning”. Ibland avser dessa skrivares uppgifter av allt att döma hela tiondet; så t.ex. skrivs 1689 för Myssjö socken: 25 november intogs tionden och efter omkastningen löper den till 41:3:6,⁹⁵ Sådana siffror har för databasen för Jämtlands del delats med 3, för Härjedalens med 4.

Där databasen utnyttjat kyrkornas tionde har kronotiondet kunnat rekonstrueras enligt följande formler som visat sig hamna mycket nära kronans tiondeuppgifter (tunnor) där bägge typerna av uppgifter föreligger. Multipliceringen med $\frac{40}{39}$ föranleds av att barnhusavgiftens 40-del dragits av från kronotiondet innan kyrkornas ”tertialer” och ”kvartaler” beräknats.

Jämtland

För några år före 1688 har i brist på tillgängliga kronoräkenskaper kyrkornas tionde enligt deras räkenskaper använts för att rekonstruera kronotiondet. Vid beräkningar av databasens tionde från kyrkoräkenskaper har då t.o.m. 1681 följande formel (a) visat sig hamna praktiskt taget på samma siffror som kronans räkenskaper.:

$$a. ((\text{kyrkoräkenskapens av kyrkan behållna tionde} * 3) + \text{damspann}) * (40/39)$$

Från och med 1681 har följande formel (b) använts:

$$b. ((\text{kyrkoräkenskapens av kyrkan behållna tionde} * 3) + \text{damspann} + \text{tryckeritunnan}) * (40/39)$$

Damspannen var oförändrad under perioden och uppgick i Jämtland till 1 tunna för huvudförsamlingarna och 0,5 för annexen.⁹⁶

Härjedalen

Här utgjorde alltså de lokala kyrkornas andel en fjärdedel av kronans spannmålstionde.⁹⁷ Att döma av kronoräkenskaperna infördes också för Härjedalens del tryckeritunnan 1681,

⁹² Se Länsräkenskaper, RA, 1665, pag 580 f, 690, samt 1666 pag. 562, 565 f.

⁹³ I 1647 års landsbok för Härjedalens län, som Jämtland då tillhörde, finns antecknat att landskapets kyrkor ”av ålder” njutit tertialen, d.v.s. $\frac{1}{3}$, av det kronan behållna tiondet, i Härjedalen $\frac{1}{4}$. Citerat efter Rabenius 1853, s. 84, not 5. Se även Palms ”Sverige 1630” under Jämtland.

⁹⁴ Rabenius 1835, s. 84-86; Lars Gustaf Linde 1887, s. 303. Uppgiften bekräftas av Västernorrlands länsräkenskaper.

⁹⁵ 1678 omtalas i Hammerdal ”omkastningssedeln”.

⁹⁶ Jämför Lars Gustaf Linde 1887, s. 304 som anger andra siffror för landet som helhet.

⁹⁷ Tiondekaraktär hade också den tionde- eller skatteost som utgick i Härjedalen. Skatten delades i tre lika delar mellan kronan, kyrkan och sockenprästen och dess räkenskaper återfinns i samma källor som spannmålstiondet.

däremot tycks ingen damspann ha dragits av före beräkningen av Härjedalskyrkornas tionde under slutet av 1600-talet. Rekonstruktionen av kronans tionde har därför för de år en sådan gjorts från sockenkyrkotiondet baseras därför på följande formel:

$$((\text{kyrkoräkenskapens av kyrkan behållna tionde} * 4) * (40/39))$$

Beräkningarna från sockenkyrkornas tionde blir inte helt identiska med motsvarande i kronans räkenskaper, särskilt för Härjedalen förekommer svåranalyserade avvikelser. Bakom dessa kan ligga avrundningar i det förra och oklarheter kring beräkningen av barnhustunnan. Skillnaderna är dock inte större än att kyrkotiondet väl tjänar att användas som surrogat för saknade kronoräkenskaper.

När vanliga kronoräkenskaper saknats har den ovan nämnde tiondeinspektorns uppgifter 1663-1665 föredragits till databasen framför de beräkningar som kan göras från kyrkoräkenskaperna för ett antal socknar.

Från cirka 1690 fick Frösö skola 1/3 av kyrkornas tertialer i Sveg, Lillherrdal, Vemdalen, Älvros och Överhogdal. I några fall framgår bara kyrkornas netto efter dessa avdrag och jag har då inte excerperat detta.

1695-1723 var sockenkyrkodelarna av Jämtlands och Härjedalens tionde fast där kronotiondet fast.

Fast tionde

I Jämtland och Härjedalen ingicks kontrakt om fast tionde fr.o.m. skördeåret 1695, för Jämtlands del fortsatte dock ett antal socknar med rörligt.⁹⁸ De fortsatt rörliga var Alsen, Aspås, Hallen, Hammerdal, Kall, Marby, Mattmar, Mörsil, Norderö, Näs, Näskott, Offerdal, Rödön, Ström, Undersåker, Åre och Ås. Fr.o.m. 1724 återgick bägge landskapen i sin helhet till rörligt tionde.

För Jämtlands del fick Ragunda, Fors, Hällesjö, Håsjö och Stugun 1775 åter fast tionde, som de sedan behöll. Fr.o.m. 1780 görs ytterligare försök att införa fast tionde "på 20 år" och de närmaste åren övergår en del socknar, men Offerdal, Undersåker och Åre fortsatte med rörligt tionde i hela socknen, Klövsjö i nästan hela.⁹⁹ 1790 fick Föllinge, Hammerdal, Häggenås, Kall, Kyrkås, Lit, Mörsil, Rätan och Ström åter rörligt, några av dessa dock bara för en kortare tid.¹⁰⁰ 1799 fanns nio socknar med rörligt tionde i Jämtland. Men anslutningen till systemet med fast tionde vacklade och år 1800 återgick den stora majoriteten socknar till rörligt när avtalets 20-årsperiod gick ut. 1800 hade plötsligt 30 socknar åter rörligt. 1809 hade nio socknar kvar rörligt tionde, och senast 1817 hade alla Jämtlands socknar åter fast tionde.

¹⁰¹ I en rad socknar höll vissa enskilda bönder fast vid rörligt tionde och en närgången

*Av ålder hade den erlagts i ost; och som regel gällde, att den skulle i värde motsvara en dags mjölkning av alla bondens mjölkande boskap årligen om sommaren, då den mjölkar bäst. Osten tillverkades undertiden från vårfrudagen till midsommar, då kronofogden kom för att motta och väga den sockenvis samt fördela den så, som ovan är nämnt. Sedan vid tiondesättning i Överhogdals socken under 1820-talet en bestämd skattegrund vunnits, näml. en mjölkko för varje "trög" med en avkastning av 1½ kanna mjölk, motsvarande ½ skålpund ost, varav kronans andel 1/6 skålpund, kom ostskatten att beräknas i penningar och läggas in i mantalsräntan. Se: under "Ostskatten" i *Nordisk familjebok* (andra upplagan, 1914).*

⁹⁸ 1695 års tiondesättning tycks av kyrkoräkenskaperna för Oviken att döma, ha byggt på medium av tionden 1691, 1692, 1693 års tionden.

⁹⁹ Två byar i Klövsjö hade fast. Deras fasta belopp ingår i basens sockensummor.

¹⁰⁰ I Lit behöll ett fåtal fast tionde enligt en tiondesättning 1773, och år 1790 hade en del kvar fast också år 1790.

¹⁰¹ På grund av ombyggnad av Riksarkivet har tillgången på Jämtlands och Västernorrlands län försvårats vid tiden för projektets avslutande.

granskning av deras tiondelängder, som dock inte varit möjlig inom detta projekts ramar, skulle kunna ge åtskilligt fler tiondeserier för Jämtland fr.o.m. slutet av 1700-talet.¹⁰²

Med undantag av Överhogdal, där man fr.o.m. 1821 baserade tiondet på antalet trög i jordeböckernas åkerskatt, fortsatte Härjedalen med rörligt tionde t.o.m. 1858, av allt att döma ett svenskt rekord (om vi bortser från Skånelands prästtionden).¹⁰³

Jämtlands och Härjedalens tionde 1695-1723?

Ett försök gjordes att uppskatta hela Jämtlands tionde utifrån de socknar som fortsatte med rörligt tionde även efter 1695 års ackord. Försöket föll inte så väl ut eftersom den uppskattade Jämtlandskurvan kom att uppvisa större svängningar mellan åren än när hela landskapet hade rörligt tionde. Förklaringen framgår om vi ser vilka socknar som hade fortsatt rörligt tionde efter 1694 – de ligger nästan alla norr eller öster om Storsjön, i de delar av Jämtland som präglades av fjäll och annan odlingsmässigt dålig terräng. Detta var områden där odlingen var osäker och säden ofta frös. Här har vi sannolikt förklaringen till att allmogen tills vidare inte ville binda sig för ett fast tionde i god och ond tid. Försiktigheten visade sig snart befogad när 1690-talets norrländska missväxter också drabbade Jämtland (se nedan).

Målkärlens rymd, måltunnan

I 1739 års extrakt räknades i de två landskapen fortfarande i kannor. 1740 och följande år har man dock övergått till kappar i hela materialet.

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

Kronoräkenskaperna före 1739 redovisar rågarna som ett separat tillägg i extrakten, extraktens sockenvisa summor avser således tiondet i struket mål. Den förändring i mätningssättet som förordnades 1733, där tunnorna före rågandet till skillnad från 1638 års bestämmelse om enbart strukna tunnor, också skulle skakas och skyfflas, har inte lämnat några spår i det genomgångna källmaterialet under den tid mätningssättet tillämpades d.v.s. t.o.m. 1736. Inte heller återgången till struket mål före rågandet under 1737 och 1738.¹⁰⁴

I samband med nya bestämmelser om rågarna 1739 förändras tionderedovisningen för landskapen. Extraktens tiondesummor får rubriken ”huvuduppbörden uti löst och struket mål med 4 kappar på tunnan”. Extraktens tiondebelopp avser alltså rågade tunnor, s.k. avradsmål eller fast mål.¹⁰⁵ Som framgår i avsnittet ”Västernorrland” motsvarar de rubricerade tunnorna för det län Jämtland och Härjedalen då tillhörde dock *antalsmässigt* tiondelängdernas på rökräkning och provtröskning baserade tiondeberäkning i strukna tunnor.¹⁰⁶ 1740 och alla följande år är tiondelängdernas slutsummor desamma som summorna i extraktet.

Men förändringen introducerades redan i 1739 års extrakt. Någon särskild redovisning av rågan sist i en särskild post så som gjordes fram t.o.m. 1738 görs inte. Men en viss osäkerhet om det nya upplägget tycks ha rått. Av oklar orsak har från de i tiondelängderna hos bönderna uppmätta tunnorna gjorts ett avdrag med 2 kappar per tunna. Därmed har en ny lägre summa erhållits och det är denna som sedan i extraktet förts in under den ovan nämnda nya rubriken ”huvuduppbörden uti löst och struket mål med 4 kappar på tunnan”. Jag har tolkat 1739 års extraktsummor på samma sätt som de följande årens.

¹⁰² Det gäller Alsen, Berg, Bräcke, Föllinge, Hackås, Hammerdal, Håsjö, Häggenås, Lit, Mattmar, Ragunda, Rätan och Sundsjö.

¹⁰³ Hur Överhogdals tionde beräknades framgår bl.a. av 1848 års tiondeextrakt för landskapet.

¹⁰⁴ Se Morell 1988, s. 41 ff.

¹⁰⁵ Se Morell 1988, s. 42.

¹⁰⁶ Kan man först av misstag beräknat tiondelängdernas nu inkluderade råga efter 6 kappers per tunna före avdraget, 1739 förordnades 6 kappar som råga *för malt*, för övrig spannmål dock 4. Se Morell 1988, s. 42.

Kyrkoräkenskapernas tionderedovisning tycks ha varierat. De sista åren av 1600-talet definieras tiondevolymerna ibland som rågat mål, ”struket mål och rågarna därtill” och t.o.m. ”skakat och struket”. Jag har lagt in alla tiondebelopp i databasen, utan tillägg av rågar när dessa eventuellt särskiljs, och antagit att övriga belopp *antalsmässigt* motsvarat tiondet i strukna tunnor. En viss osäkerhet i detta avseende kvarstår dock kring det 25-tal tiondeuppgifter som beräknats från kyrkoräkenskaperna för de två landskapen.¹⁰⁷

Barnhusets fögderisummor före 1716 avser enligt min tolkning antingen strukna tunnor med särskild redovisning av rågan, eller rågade tunnor, *numeriskt lika många* som tiondelängdernas strukna tunnor. Rågan lades på då böndernas taxerade tionde enligt tiondelängderna slutligen mättes upp vid avlämnandet av säden i kyrkohärbärgen. Övermålet kallas i barnhusmaterialet omväxlande råga och övermål.

Skördeberäkningar

Normalt i Sverige var kronans andel 2/3 av tiondet, vilket alltså för en skördeberäkning borde multipliceras med 15 (erhållet som 3/2*10). Men i Jämtland och Härjedalen behöll kronan som framgått bara hälften av tiondet med undantag av i socknarna Fors, Hällesjö och Håsjö där prästen fick 2/3. Där prästen fick hälften måste alltså en skördeberäkning från det oavkortade kronotiondet göras genom multiplikation med 20 (erhållet som 2/1*10). Vid de beräkningar som gjorts här har kompletteringar för tiondebefriade gårdar baserats på totala mantalet och prästgårdarnas mantal hämtade från 1800-talets början.¹⁰⁸

Som vanligt görs i det följande ett försök att från databasen sammanfatta skördeutvecklingen i området. Beräkningarna görs här lämpligen på fögderi-, d.v.s. här landskapsnivå. För tiden före 1716 utnyttjas främst barnhusräkenskaperna, därefter summor från kronans tiondeextrakt. Eftersom skördeberäkningarna görs per fögderi har hänsyn måst tas till tiondets varierande fördelning mellan kronan och prästen i olika delar av området. Som multiplikatorer har då det ovägda medeltalet av kronans andel i de olika fögderierna använts för beräkningarna enligt följande:

Härjedalen	2
Jämtland	1,46

Som vanligt inom projektet har slutligen ett tioprocentigt schablonpålägg gjorts för underskattningar vid uppmätningen etc. Skördarna avser endast ren stråsåd.

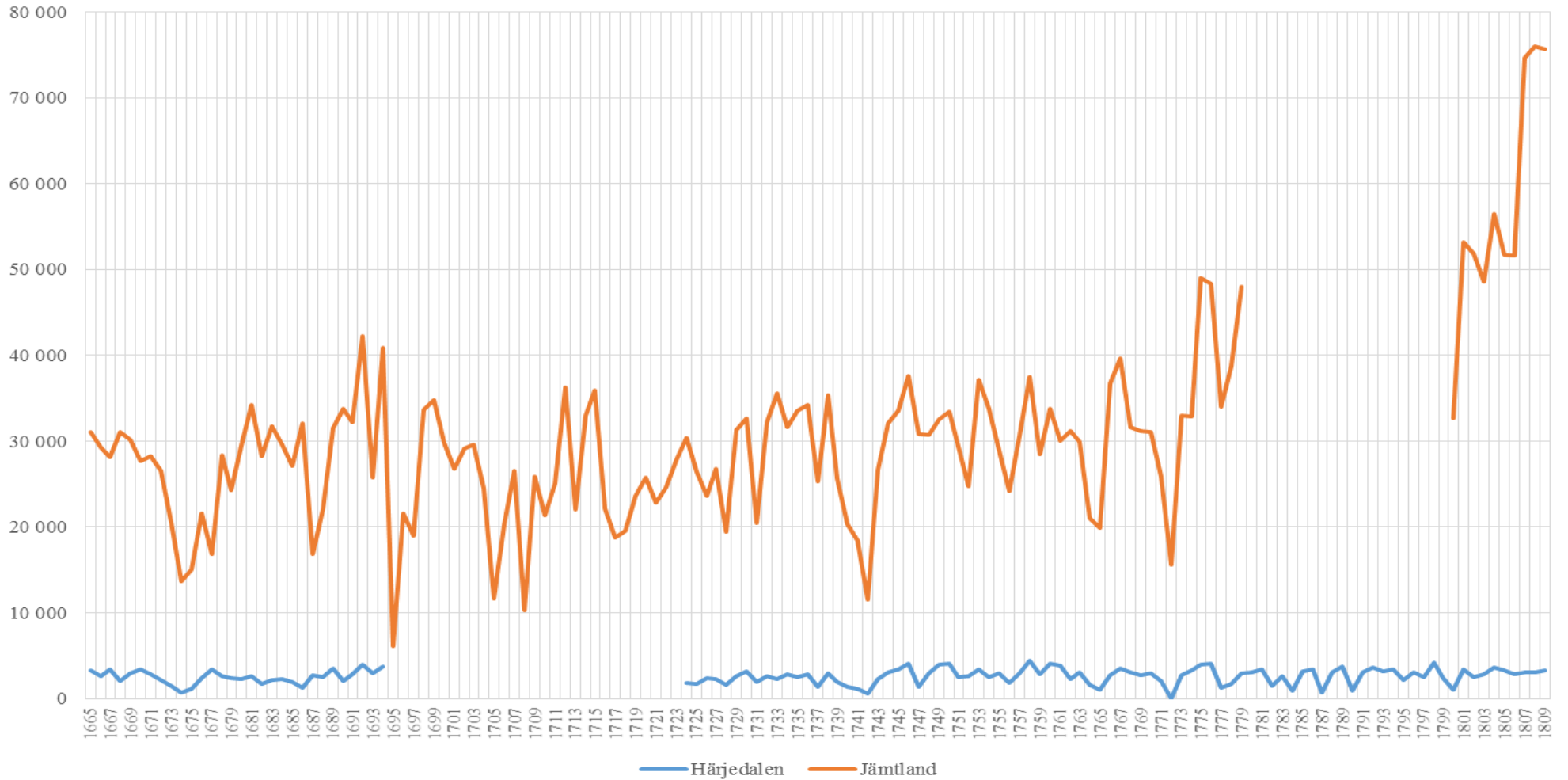
För den långa perioden 1695-1723 hade dock många socknar i Jämtland liksom hela Härjedalen fast tionde. Vid skördeberäkningarna har det varit angeläget att i görligaste mån täcka också denna period liksom senare perioder med stora andelar ”fasta” socknar. För de fasta socknarna i Jämtland har skördarna 1695-1723 uppskattats med hjälp av årliga medelindex med basåret 1665 hämtade från de ”rörliga” socknarna. Beräkningen av skördarna har skett genom multiplikation av index med de beräknade skördarna under basåret (delat med 100). Samma metod har tillämpats när en del socknar återgick till fast tionde under 1770-talet 1780-1799 blev emellertid de rörliga socknarna dock så få att jag inte vågat fortsätta detta slags skattningar. År 1800 steg antalet socknar med rörligt tionde åter och blev

¹⁰⁷ En jämförelse mellan tiondeinspektörernas uppgifter och kyrkoräkenskapernas där båda slagen av uppgifter finns visar att inspektörernas uppgifter i medeltal hamnar 4 % (1665) och 3 % (1666) under de beräkningar som gjorts från kyrkoräkenskaperna. Vad orsaken till skillnaderna är har inte här närmare kunnat utredas. Mycket talar dock för att rågan spelar roll: I Bräcke sockens kyrkoräkenskaper för 1693 sägs t.ex. ”(1)693 års tertial tillika med rågan är i struket mål...”. De summor jag hämtat från tiondeinspektörernas uppgifter är dock exklusive rågan, ”övermålet 3 kannor uppå tunnan”. Läger man till 3 kannor per tunna hos tiondeinspektörerna hamnar de senares siffror 1665 i medeltal 1 % och 1666 cirka 2 % över kyrkoräkenskapernas.

¹⁰⁸ af Forsell 1834; Westeeling 1838.

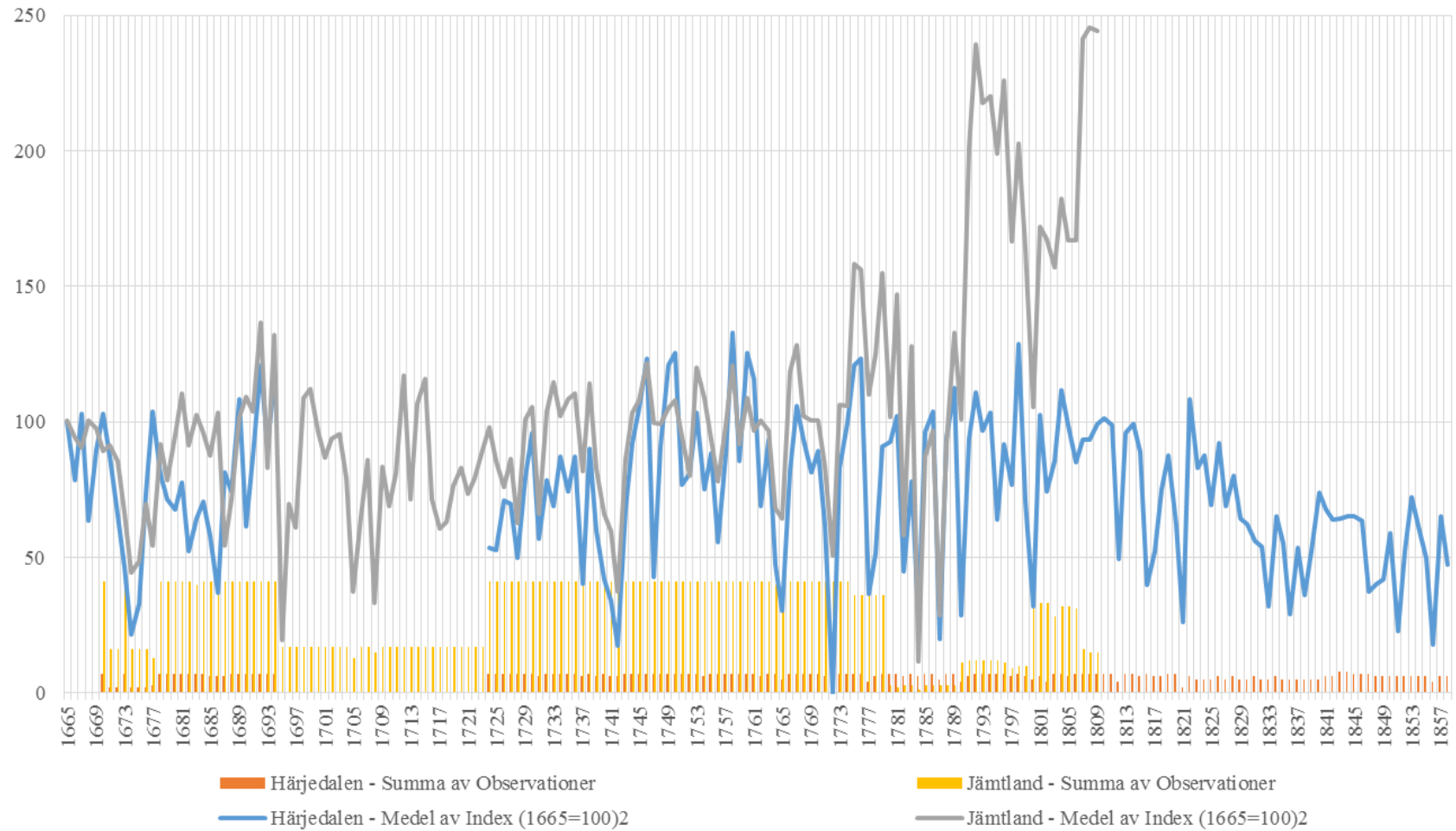
så pass stort att jag åter använt index för en skattning av de då kvarvarande ”fasta” socknarnas skördar. Efter 1809 blev de åter för få som grund för rimliga beräkningar. I följande diagram visas de sålunda beräknade skördarna 1665-1809 för de två landskapen:

Beräknade skördar i Jämtland och Härjedalen 1665-1809 (tunnor ren säd)

För att få en antydning om utvecklingen på ännu längre sikt har tagits fram ett index med basåret 1665 tagits fram utan hänsyn till dess starkt varierande underlag i antal sockenuppgifter. Indexet är konstruerat från de årliga medeltalen av framtagna sockenindex eller, när sådana saknats, fögderindex. Resultatet har lagts in i följande diagram. Där framgår också hur många uppgifter indexet grundas på vid olika tidpunkter

Tionde i Jämtland och Härjedalen 1665-1857 (index 1665=100)

Självklart är indexet osäkert år där sockenunderlaget är litet. Särskilt de stora variationerna för Jämtland i slutet av 1700-talet bygger således på mycket få uppgifter.

Kriser

Om inte annat sägs är följande uppgifter hämtade ur samma källor som data i filen "Grunddata".

Jämtland

Kriget 1676-1679 har inneburit svåra avbräck på landskapens jordbruk, här några notiser: 1675 Näskott: "avlades till kyrkan av de danske allenast 3 tunnor"; 1675 uppges sockenkyrkornas tionde i många fall ha rekvirerats för "militiens underhåll", följande år återbetalas dock detta och mängderna anges. 1677 rövades tiondet bort av dansk-norska trupper för åtminstone Bräcke och Ås socknar, i Näskott lät "de danske" vid tiondeintagningen kyrkan bara behålla tre tunnor.

1690-talskrisen som slog särskilt hårt i Norrland drabbade också Jämtland, 1695 var ett katastrofält år med drastiska skördeminskningar enligt kyrkoräkenskaperna: för Näs sägs att allt var avfruset, i Hammerdal var ingen spannmål fallen, inte heller i Mörsil "Gud beklagandes". Flera andra socknar gav inte heller något tionde. I Norderö räckte "Gud bättre" inte ens tiondet till de sedvanliga avkortningarna. I Undersåker, "blev högst beklageligen ingen tertial till kyrka för den svåra missväxt skull". 1696 blev åter dåliga skördar. I Ström lånades ungefär hälften av 1696 års tionde ut till allmogen. De tre tunnorna tionde i Ström sägs dessutom vara odugliga om de inte blandas med annat till bröd. Man får intrycket av att delar av utsädet ätits upp.

Störningarna i åkerbruket fortsatte: 1698 uppges i Offerdal att årets "tertial ... som i detta år på Scholernes trägna anhängande, intogs ogistad (=otorkad) säd, och tämligen våter och ... till antalet, nämligen 28 tr 5 fj 5 kr uti struket mål"... Ett intressant tillägg görs för övrigt här: "Men NB där denna spannmål länge varder liggande oförsålder, lærer den tämligen ihoptorkas, så av denna tertialen..."

Av och till under 1700-talet drabbades vissa socknar av frost (t.ex. 1705, 1708). Även slutet av århundradet kunde vara besvärligt: 1772 drabbades åkerbruket i landskapet av ett dramatiskt bakslag, mycket låga tionden betalades in enligt kronoräkenskaperna; 1784 frös alla säd bort i Undersåker och Åre; 1785 sägs för Klövsjö att säden "av hårt väder innan skörden skedde mycket uturblåst ... som så väl på åkern som på axen på skylarna befanns"; 1787 fick många hemman i de "rörliga" socknarna grön frusen säd, några inget alls; frost i flera socknar 1790 och 1791. 1800 övergick de flesta socknar åter till rörligt, antagligen på grund av missväxten, på många håll hade säden avfrusit, slagits och hässjats. Hässjning istället för skylning, gjorde att tionde inte kunde beräknas.

Härjedalen

Landskapet drabbades under 1600-talet ungefär som Jämtland, men det var inte bara på 1690-talet som vädret drabbade skördarna, så uppges t.ex. 1668 i Älvros kyrkoräkenskap att årets tionde var av köld mycket skadat.

1772 nämner kyrkoräkenskaperna missväxt på grund av frost i hela Härjedalen, "allmän missväxt", "ingen säd detta år", "totaliter förfusen" och liknande. Kronans behållna tionde löstes av bönderna på auktion.¹⁰⁹ Egentliga tiondeuppgifter har inte påträffats för året. 1777 blev det ingen säd i Hede, Vemdalen och Tännäs. I tiondelängden för 1800 sägs att inget tionde fallit på enstaka hemman och avsides belägna fjällbyar i Svegs pastorat; Tännäs lämnade inget tionde.

¹⁰⁹ Gävleborgs landskontor Elb:222, HÄL.

Tännäs redovisar under flera år inget tionde, sannolikt på grund av odlingssvårigheter. Potatisen tycks här blivit räddningen: 1820 nämns i en opaginerad lapp bland räkenskaperna att Tännäs ingen säd fått och mest odlar potatis, spannmål köps från Norge. Tännäs utelämnas ibland ur tiondeextrakten. 1837. Notis för Tännäs 1838: ”Omogen och av kölden förstörd säd och större delen (av bönderna)... skörda” ej. 1839 hade det omogna utsädet förstörts av köld.

1836 förklaras detta års låga tionde för Hede med följande notis: ”Omogen och af kölden förstörd säd över hela kyrkbyn”.

Övrigt

1695 anges för Lillherrdal en liten mängd ”finneråg” som tionde.

Variabler i databasen

Datafilen ”Grunddata”

År

Fögderi A (fögderiindelning enligt källmaterialet)

Fögderi B (fögderiindelning enligt källmaterialet, men för Jämtlands del separerad på socknar med rörligt tionde 1695-1723, och med fast samma period)

Socken A (sockenindelning enligt källmaterialet)

Socken B (under perioden delade socknar förts samman under ursprungssocknens namn)

Tiondevete i decitunnor

Tionderåg i decitunnor

Tiondekorn i decitunnor

Tiondehavre i decitunnor

Tiondeärtor i decitunnor

Tionde råg och ärtor i decitunnor

Tionde i ”spannmål” i decitunnor

Summa tionde i oreducerade decitunnor

Summa tionde i decitunnor ren säd (exklusive ärtor)

Beräknat kronotionde i decitunnor ren säd (exklusive ärtor)

Totala tiondet i ren säd (tiondet i ren säd exklusive ärtor och uppräknat med hänsyn till prästernas och sockenkyrkornas varierande andelar av det totala tiondet,

motsvarar

således i princip 1/10 av skörden)

Index 1670 (sockenindelning enligt Socken B)

Index (1670=100)

Källor

Anmärkning

Datafilen ”Tiondeindex 1665-1858”

År

Fögderi

Index (1670=100)

Index (1665=100)

Observationer = Antal sockenuppgifter som utgör indexbas

Anmärkning

Filen ”Fögderisummor”

År

Län 1913
Fögderi
Tionde vete i decitunnor
Tionde råg i decitunnor
Tionde korn i decitunnor
Tionde havre i decitunnor
Tionde i råg och ärtor i decitunnor
Tionde i spannmål i decitunnor
Tionde ärtor i decitunnor
Tiondet i oreducerade decitunnor
Tiondet i decitunnor ren säd (exklusive ärtor)
Kronans andel av tionde
Totalt tionde i decitunnor
Totalt mantal enl af Forsell
Prästgårdarnas mantal
Beräknad skörd i decitunnor ren säd (exklusive ärtor)
Källa

Källnycklar till filen "Grunddata"

Gävleborgs landskontor E1b:130, HÄL
Gävleborgs läns landskontor, landsböcker och verifikationer, HÄL
HÄL = Landsarkivet i Härnösand
Jämtlands läns landskontor, GIIIg:1, ÖLA
Jämtlands läns landskontor, GIIg:1, ÖLA
Jämtlands läns landskontor, serie E1b: volym, ÖLA
Kyrkoarkivets räkenskaper, ÖLA
Länsräkenskaper, Gävleborgs län, landsböcker och verifikationer, RA
Länsräkenskaper, Jämtlands län, landsböcker och verifikationer, RA
Länsräkenskaper, Västernorrlands län, landsböcker och verifikationer, RA
RA = Riksarkivet, Stockholm.
SSA = Stockholms stadsarkiv
Stockholms barnhus, Huvudbok, SSA
ÖLA = Landsarkivet i Östersund

Källnycklar till filen "Fögderisummor"

Barnhuset * 40 = Stockholms barnhus, Huvudbok, SSA, summorna multiplicerade
Med 40.
Landsbok RA = Länsräkenskaper i riksarkivet enligt källnycklarna för filen
"Grunddata" ovan.
Sockendatabasen = Tiondeuppgifterna i filen "Grunddata", se ovan.

Kopparbergs län

Lotta Leijonhufvud

Administrativa indelningar

Länet var med undantag av perioden 1641-1646 eget län. De tidigare norska socknarna Särna och Idre införlivade med Sverige 1645. De stod länge i flera avseenden utanför det svenska skattesystemet och gränsen mot Norge var oklar ända fram till år 1751. För länets olika fögderier under min undersökningsperiod se avsnittet om Kopparbergs län i Lennart Palms tidigare projekt.¹¹⁰

Bland en del oregelbundenheter i den kyrkliga och civila indelningen märks Finsta fjärding enligt jordeboken i Hedemora socken, men tiondet betalades i Säter. Hedemora stad och socken hade gemensam tiodelängd.¹¹¹

Två olika fögderi- och sockenindelningar har lagts in i databasen, en som följer källorna och en där områden som periodvis förekommer delade i källorna slagits samman för att underlätta jämförbarheten över tid: fögderi A avser således dels Österdalarna ovan och dels Österdalarna nedan Siljan och i fögderi B är dessa sammanförda. I bägge fallen har också Mora socken, där vi har mer heltäckande uppgifter, i databasen brutits ut som ett eget ”fögderi”.

Beträffande socknen Stora Tuna förekommer distinktionerna "ovan bron" eller "utom bron", Ovanbrodelen och Utombrodelen. Bestämningen visar på vilken sida om Tunaån området låg, norr om Tunaån respektive söder om Tunaån. Här har i databasen en särskild sockenkolumn B skapats för att hantera utbrytningar ur socknen som ägde rum under undersökningsperioden. I kolumnen ”Socken B” har så orterna Silvberg, Skärsjö och Gustafs förts till Tuna utom bron.

1716 redovisar Stockholms barnhus (se nedan) Västerdalarna och Västerbergslagen under en gemensam siffra. Den har i databasen fördelats efter fördelningen kringliggande år (Västerdalarna har antagits stå för 38,35 % av den sammanslagna siffran).

Källmaterialet

Kopparbergs län har genomgående välbevarade handlingar bland Riksarkivets länsräkenskaper. Endast några få år saknas eller är så svårt skadade att de inte lånas ut. Uppsala landsarkiv (ULA) har för de åren oftast kunna täcka upp. För ett par år har Barnhusets räkenskaper i Stockholms Stadsarkiv (SSA) kunnat utnyttjas. Nedanstående tabell redovisar de år där det inte har varit möjligt att hitta tionde på sockennivå.

¹¹⁰ Palm 2012.

¹¹¹ Lagerstedt 1973, s. 113.

De år då material på sockennivå saknas för Kopparbergs län

År	Kommentar
1667	Verifikationer bland Riksarkivets länsräkenskaper skadade. Ospecificerat tionde på fögderinivå från Uppsala landsarkiv använts.
1672	Verifikationer och landsbok bland Riksarkivets länsräkenskaper skadade. Ospecificerat tionde på fögderinivå från Uppsala landsarkiv använts.
1716	Verifikationer i Riksarkivet skadade. Skadad på Uppsala landsarkiv. Barnhusets, Stockholms stadsarkiv, uppgifter använts.
1720	Verifikationer bland Riksarkivets länsräkenskaper skadade. Data från Uppsala landsarkiv på fögderinivå använts.
1727	Verifikationer bland Riksarkivets länsräkenskaper saknas. Uppsala landsarkiv:s motsvarande uppgifter svårt skadade, volymen faller i bitar. Uppgifter från Barnhuset, Stockholms stadsarkiv, använts.

Data från Mora socken har huvudsakligen hämtas från excerpter vänligen tillhandahållna av professor Johan Söderberg. Söderberg har samlat sina uppgifter från Riksarkivets länsräkenskaper för Kopparbergs län.

Målkärlens rymd, måltunnan

För den undersökta perioden har Kopparbergs län genomgående kappor och fjärdingar som delenheter på tunnan.¹¹²

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

De tiondesummor som redovisas kommer huvudsakligen från tiondeextrakten. Summeringen av socknars tiondelängder överensstämmer med extrakten. Rågan räknades på totalvolymen och redovisades separat. Databasens volymer avser strukna tunnor.

Tiondesystemet

Tiondelängderna i Kopparbergs län är uppgjorda efter tiondegivarna, och inte knutna till exempelvis mantalsregistren. Bönderna är registrerade med antal skylar ("hela årsväxten"), resultatet av provtröskningen och slutligen beräknas och redovisas kronans två-tredjedelar av tiondet.¹¹³

Havrevolymen redovisas regelmässigt i extrakten som "dubbel havre" – d.v.s. havrevolymerna är halverade. Av någon anledning redovisades dock inte Västerdalarnas havre som dubbelhavre. I Västerbergslagen redovisas havre ibland som enkel havre och ibland som dubbel havre – i samma extrakt och för samma år. I databasen är detta korrigerat och alla havrevolymer avser "enkel havre".

Ärtvolymerna redovisas ibland med och ibland utan avdrag för pastors tertial. Detta korrigerades så att ärtvolymerna i databasen redovisas som helt tionde. Detta har även Johan Söderberg gjort i sina excerpter.

¹¹² Söderberg J. Excerpter. För perioden 1680-1746 indelades enligt Söderberg även kappen på åttandedelar och för perioden 1747 och framåt artondelar på kappen. De år jag själv excerpterat har dessa indelningar dock inte observerats i handlingarna.

¹¹³ Söderberg 1999, s. 117.

De fasta tiondesättningarna

Kopparbergs län utmärker sig genom att vara sent vid införandet av fast tionde, en stor del av länet hade fortsatt rörligt tionde ännu mot slutet av 1700-talet. Nedanstående tabell sammanfattar vilka socknar som införde fast tionde och när det skedde.

Införandet av fast tionde i Kopparbergs län

Socken	Fr.o.m. År
Folkärna, Grytnäs, Tuna utom och ovan bron	1753
Äl	1755
Stora Skedvi	1760
By, Svärdsjö, Vika, Torsånger	1762
Söderbärke	1763
Grängesberg	1769
Hedemora och tre fjärdingar	1771
Sundborn	1772
Norrbärke	1773
Lima, Malung, Äppelbo, Järna, Nås och Floda	1775

Den fasta tiondesättningen verkställdes på böndernas begäran och bestämdes som medelvärdet av nio års skördar.¹¹⁴ Följande socknar har rörligt tionde ännu 1800: Garpenberg, Finsta Fjärding, Husby, Silvberg och Skärsjö, Säter, Gagnef, Bjursås, Leksand, Rättvik, Ore, Orsa, Mora, Vänjan och Älvdalen. Gustafs socknen, som bildas 1784 genom en utbrytning ur Tuna utom bron, verkar ha fast tionde redan från början och följer sin modersocken med fast tionde från 1753. Detta är min bedömning, eftersom tiondeuppgifterna i extrakten saknar korresponderande tiondelängder, vilket de socknar som fortfarande ger tionde har.

Skördeberäkningar

Som vanligt har det också för Kopparbergs län varit viktigt att vid skördeberäkningar från tiondet göra tillägg för från tionde befriade gårdar. För Kopparbergs läns bergslagsområden blir emellertid sådana skördeberäkningar särskilt osäkra genom förekomsten av s.k. bergfrälse. Bergsfrälset var sedan Gustav II Adolfs tid befriade från bl.a. kronotiondet.¹¹⁵ Från tionde befriade bergsfrälsegårdar har i det undersökta källmaterialet redovisats explicit vissa år, men hur många var de under andra år kan inte omedelbart utläsas. Innebär avsaknaden av uppgifter vissa år att de inte var befriade dessa år, eller har de bara spårlöst utelämnats vid tionderedovisningen? För följande år har observationer av bergsfrälse gjorts i källmaterialet:

Västerbergslagen 1665, 1674, 1689

Kopparbergs län 1665, 1666, 1668, 1690, 1691, 1698

Näsgårds län 1671, 1674

Säters län 1671, 1674, 1691, 1718

Ett klarläggande på dessa punkter skulle kräva närgångna undersökningar gård för gård, något som inte varit möjligt inom föreliggande projekts ramar. I stället har här preliminära

¹¹⁴ ”Som Ähls sockens inbyggare och hemmansbrukare genom ingifvan Skriffit den 2 Juni innewarande åhr enhälligen anhållit och begärt ? wiss Tionde sättning medh kronotionde uthgiämmande ... bevillias till undvikande af then muckna olägenhet med räkning och profning... efter Årsväxtens medium af nio åhrs wext sig bestiga til två tunnorkorn, tiugufemb tunnorkorn Bland, fyerttjo Tre Tunnorkorn hafre dubbel, och femb Tunnorkorn Erter...” RA, länsräkenskaper, verifikationer 1755.

¹¹⁵ Se under ”Bergsfrälse” i *Nordisk familjebok* (andra upplagan, 1904)

uppräknningar gjorts med samma faktorer för befriade gårdar som Lennart Palm använt i sina beräkningar i ett tidigare projekt för 1690.¹¹⁶ Databasens säkraste skördeberäkningar för Kopparbergs län torde således vara de för Öster- och Västerdalarnas fögderier, som saknade bergfräse.

I vissa källmaterial delas havretiondet i två kategorier, ”dubbel” och ”enkel” havre. Jag har i databasen räknat ”dubbel” som numeriskt samma som oreducerade tiondesummor * 2, samt ”enkel” som ekvivalent med oreducerade tunnor. Detta gör det möjligt att jämföra och summera havrevolymer över länsgränser.

Jag har avstått från att över huvud taget använda ärtorna i skördeberäkningen eftersom ärtskörden taxerades på ett annat sätt än med skylräkning. Det är därför inte möjligt att göra en oberoende uppskattning av skörden på samma sätt som för spannmål. När barnhusavgifterna använts för beräkningarna har jag utgått från att de beräknats som 1/40 av det oavkortade tiondet.

Skördeberäkningarnas resultat redovisas grafiskt i följande diagram på fögderinivå:

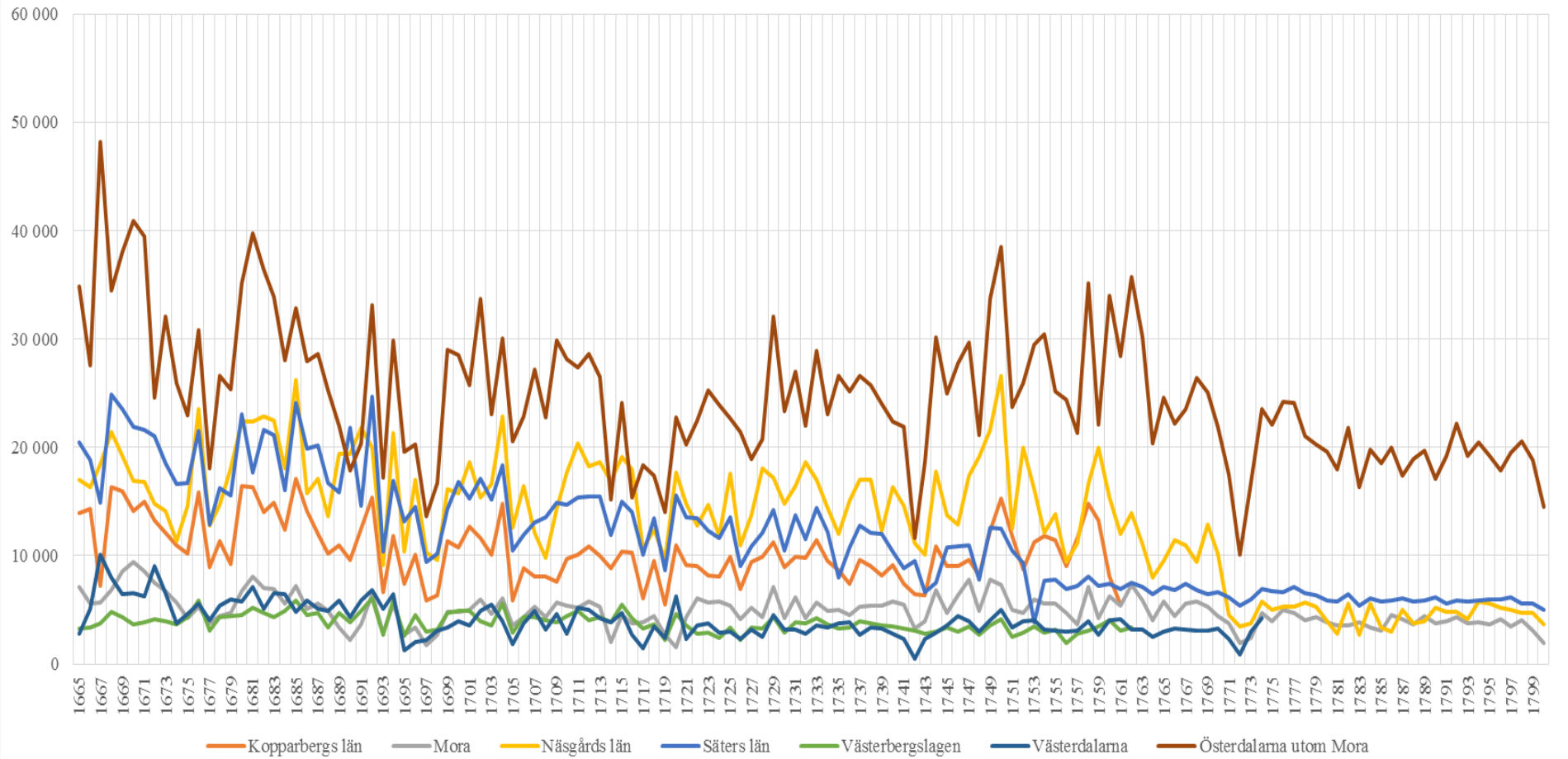
Dessa avslutas när mer än 20 % av fögderiets tionde är fast, vilket sker enligt följande tabell:

Införande av fast tionde i Kopparbergs läns fögderier

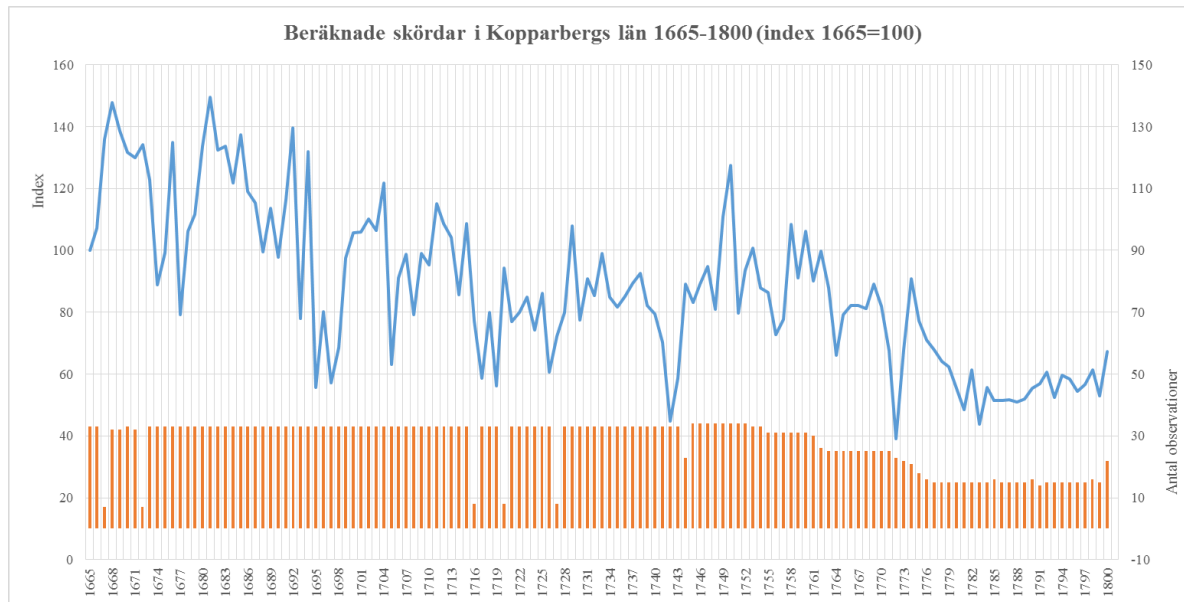
Fögderi	Fast tionde fr.o.m. år
Kopparbergs län	1762
Näsgårds län	1762
Sätters län	1753
Västerbergslagen	1763
Västerdalarna	1775
Österdalarna	-

¹¹⁶ Palm 2012.

Beräknade skördar i Kopparbergs läns fögderier 1665-1800 (tunnor ren säd)

Som vanligt har, vid sidan om en skördeberäkning i volymer, också ett skördeindex lagts in databasen. Skördarna och indexen visas i följande diagram på fögderinivå, där Kopparbergs och Västerberglagens fögderier i huvudsak antagits ha haft fast tionde fr.o.m. 1761, Näsgårds fr.o.m.1770, Västerdalarna efter 1774 och övriga åtminstone till 1800. Observera att indexet beräknats på en fallande andel socknar med rörligt tionde, varför det sannolikt är mindre representativt för länet i slutet av undersökningsperioden.

Övrigt

För Mora socken har jag huvudsakligen använt mig av Johan Söderbergs excerpter. Från 1759 har jag dock gjort en liten förändring i förhållande till dessa. Söderberg har huvudsakligen använt tiondelängdernas volymer, jag extraktvolymer. De förras redovisning är något noggrannare än de senares. Extraktens volymer för "blandkorn" inbegriper även ärtblandning, vilket Söderbergs "blandkorn" inte gör – hans volymer blir således här något lägre. Jag har för att behålla konsekvens med källan hållit mig till extraktens rubriker.

Variabler i databasen "Kopparbergs län"

År

Landskap

Län

Fögderi A = Fögderitillhörighet enligt källan

Fögderi B = Österdalarna sammanslagna och Mora utbrutet

Socken A = Socknar enligt källmaterialet

Socken B = Socknar som någon gång under undersökningsperioden varit delade sammanförda under ett gemamt begrepp

Tionde råg decitunnor

Tionde korn decitunnor

Tionde ärtor decitunnor

Tionde havre decitunnor

Tionde vete decitunnor

Tionde blandsäd decitunnor

Tionde frusen råg decitunnor

Tionde fruset korn decitunnor

Tionde fruset blandsäd decitunnor

Tionde fruset havre decitunnor
Tionde frusna ärtor decitunnor
Tionde ärtblandning decitunnor
Tionde i spannmål (råg + korn) decitunnor
Summa tionde i oreducerade decitunnor
Summa tionde i oreducerade decitunnor (exkl. ärtor)
Summa tionde i ren stråsåd
Bas för index 1665 tionde (socken B, fögderi B)
Index (1665=100)
Beräknade skördar i decitunnor ren stråsåd
Källa
Anmärkning

Källnycklar

Johan Söderberg, Ekohist, Stockholms universitet, excerpter = Johan Söderbergs
excerpter, Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet

RA = Riksarkivet

RA, Länsräkenskaper, Kopparbergs län = Riksarkivet, länsräkenskaper, Kopparbergs
län

SSA = Stockholms stadsarkiv

SSA, Barnhusavgiften * 40 = Kopparbergs läns avgift till barnhuset enligt Stockholms
barnhus, huvudböcker, Stockholms stadsarkiv, avgiften multiplicerad med 40 vilket
skall motsvara kronotiondet

ULA = Uppsala landsarkiv

ULA = Kopparbergs län, Landskontoret = Kopparbergs län, landskontor, landsböcker
eller verifikationer, Landsarkivet i Uppsala.

Småland, Västergötland och Dalsland

Lennart Andersson Palm

Vid planeringen av föreliggande projekt avsåg vi att utelämna dessa landskap, dels för att de ansetts ha fått fast tionde jämförelsevis tidigt, dels för att de har drabbats av ovanligt stora arkivförkluster för vår period. Trots detta har en preliminär undersökning gjorts som visade sig ha visst värde, bl.a. framkom att delar av länen fortsatte med rörligt tiondet betydligt längre fram i tiden än vad som antagits. Om i framtiden ”svartmärkt” källmaterial i Riksarkivet och Vadstena landsarkiv görs tillgängligt för forskning skulle mer närgångna och fullständiga rörliga tiondeserier, också på sockennivå, bli möjliga också för dessa stora jordbruksområden.

Administrativa indelningar

Västergötland var i slutet av 1600-talet delat på två län, Skaraborgs och Älvsborgs. Till det senare hörde också Dalsland. Småland var delat på Kalmar, Kronobergs och Jönköpings län. Jönköpings län och Kronobergs län var under delar av 1600-talets andra hälft ett gemensamt län, Jönköpings och Kronobergs län. 1670-1673 var området för Kronobergs län delat mellan Kalmar och Jönköpings län. Kronobergs län återupprättades och inbegrep då 1675-1679 även *Blekinge* (utom Listers härad). Före 1675 och 1680 hörde Blekinge till Kristianstads län, men överfördes efter att ha tillhört Kronobergs län 1681-1685 till Kalmar län. (Först 1686 blev Blekinge ett eget län.)

Flera småländska häraders länstillhörighet varierade under vår undersökningsperiod: *Allbo* och *Kinnevald* hörde 1670 till Kalmar län, 1671-1673 till Jönköpings, 1671-1673 hörde *Norrvidinge* till Kalmar län, alla annars till Kronobergs. 1670-1673 hörde *Sunnerbo* till Jönköpings län och *Konga* till Kalmar län. Bägge tidigare hört under Kronoberg. *Uppvidinge*, som normalt tillhörde Kronobergs län, låg 1670-1673 under Kalmar län. *Östra härad* hörde 1665-1669 och 1674-1680 till Kronobergs, annars till Jönköpings.

Öland behandlas inom projektet separat, se särskilt avsnitt.

Även Västergötlands häradar bytte län: *Askims*, *Sävedals* och *Östra Hisings* (”Svenska Hisingen”) häradar hörde -1679 till Älvsborgs län men fördes därefter för gott till Göteborgs och Bohus län. Till sistnämnda län hörde tillfälligt 1680 också Dalsland och de gamla Västgötahäraderna *Vättle* och, halva, *Väne*. Dessa två häradar lydde annars, både före och efter 1680, under Älvsborgs län.

Men Västergötlands och Smålands administrativa indelningar komplicerades också eftersom de av alla den svenska riksdelens landskap under projektets undersökningsperiod hade flest grevskap och friherrskap. Detta splittrade mycket av den fiskala administrationen i de två landskapen.¹¹⁷ 1665 fanns där följande *grevskap*: Läckö, Bogesund, Mariestad och Skövde, samt Visingsborg, Södermöre, Västervik och Stegeholm (stads-grevskapen Mariestad och Skövde hade indragits till kronan redan 1656). I Bogesund ingick vid denna tid också hemman i Halland, i Visingsborg även hemman i Östergötland. Västervik och Stegeholm var namnet på ett gemensamt grevskap; det indrogs till kronan 1675.

1665 fanns också ett antal *friherrskap* inom landskapen: Öresten, Orreholmen, Bergkvara, Kronobäck, Lundholmen, Eksjö, Härlunda, Kronoberg och Virestad. Öresten och Kronobäck var namnet på ett gemensamt friherrskap. Vid den här tiden ingick där endast

¹¹⁷ Vad gäller den utomordentligt komplicerade frågan rörande den fiskala administrationen och exempelvis räntornas uppbärande i grev- och friherrskapen, se i första hand Swedlund 1936, s. 201–245. Se även Palm 1993, s. 230. Vill här tacka min kollega Adam von Schéele för information om grev- och friherrskapen.

hemman i Älvsborgs län (tidigare hade även hemman i Kalmar län ingått). Orreholmen kallas ibland Orreholm. Bergkvara kallades Nya Bergkvara från 1645. I Dalsland fanns Älvkarleby och Dalaborg, ett gemensamt friherrskap.

1680 beslöts att alla då återstående grev- och friherrskap skulle dras in till kronan, och detta skedde sedan under de följande åren.

Källmaterialet

Som kommer att framgå är mycket om tiondesystemen i de två landskapen ännu oklart, delvis beroende på stora arkivförluster inte minst beträffande Älvsborgs län, som miste hela sitt länsstyrelsearkiv vid Vänersborgs brand 1834 men där också Riksarkivets länsräkenskaper nästan helt gått förlorade genom brand för de sista decennierna av 1600-talet.

Att de många grev- och friherrskapen ibland tog upp tiondet gör att källmaterialet är spritt på flera arkivbildare, som bara delvis kunnat undersökas inom föreliggande projekt. Redovisningen av tiondeuppgifterna har på grund av allt detta gjorts tämligen översiktlig och närmare undersökningar lämnats till framtida forskning.

För perioden 1665-1680 har Lotta Leijonhufvuds länsvisa serier tiondeexcerpter från Riksarkivet framtagna för hennes avhandling använts.¹¹⁸ Hon har i avhandlingen kompletterat materialet för i ibland saknade häradsuppgifter genom olika uppskattningar. Min genomgång här har för enkelhets skull stannat vid denna hennes komplettering och lämnat hennes tillägg för säterier m.m. därhän.

För tiden efter 1680 och år där Leijonhufvud saknat länsräkenskaper har jag hämtat fögderivisa uppgifter från Vadstena krigsmanshus räknenskaper i Krigsarkivet.¹¹⁹ Krigsmanshuset skulle enligt förordningarna ha en 40-del av kronans oavkortade tionde. I databasen har då det totala kronotiondet beräknats genom multiplikation av krigsmanshustunnan med 40, utifrån, det oprövade, antagandet att denna avgift beräknats enligt gällande förordning.

Där källmaterialets tionde, som det normala i dessa landskap, är ospecificerat vad gäller sädesslag har jag tolkat det som s.k. ren säd.

Målkärlens rymd, måltunnan

Leijonhufvud redovisar tiondet i kubikmeter. Dessa bygger på antaganden om lokalt varierande tunnvolym. För att undvika en invecklad diskussion om dessa volymer har jag utifrån hennes antagna tunnvolym räknat tillbaks kubikmetersiffrorna till ospecificerade ”tunnor”.

I Småland och Västergötland redovisas tiondet i tunnor, skäppor och kannor. När i en del av källmaterialen endast skäppor anges är det oklart hur många sådana som då räknas på tunnan. Det traditionella antalet var 6 skäppor per tunna, men också 5 och 4 förekom kring 1700. De antaganden som osäkerheten i några fall framtvingat framgår i databasens anmärkningskolumn.

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

Någon undersökning har här inte gjorts om de citerade siffrorna avser rågade tunnor, strukna tunnor eller eventuellt strukna tunnor reducerade till tunnor rågat mål. Ett rimligt antagande är dock att uppgifterna i detta hänseende är homogena inom respektive län.

¹¹⁸ Leijonhufvud 2001, s.265 ff. Ett undantag är tiondet för 1671 som räknats om enligt kvoten för tre fögderier mellan 1670 och 1671, det senare årets uppgifter då hämtade från Kalmar läns landskontor, ”avkortningsbok” 1671, VALA.

¹¹⁹ Krigskollegium, krigsmanshuskontoret, huvudböcker.

Tiondesystemen

Dessa har här inte undersökts närmare eftersom landskapen i allmänhet bara haft rörligt tionde ett mindre antal år i början av vår undersökningsperiod. I hela området har av allt att döma kronans andel av tiondet varit den vanliga i landet, 2/3 av hela tiondet. 1687 infördes dock vissa system för lindring av det fasta tiondet för Jönköpings och Kronobergs län genom bl.a. avsättning av s.k. reservspannmål, men ännu oklart om detta kom att gälla även för de socknar som en tid fortsatte med rörligt tionde.¹²⁰

De fasta tiondesättningarna¹²¹

Jönköpings län

För Jönköpings och Kronobergs län infördes fast tionde 1686, baserat på areal och jordmån. Metoden innebar att tiondet knöts till ”utsädet” och ”jordmänen”.¹²² Men även tidigare hade länets grev- och friherrskap haft fast.¹²³ Några socknar framhårdade dock med rörligt tionde för en tid, åtminstone t.o.m. 1690. Följande socknar i Norra och Södra Vedbo stod utanför 1686 års fasta tiondesättning: Edshult, Säby, Askeryd, Hässelby, Kråkshult, Bellö, Hult, Flisby och Solberga.¹²⁴ I databasen har gränsen framåt för länets tiondeserie satts vid 1686.

Kronobergs län

Fast tiondesättning ägde rum i Kronobergs län 1686, men även tidigare hade länets grev- och friherrskap haft fast.¹²⁵ Metoden vid 1686 års tiondesättning var densamma som för Jönköpings län. Ett antal socknar förblev också här en tid vid det gamla rörliga systemet. 1690 hade två socknar i Uppvidinge, två i Konga och ungefär halva Sunnerbo härad fortfarande rörligt tionde. De ”rörliga” socknarna var Älghult, Algutsboda, Hemmesjö, Tegnaby, Agunnaryd, Pjätteryd, Traryd, Markaryd, Hinnaryd, Annerstad, Nöttja, Angelstad, Hamneda och Södra Ljunga.¹²⁶ Databasens serie för länet avslutas också här med år 1686.

Kalmar län

Södra Möre, Tunalän samt Norra och Södra Tjust härader fick fast tionde 1686, liksom Aspelands härad, i senare fallet åter revat och rannsakat 1695.¹²⁷ 1690 tycks följande delar av länet fortfarande ha haft rörligt tionde: i Handbörd och Stranda härader socknarna Fagerhult, Fliseryd, Högsby, Kråksmåla, Mönsterås och Ålem som fick fast först 1699; i Norra Möre härad socknarna Dörby, Förlösa, Kalmar landsförsamling och Kläckeberga som slöt kontrakt 1698. Sevede härad, med undantag av Pelarne socken vars tionde fixerades redan 1686, fick

¹²⁰ Rabenius 1853, s. 79, not 5.

¹²¹ Se mer utförligt i Palm, *Sverige 1690. Åkerbruk, boskapsskötsel, skog, befolkning*, Göteborg, version september 2012.

¹²² Rabenius 1853, s. 70, beträffande metoden se Häradsskrivarens i Göteborg fögderi arkiv, volym E I:9, GLA.

¹²³ Jan Eric Almquist 1917, s. 216 ff. och Rabenius 1853, s. 70 citerar kontrakt mellan adeln och menige man om fast tiondesättning i Jönköpings och Kronobergs län 15 juli 1686, där det bestämdes att grev- och friherrskapens gamla kontrakt skulle förbli orubbede. Det innebär att fast tionde har förekommit på vissa ställen redan före 1686.

¹²⁴ För dessa redovisas i 1690 års tiondelängd (bland Jönköpings länsräkenskapers verifikationer i RA) provtröskning, beräknad ”årsväxt” och ”målspann”. Motsvarande uppgifter saknas för socknar med fast tionde 1690.

¹²⁵ Jan Eric Almquist 1917, s. 216 ff. och Rabenius 1853, s. 70 citerar kontraktet mellan adeln och menig man om fast tiondesättning i Jönköpings och Kronobergs län 15 juli 1686, där det har förekommit på vissa ställen redan före 1686.

¹²⁶ Förhållandet framgår av anteckningar i länsräkenskapernas sammandrag över tiondet 1690, RA.

¹²⁷ För Tjust framgår året för tiondesättningen av ingressen till tiondelängderna i Länsräkenskaper för Kalmar län, verifikationer 1727, RA; för övriga härader av de ovan nämnda tiondesättningslängderna i Vadstena landsarkiv, där dock en av uppsättningarna av längderna för Aspelands härad egentligen är odaterad men stilmässigt m.m. kan fästas till övriga längder med åsatt årtal 1686.

fast tionde 1691. Databasens gräns framåt för Kalmar län har satts 1686. Särskilda förhållanden gällde på Öland, se särskilt avsnitt.

Skaraborgs län

När Skaraborgs län i sin helhet fick sitt fasta tionde är ännu oklart. Om tidpunkten för tiondesättningen var man på länsstyrelsen osäker redan på 1730-talet, tiondet betraktades dock som fixerat senast på 1690-talet.¹²⁸ För grev- och friherrskapen har fasta tiondesättningar av allt att döma skett tidigt.¹²⁹

Från Kållands härad intygade gamla män vid en undersökning 1780 att 1680 års jordebok (sic!) visar att kronotondet då var ”satt på hemman”: från Järpås och Slädene sägs tiondet ha varit fast ”öfver Etthundrade åhr”. Från Husaby pastorat i Kinnefjärding påstås det ha varit fast fr.o.m. 1684. En, delvis förbryllande, uppgift lämnas från Viste härad där man uppger sig ha haft fast tionde ”hela hundrade åhren”, men att landshövding Thord Bondes kontrakt ”af våda eller vahngömmo kommit undan” (Tengene pastorat). Thord Bonde var landshövding i länet 1660-1668. Ytterligare en avvikande uppgift lämnas från Udenäs i Vadsbo härad: det fasta tiondet skall där ha införts ”... vid 1690-talet på Thor Bondes tid...”.¹³⁰ Sannolikt avses åter Thord Bonde, som dock dött redan 1683.¹³¹ Dessa uppgifter kan i bästa fall åter tolkas som att fast tiondesättning i Skaraborgs län, skett vid olika tillfällen.

Säkrare besked om hur och ungefär när tiondesättningen i länet inletts tycks några udda dokument i Skaraborgs landskontors arkiv ge. Av allt att döma har länsstyrelsen begärt in dokument från angränsande län för att få idéer om hur fast tiondesättning skulle kunna gå till. Främst märks bland dokumenten en tablå över vad som tycks vara tiondesättningen i Älvsborgs län, där man utgått från ett medeltal för tiondeuppgifter för ett svagt, ett medelmåttigt och ett ymnigt tiondeår och på dessas grundval satt ett fast tionde (se om detta också under Älvsborgs län i det följande). De flesta dokumenten är daterade i slutet av år 1680.¹³²

Ytterligare en fingervisning ger räkenskaperna för Mariestads domkyrka som hade tiondet för Bällefors och Amnehärads pastorat (i Vadsbo härad) sig anslaget. 1674, 1684 och 1687 boksförs där årligen cirka 169 skäppor från Bällefors och 143 från Amnehärad. Men 1688 sker en ändring och följande notis är tillagd: ”... efter tijonde längden, wärdiet och slutet contract”, därefter blir beloppen ungefär 171 respektive 134 åren 1690, 1691 och 1693. Sist nämnda år talas om ”årligt slutet kontrakt” i ond och god tid.¹³³

Eventuell korrespondens m.m. i kammarkollegiets och Vadstena krigsmanshus arkiv skulle kanske kunna ge närmare besked om Skaraborgs tiondessystem vid olika tidpunkter, men har inte kunnat eftersökas inom ramen för föreliggande projekt. I databasen har gränsen framåt för möjligen rörligt tionde satts vid 1680.

Älvsborgs län

”Rörligt tionde” är ett begrepp som måste tas med mycket stor reservation när det gäller Älvsborgs län under andra halva av 1600-talet. Delar av länet var, som nämnts, tidvis

¹²⁸ Herlitz 1974, s. 237 not 3.

¹²⁹ Rabenius 1853, s. 70; Rydin 1882, s. 97.

¹³⁰ Skaraborgs landskontor, volym GXVIe:1, GLA.

¹³¹ Sannolikt avses Thord Bonde, född 1619-06-07 på Säckestad, ryttmästare 1655, major 1657, överstelöjtnant vid skånska kavalleriregementet 1658, landshövding över Skaraborgs län 1660, riksråd 1668, assessor i Göta hovrätt 1669, president i reduktionskollegium 1675 och slutligen hovrättsråd i Göta hovrätt 1676. Död 1683-01-24 på Håtö (http://www.adelsvapen.com/genealogi/Bonde_nr_11, på Internet 2015-01-22)

¹³² Skaraborgs läns landskontor, volym GVe:1, GLA.

¹³³ Mariestads domkyrkoförsamling, volym LI:1, GLA.

grevskap, periodvis befriade från tionde till kronan (t.ex. Öresten 1665).¹³⁴ Grevskapen var dessutom tidiga att införa fast tionde.¹³⁵ Så införde Visingsborgs grevskap, åtminstone för sina landbor i Älvsborgshäradet Mark, fast tionde 1647.¹³⁶ I samma socken kunde därmed samtidigt vissa bönder ha fast, andra rörligt tionde!¹³⁷

Ett exempel på ett annat slags flexibilitet med uttagsnormerna visade sig i Närunga socken, Kullings härad, där det i tiondelängd 1670 talas om att tiondet detta år efter överenskommelse satts lika med det 1669, på grund av att man genom missväxten tvingats meja säden och inte kunnat sätta upp den för travräkning.¹³⁸

Hur och exakt när tiondesättningen skett är ännu delvis oklart. Ett par handlingar, oväntat påträffade i grannlandet Skaraborgs arkiv, talar för att fast tionde har införts redan i början av 1680-talet. En odaterad tablå uppger där för *Älvsborgs län* pastoratsvisa tiondeuppgifter för ett år med ymnigare, ett med medelmåttig och ett med ringare årsväxt.¹³⁹ Sannolikt är dokumentet från 1681 eller något senare.¹⁴⁰ Troligen är detta kopior av en del av arbetsmaterialet från Älvsborgs fasta tiondesättningsprojekt. Det fasta tiondet har i så fall beräknats från något slags medeltalsbedömning för de tre åren. I Kungsätters sockens tiondelängd för 1680 finns en anteckning som tyder på att tiondet där var anknutet till hemmantalet.¹⁴¹ Tvister inför häradsrätten i Mark 1713 anger motsägelsefullt att kontrakt, oklart om med kronan eller prästen, slutits "1681" och att fast tionde utgått i "mer än 20 år".¹⁴²

Möjligen har en del socknar eller t.o.m. häradar fortsatt en tid med rörligt tionde. Det gäller som framgått under avsnittet om Bohuslän i det föregående möjligen Askims, Sävedals och Östra Hisings häradar, som fr.o.m. 1680 kom att tillhöra Göteborgs och Bohus län, då fram till den fasta tiondesättningen där 1694. Oklarheter kvarstår också beträffande Dalsland. Av häradsskrivarens i Dalslands fögderi räkenskaper framgår att tiondet 1689 utgått efter prästernas längder. 1691 har däremot anteckningarna om prästernas längder suddats över och i stället tillskrivits efter "gjort accord". De följande åren skrivs hela tiden "efter med allmogen ingånget accord om ett visst quanto i god och ond tid" och summorna är desamma som de i 1691 års längd. För 1690 saknas uppgift. I kronoräkenskaperna.¹⁴³ Fast tionde skulle alltså här ha införts senast 1691. Men tolkningen är osäker.

Eventuell korrespondens m.m. i kammarkollegiets (i Riksarkivet) och Vadstena krigsmanshus skulle kanske kunna ge närmare besked om Älvsborgs tiondessystem vid olika tidpunkter, men har inte kunnat eftersökas inom ramen för föreliggande projekt. I databasen har gränsen framåt för möjligen rörligt tionde i Älvsborgs län satts vid 1680.

Tiondeserier och skördeberäkningar

I databasen har bara grova provisoriska beräkningar gjorts av de fem länens tionde utifrån Leijonhufvuds excerpter. Beräkningarna har begränsats till länsnivån. För luckor i detta material och några ytterligare år efter 1680 då hennes undersökning slutade har beräkningar i

¹³⁴ Se Forsgrén 1885.

¹³⁵ Rabenius 1853, s. 70; Rydin 1882, s. 97.

¹³⁶ Rabenius 1853, s. 70; Rydin 1882, s. 97; Forsgrén 1885. Palm 1993 s. 242 f.

¹³⁷ Palm 1993 s. 242 f.

¹³⁸ Länsräkenskaper Älvsborgs län, verifikationer 1670, RA.

¹³⁹ Skaraborgs landskontor, volym GVe:1, GLA.

¹⁴⁰ För detta talar att den där nämnde regementschefen för Västgöta-Dals regemente var chef 1680-1691 och att Vassända pastorat, vilket 1680 tillhörde Göteborgs och Bohus län, tas upp. Tiondet från Bogesunds, Örestens grev- och friherrskap liksom från friherrskapet "på Dal" (Dalsland) ställs i tabllan till kronans disposition. Indragningar av sådana tionden hade varit en stor fråga på 1675 års riksdag (Swedlund 1936, s. 262). Örestens friherrskaps tionde hade återgått till staten redan före 1654 (Swedlund bilaga IIb med kommentarer).

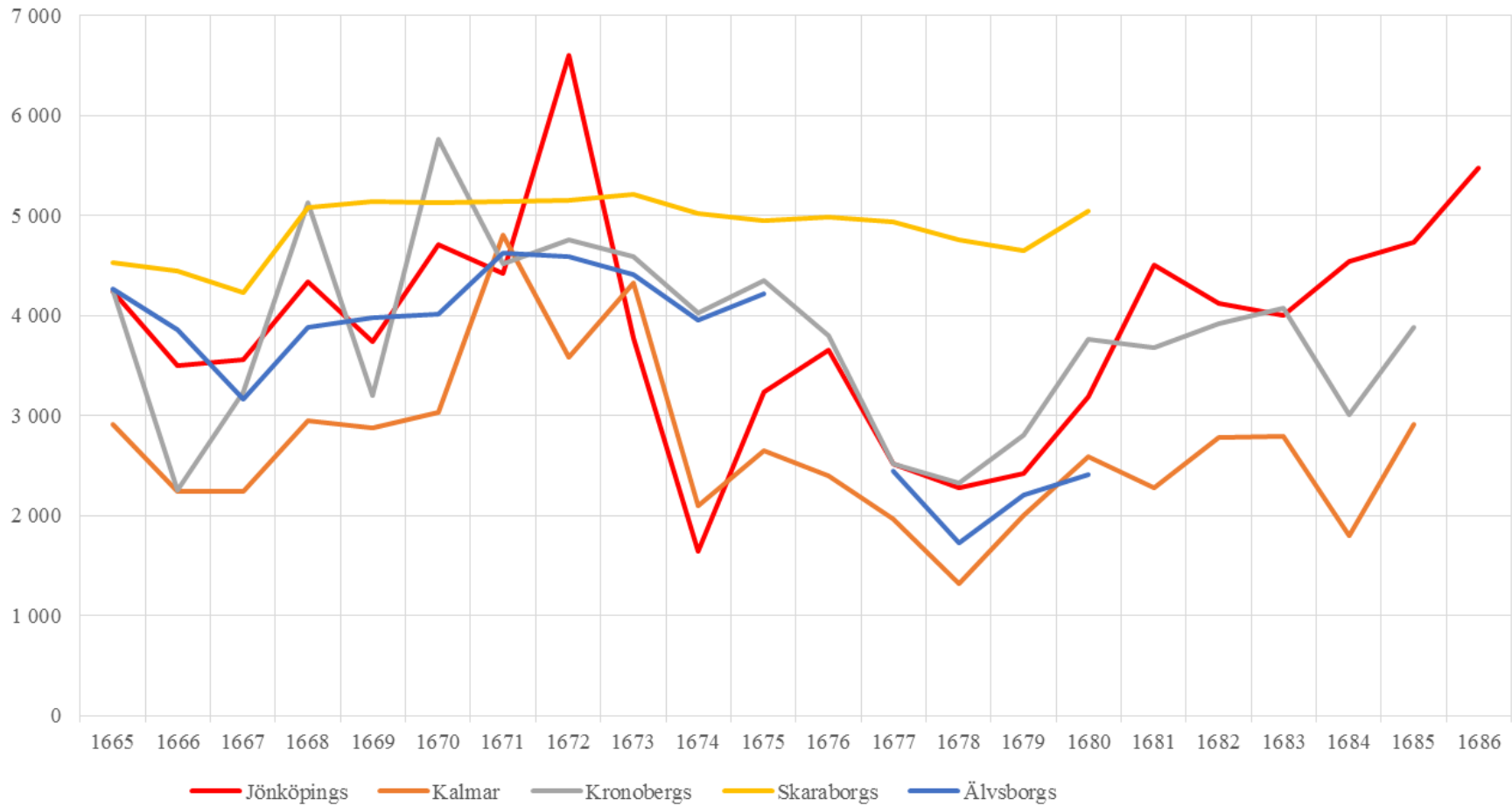
¹⁴¹ Palm 1993 s. 232 med not 94.

¹⁴² Palm 1993, s. 242 ff.

¹⁴³ Häradsskrivaren i Dalsland, räkenskaper respektive år, GLA.

första hand gjorts från krigsmanshustunnan som här antagits motsvara 1/40 av det kronans oavkortade tionde. I Leijonhufvuds beräkningar och i krigsmanshusuppgifterna för Skaraborg ingår inte tiondet för Läckö fögderi eller Visingsborgs grevskap. Databasens beräkningar för Kalmar län innefattar inte Öland. Databasens gränser framåt har satts till 1680 för Västergötland och 1686 för Småland, då fast tionde blivit landskapens normala system. Tiondets utveckling visas i följande diagram (uppgift saknats för Älvsborgs län 1676):

Tionde i Småland och Västergötland per län fr.o.m. 1665 (tunnor ren säd)

De härigenom uppskattade skördarna inbegriper inte de nämnda delarna av Skaraborgs och Kalmar län, inte heller städerna.

Arkivföruster, växlande administrativa indelningar - ibland har länssiffror utan specificering på härader använts, gör, liksom osäkerheten kring tiondesystemet och om skäppornas storlek, databasens tiondeserier mycket osäkra. Diagrammet ovan skall endast ses som en grov fingervisning om utvecklingen. Ett par observationer dock: Den mycket stabila kurvan för Skaraborgs län avslöjar att större delen av detta län i praktiken måste ha haft fast tionde långt före 1680-talet. De våldsamma svängningarna för Jönköpings län på 1670-talet kan möjligen tyda på fel i källdata eller tolkningen av dessa.

En mycket grov uppskattning av skördarna kan göras av den intresserade genom följande räknemoment:

- 1) multiplicera tiondet med 15
- 2) multiplicera den under 1) erhållna summan med 1,1 för att kompensera för antagna underskattningar vid uppmätning av tiondet m.m.
- 3) multiplicera summan av beräkningarna under 1) och 2) per län med följande faktorer¹⁴⁴ som är en mycket rund uppräkningsfaktor för tiondebefriade säterier och prästgårdar.

Jönköpings län	1,20
Kalmar län utom Öland	1,10
Kronobergs län	1,20
Skaraborgs län utom Läckö och Visingsborg	1,10
Älvsborgs län	1,10

Kriser

Undersökningens översiktlighet har inte tillåtit några närmare observationer i källmaterialet. I litteraturen har dock följande år under undersökningsperioden angivits som nödår åtminstone i Dalsland: 1666, 1672, 1675, 1686, 1689, 1690, 1693.¹⁴⁵

Variabler i databasen ”Småland och Västergötland”

Filen ”Grunddata”

- År
- Socken
- Härad
- Fögderi
- Landskap
- Län (enligt källmaterialet)
- Län i Västergötland, landskap i Småland
- Tionde i decitunnor ren stråsåd (före införandet av fast tionde)
- Källa
- Anmärkning

¹⁴⁴ Bygger på förarbeten till Palms *Sverige 1690. Åkerbruk, boskapskötsel, skog, befolkning*, Göteborg, version september 2012.

¹⁴⁵ Anders Lignell, *Beskrifning öfver grefskapet Dal*, 1965 års utgåva, s. 268.

Källnycklar

Lotta Leijonhufvuds excerpter = för källor se Leijonhufvud 2001

KrA, krigsmanshusskäppor * 40 = Krigskollegium, Krigsmanshuskontoret,
huvudböcker, Krigsarkivet

KrA = Krigsarkivet

Södermanlands län

Lotta Leijonhufvud

Administrativa indelningar

Länets föregångare är de tre slottslänen *Nyköpings län*, *Gripsholms län* och *Eskilstuna(hus)*. Först fr.o.m. 1719 slogs dessa slutligt samman under en gemensam länsstyrelse med Nyköping som residensstad. Nyköpings län kallades som arkivbildare ensamt Södermanlands län, men var alltså bara en del av vad som senare blev det stora länet Södermanlands län.

Nyköpings län återfinns aldrig som fögderibeteckning i källmaterialet utan är uppdelat på de två fögderierna ”Oppunda & Villåttinge härader” samt ”Jönåker, Rönö och Hölebo härader”.

Eskilstuna län, omfattande Öster- och Västerrekerne härader samt städerna Eskilstuna, Karl Gustafs stad och Torshälla ingick 1633-1718 i *Livgedingets* södermanlandsdel, med dels egna länsräkenskaper bland de ordinarie länens länsräkenskaper i Riksarkivet, dels en arkivmässig motsvarighet till de vanliga länsstyrelsernas räknenskaper i landskontoren, men till skillnad från landskontoren inte placerade i landsarkiven utan också de i Riksarkivet under arkivbeteckningen *Hedvig Eleonoras livgeding*, Guvernementskontoret. Livgedingets räknenskapssvit bland länsräkenskaperna börjar 1661. Fr.o.m. 1719 låg länet under Södermanlands län.

Till Livgedingets södermanlandsdel hörde också 1633-1718 *Gripsholms län* bestående av Åkers, Selebo och Daga härader samt socknarna Taxinge, Ytter- och Överenhörna av Öknebo härad (senare anslutna till Selebo härad, Taxinge tidvis till Åkers härad), Mariefreds och Strängnäs städer. Senare delas Gripsholms län och Selebo härad blir eget fögderi, vilket emellanåt benämns *Räfsnäs län*.¹⁴⁶ Fr.o.m. 1719 låg länen under Södermanlands län.

Södertörn, d.v.s. Svartlösa, Sotholms och Öknebo härader, ingick i Nyköpings län 1689-1719. Inom projektet redovisas Södertörn för hela undersökningsperioden under avsnittet om Uppsala och Stockholms län.

Några administrativa oregelbundenheter har observerats: En del av Vrena kyrksocken låg i Villåttingen härad, men hela socknens tionde redovisades i Oppunda härad. Även delar av Skedevi och Regna socknar hörde enligt jordeboken till Villåttinge, men hela deras tionde redovisades i Finspånge läns fögderi i Östergötlands län (dit dess tionde förts inom projektet).¹⁴⁷

Torshälla landsförsamling kallades också Hällby.

Följande socknar som ibland räknas till landskapet Södermanland hörde 1913 till Stockholms län: Muskö, Nacka, Nämndö, Ornö, Salem, Sorunda, Södertälje, Torö, Turinge, Tveta, Tyresö, Utö, Vårdinge, Västerhaninge, Ytterjärna, Ösmo, Österhaninge, Östertälje och Överjärna. Kvarsebo har förts under Östergötlands län.

Gripsholms och Räfsnäs län redovisas ibland var för sig, ibland tillsammans. För att dessa län skall kunna undersökas som en enhet har i databasen två fögderiindelningar, en A med källmaterialets indelning, och en modifierad, B, där Gripsholm och Räfsnäs förs under gemensam rubrik ”Gripsholm och Räfsnäs”.

I databasen utgör Södermanland följande 92 socknar och landsförsamlingar: *Oppunda härad*: Vingåker, Österåker, Julita, Malm, Lerbo, Floda, Skyllinge, Vadsbro, Blacksta, Huseby (Oppunda), Bettna och Vrena. *Villåttinge härad*: Heligsta, Hultinge, Duncker, Malma, Årdala, Forsa, Medlösa och Flen. *Jönåkers härad*: Lunda, Kila, Björkvik, Halla, Nykyrka, Stigtompta, Bärbo och St Nicolai. *Rönö härad*: Lid, Ripsa, Runtuna, Ludgo,

¹⁴⁶ Se t.ex. Länsstyrelsen i Södermanlands län, landskontoret, verifikation 1726, ULA.

¹⁴⁷ Lagerstedt 1973, s. 19.

Spelvik, Tystberga, Bälunge, Torsåker, Lestringe, Sättersta, Bogesta, Råby (Rönö härad), Svärta och Helgona. *Hölebo härad*: Hölö, Mörkö, Västerljung, Vagnhärad, Trosa, Berghamra Tuna och Tuna Bergslag. Tuna Bergslag (nuvarande Tunaberg) ingår i Tuna socken fram till 1678. *Eskilstuna län* (Öster- och Västerrekarna): Jäder, Kjula, Vallby, Fors, Kloster (med Eskilstuna stad), Barva, Sundby, Hammarby, Stenkvista, Årla, Huseby-Rekarna, Näshulta, Torshälla stad och socken, Gillberga, Lista, Tumbo, Råby-Rekarna, Öja, och Västermo. *Gripsholms län*: Åker, Länna, Härad, Vansö, Fogdö, Helgarö, Dillnäs, Strängnäs stad och land, Gåsinge, Frustuna, Kattnäs, Björlunda och Gryt. *Räfsnäs län* (Selebo härad) ingår i Gripsholms län fram till 1707 och omfattar socknarna: Ytterselö, Kärnbo, Mariefred, Taxinge, Toresund, Överselö, Aspö, Över- och Ytterenhörna.

Källmaterialet

Arkivmaterialet är spritt på flera arkivbildare. I Riksarkivet är bestånden av länsräkenskaper för Södermanland och räkenskaperna för Livgedinget svårt skadade. På landsarkivet i Uppsala finns däremot Södermanlands länsstyrelsens landskontors handlingar genomgående i gott skick. Landsböcker, med i de flesta fall tiondeextrakt i slutet av böckerna, finns från 1665. Verifikationerna börjar 1684 (förutom för år innan 1665.).

När Livgedingets länsräkenskaper varit så svårt skadade eller förkomna att de inte har kunnat användas som källa, har det inte varit möjligt att komplettera uppgifterna för Gripsholms och Eskilstuna län från med hjälp av Södermanlands landskontors räkenskaper (till skillnad från Livgedingets områden i Västmanland ingår de inte i ordinarie länets landskontor räkenskaper).

År och områden i Södermanland där uppgifter saknas

(LR = Länsräkenskaperna; LivG = Livgedingets arkiv)

År	Område/Socken	Orsak
1665	Gripsholm & Eskilstuna län	Saknas
1666	Gripsholm & Eskilstuna län	Saknas
1667-1675	Kronan förlänta socknar i Gripsholms län	Förlänade. Se följande tabell
1680	Jäder, Kjula, Vallby, Fors, Kloster, Barva, Sundby, Hammarby	Extrakt saknas för Eskilstuna län. Tiondelängderna börjar först med Stenkvista socken. Sidor saknas i verifikationen. LR. LivG.
1682	Gripsholms län	LR, LivG. Verifikationer börjar först s. 69 med ”Erffeligen bortgivne gods” (i Gripsholms län)... det tyder på att tiondeextraktet och längderna saknas, eftersom dessa brukar komma allra först.
1683	Gripsholms & Eskilstuna län	Svartmärkt
1684	Gripsholms & Eskilstuna län	Saknas
1685	Åkers, Gåsinge, Frustuna, Kattnäs, Björnlunda, Gryt, Övre & Yttre Enhörna	Saknas i LR, LivG. Inget extrakt. Avkortningsboken börjar på sid 8 med Länna socken. Åker kommer alltid före.
1691	Eskilstuna län	Saknas
1699	Kjula, Vallby, Fors	LR, LivG: Volym i mycket dåligt skick. Extrakt saknas och samtliga tiondelängder ihopklibbade, för t.ex. Fors socken omöjligt att läsa. Kjulas och Vallbs tiondelängder hittades inte.
1702	Gripsholm & Eskilstuna län	LR, LivG: Svartmärkt volym.
1703	Gripsholms län	LR, LivG. Svårt brandskadade volymer. Kunde inte finna varken extrakt eller längder för Gripsholms län.
1708-1709	Gåsinge, Frustuna, Kattnäs, Gryt, Björnlunda	Har fast tionde. Från extrakt och i dessa finns inget som anger att det är fast tionde. Eftersom beloppen för dessa år dock är exakta, antar jag att de har någon form av överenskommelse.
1709	Åker, Länna, Härad, Vansö, Fogdö, Helgarö, Dillnäs, Strängnäs	Extrakt saknas. De tiondelängder som finns avser endast kronans behållna socknar. Vissa socknar under Råfsnäs län har uppgifter (se nästa tabell).
1715	Gripsholms län, Förlänta socknar	I extrakten för kronans behållna socknar anges att inga tiondelängder från de förlänta socknarna har inkommit. För Åkers, Länna och Häradsocknar har ”Capellanens” tertiallängder kunnat användas, dock ej den osummerade längden för Dillnäs.
1717	Råfsnäs län	Inga uppgifter påträffats, materialet delvis mögelskadat och svårarbetat.
1719		Saknas
1721	Gripsholms län	Endast landsbok på RA.
1725		Saknas
1730	Södermanlands län	Hela länet har nu fast tionde, utom städerna. De senares tiondeuppgifter har lämnats därhän.

I Gripsholms län var följande socknars tionde i sin helhet förlänat fram till och med 1675. Det har inom projektets ramar inte varit möjligt att eftersöka och undersöka eventuellt bevarade arkiv för mottagarna.

Kronans förlänade tionde t.o.m. 1675 i Gripsholms län

Socken	Mottagare
Åker	Strängnäs hospital
Länna	Strängnäs hospital
Härad	Strängnäs hospital
Ytterselö	Strängnäs hospital
Vansö	Biskopen
Fogdö	Biskopen
Helgarö	Biskopen
Kämbo med Mariefred stad	Skolstaten
Taxinge	Skolstaten
Dillnäs	Skolstaten
Toresund	Skolstaten
Överselö	Prosten
Aspö	Prosten
Strängnäs	Lectores

De sörmländska kronotioenderäkenskaper vi kunnat använda uppvisar således många luckor varför fögderiuppgifter från redovisningen av länens avgifter till Stockholms barnhus i Stockholms stadsarkiv fått fylla tomrummen. Normalt utgick dessa uppgifter med en 40-del av det oavkortade kronotioendet, men av tiondextrakten för Gripsholms och Eskilstuna framgår att man åtminstone fram t.o.m. 1695 beräknade avgiften *efter* ”de sedvanliga avkortningarna” (se rapportens inledande kapitel), vilket egentligen stred mot förordningarnas ordalydelse. Skattningarna av totala fögderitioendet har därför gjorts med hjälp av följande formel:

$$40 * (((\text{sedvanliga avkortningar} - \text{den angivna barnhustunnan}) / 40) + \text{den angivna barnhustunnan})$$

För Eskilstuna fögderi gav denna formel (de sedvanliga avkortningarna då hämtade från 1695 års extrakt) för:

$$1683 \quad 40 * (((316,75 - 13,1575) / 40) + 13,1575) = 829,875$$

$$1684 \quad 40 * (((316,75 - 6,22) / 40) + 6,22) = 559,33$$

För Gripsholm fögderi gav den:

$$1683 \quad 40 * (((402,5 - 14,76) / 40) + 14,76) = 978,14$$

$$1684 \quad 40 * (((402,5 - 10,375) / 40) + 10,375) = 807,125$$

Av olika extrakt att döma började de två fögderierna räkna 40-delen på normalt sätt någon gång mellan 1695 och 1698.

Tiondesystemet

Tiondeuppgifterna från det gamla Nyköpings län, södra Södermanland, kommer med undantag från 1680, från extrakt i landsböckerna, främst från länsstyrelsens landskontorsarkiv i Uppsala landsarkiv eftersom Södermanlands länsräkenskaper i Riksarkivet är svårt skadade. I de senares verifikationer 1680 redovisar tiondelängderna vad varje givare ger i säd, men inga uppgifter om skylräkning och/eller provtröskning. Räkenskaper och extrakt ”belöper sig efter prästernas underskrivna och förseglade längder” – vilket inte säger så mycket, frasen återfinns ibland även i längder över fast tionde.

Jag drar slutsatsen att tiondet i Södermanland var rörligt fram till och med 1681. För detta talar främst följande: Vid jämförelse av kvoten standardavvikelse/medelvärde för tiondet perioden 1665-1681 är denna 0,273 för de 49 socknar som ingår i Nyköpings län. Detta ska jämföras med samma kvot för 61 socknar i Västmanlands län om 0,268. D.v.s., de relativa årliga variationerna i Västmanlands län, som vi vet hade rörligt tionde med skylräkning och provtröskning, var något mindre än för Nyköpings län. Detta tyder starkt på att även Nyköpings län hade rörligt tionde efter skörd.

Som visas i avsnittet om Västmanland längre fram är det möjligt att även fast tionde kan uppvisa variationer mellan åren, men det verkar osannolikt att Södermanland har fast tionde före 1682.

För Livgedingsdelarna av Södermanland framgår av extraktet från Gripsholms län att tiondet var rörligt 1729, då rubrikerna i extraktet är ”Hela årsväxten enligt karfstockarna”, ”profvet” (d.v.s. de hade provtröskning av sädesskylarna) samt ”10de delen av årsväxten sedan tertial är avdragen”. År 1730 ändras detta och rubriken lyder kort och gott ”Effter taxering”, och det enda som redovisas är en sammanslagen spannmålssumma. För Södermanland utgick kronans tionde till 2/3, eftersom rubrikerna i extrakten är ”tiondedelen av hela årsväxten sedan Tertialen är avdragen”.

De fasta tiondesättningarna

Gamla Nyköpings län, d.v.s. Villåttinge, Oppunda, Jönåker, Rönö och Hölebo härader får alla fast tionde – och alla socknar samtidigt – redan 1682. Det framgår av landsboken för 1682 som noterar att ”Huwud Oppbörden Optages efter Allmogens bewilling widh ordinarie Ting (1)682, gifwa ett wisst quantum...” och av landsboken 1683 där det skrivs att ”Hufwud Opbörden belöper effter Oprättade Tionde Längder Inneholld wedh Tingen pro Ao 1682 som Allmogen uti wiss tionde har effter åth af hwart hemman åhrl. Till Kongl Majj och Cronan uthgjöra skall...” Spannmålsvolymerna är därefter konstanta från år till år, utom när en allmän revidering sker (bl.a. 1698). Till skillnad från exempelvis Västmanlands och Kopparbergs län har jag i Södermanland inte kunnat finna några notiser om med vilken metod det fasta tiondet bestämdes. Min analys visar för övrigt att av de 48 socknarna¹⁴⁸, majoriteten, 29 socknar fick signifikant högre fast tionde än vad de tidigare hade betalat i medelvärde i tiondet för perioden 1665-1681. Ingen socken fick påtagligt lägre fast tionde än sitt medeltionde.

I resten av Södermanland sattes fast tionde 1730, vilket framgår av noteringarna ”Effter taxering” i extrakten för det året.

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

Med undantag av 1680 är tiondevolymerna från Södermanland hämtade från extrakten. Jag antar att dessa är uttryckta i strukna mål om 32 kappar per tunna. Summering av socknarna inom fögderierna ligger på 32 kappar, vilket tyder på redovisning i strukna tunnor.

¹⁴⁸ Tuna socken delas till Tuna och Bergslaget Tuna 1679 endast 4 år innan fast tionde införs.

Målkärlens rymd, måltunnan

Genomgående används standardtunnor om 8 fjärdingar eller 32 kappor. Jag har inte lagt märke till några avvikelser från detta.

Skördeberäkningar

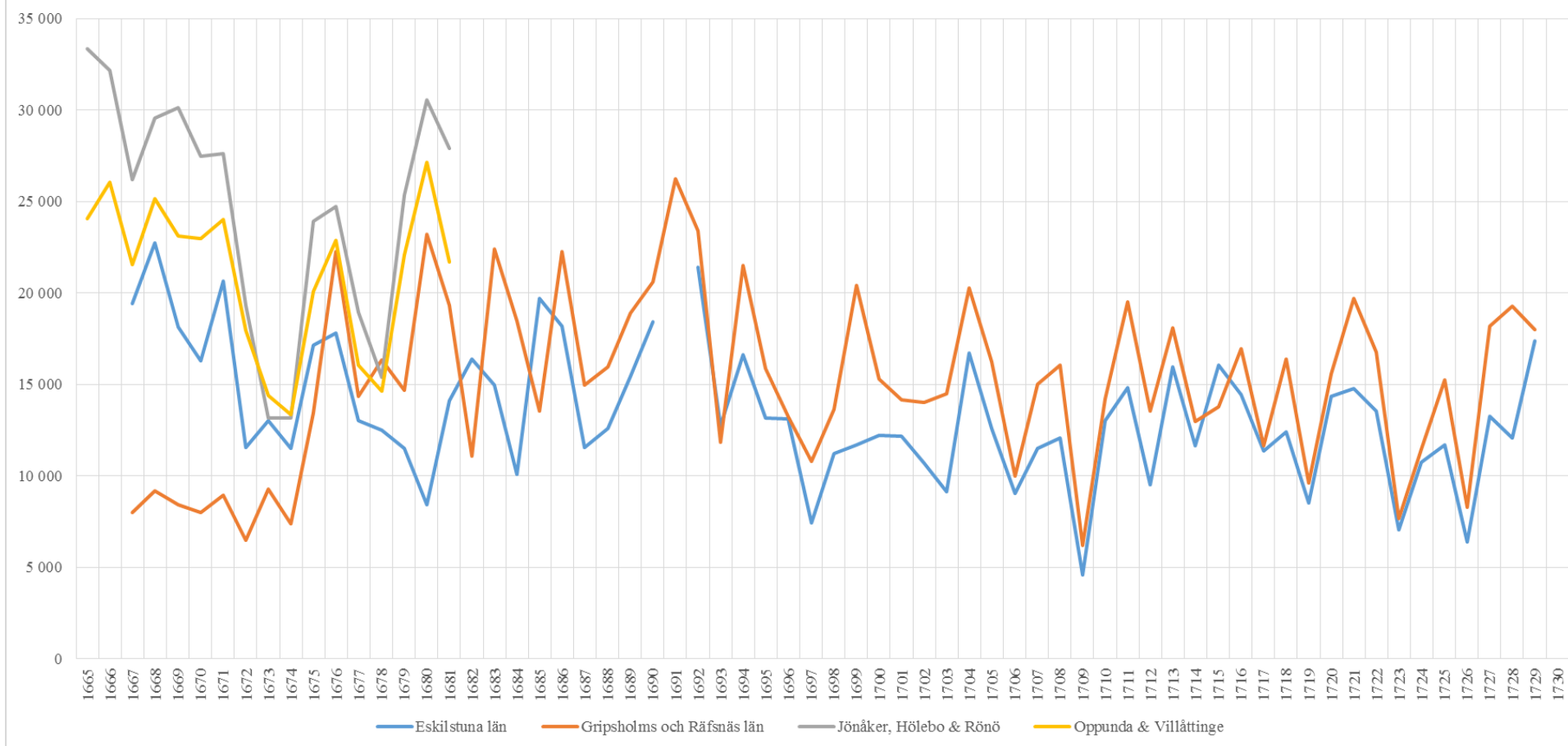
Skördeberäkningarna för Södermanland har p.g.a. källmaterialets brister gjorts utifrån bl.a. index. Inom projektet har vi strävat efter att beräkna index för socknarnas tionde med basåret 1665 = 100. Databasens index på *sockennivå* måste dock i detta område ta som utgångsår 1676, det första år då vi har sockenvisa uppgifter för praktiskt taget hela området. Genom barnhusets uppgifter har index emellertid kunnat sträckas tillbaka på *fögderinivå* för hälften av fögderierna till 1665 och för hälften till 1666. Indexet består alltså av indexmedeltal för fögderiernas socknar eller, där sådana uppgifter saknas, på index för fögderier. För mindre områden kan naturligtvis sockenmedeltalen påverkas av extrema värden i små socknar, men på högre aggregeringsnivåer, som fögderier får avvikande sockenvärden allt mindre betydelse. Det hade sannolikt varit bättre att använda medianer, men av praktiska beräkningsmässiga skäl har ändå medeltal använts för skördeberäkningar genom formeln:

$$\text{Index visst år}/100 * \text{tiondet 1676} * 15 * \text{Palm's uppräkningsfaktor för ej betalande gårdar} * 1,1$$

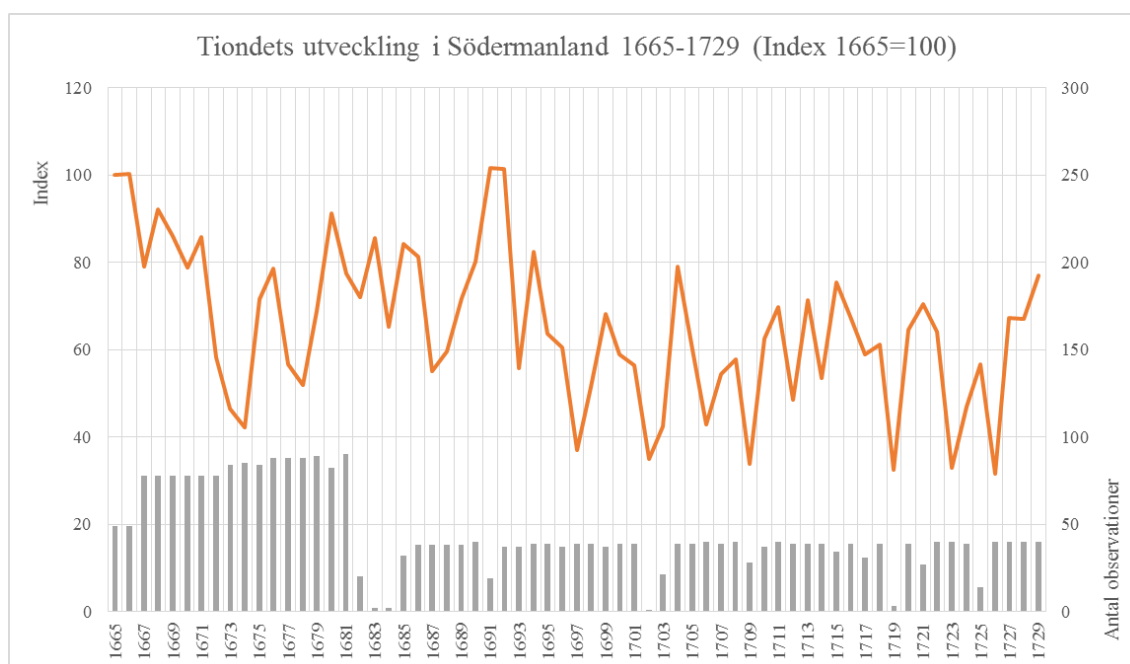
Formelns faktor 15 ger den teoretiska skörden från kronans tionde när kronan, som i Södermanland, tog 2/3 av hela tiondet. Den beräknade skörden måste också kompletteras med skattningar för de jordbruk som var befriade från tionde, främst prästgårdar och säterier. För enkelhets skull har de kvoter mellan tionde och beräknad skörd som Lennart Palm gjort utifrån mantal för länet 1690 använts.¹⁴⁹ Slutligen har ett 10-procentigt tillägg gjorts för avrundningar nedåt m.m., så som beskrivits i rapportens inledande avsnitt. I följande diagram visas den beräknade totalskördens utveckling för Södermanland på fögderinivå. För delar av länet framgår av kurvorna att fast tionde infördes 1682, resten fick fast 1730.

¹⁴⁹ Se avsnittet om Mälarlänerna i Palm 2012.

Beräknade skördar i Södermanlands fögderier 1665-1729 (tunnor ren säd)

I följande diagram återges de genomsnittliga indexen för länet som helhet, baserade på de socknar eller fögderiuppgifter som hade rörligt tionde vid olika tider. Här har det tidigare nämnda indexet räknats om med 1665 år som basår = 100.

I diagrammet visas antalet rörliga tiondeuppgifter som kurvan baseras på vid olika tillfällen. Antalet observationer minskar kraftigt efter 1681 och sjunker därefter till mindre än hälften (särskilt få observationer vissa år beror på att källmaterialet dessa år utgörs av fögderivisa uppgifter från barnhuset). Det bör observeras att kurvan i sina olika delar baseras på uppgifter från varierande geografiska områden. Diagrammets realism är därför beroende på hur representativa de rörliga områdena vid olika tillfällen varit för helheten, något jag inte tar ställning till här.

Länsindexet med basen 1665 har lagts in som särskild fil i databasen.

Övrigt

1706 finns en fin verifikation bland Livgedingets länsräkenskaper som innehåller tiondelängder för Gripsholms län. Redovisningen av givarna är mycket detaljerad och även utjordar och lyckor redovisas, men oftast utan angivande av antal skylar etc, endast att de tillhör en viss bonde. Dessa utjordar ingår *inte* i antalet givare, eller som givare som inget ger. Detta innebär dock att vi inte kommer att kunna fånga en eventuell odlingsexpansion – annat än om tionde/givare (eventuellt) ökar över tiden.

Variabler i databasen "Södermanland"

Filen "Grunddata"

År

Landskap

Län 1913

Härad

Fögderi A = fögderiindelning enligt källmaterialet

Fögderi B = fögderiindelningen modifierad genom sammanslagning av Gripsholms

och Råfsnäs

Socken

Vetetionde i decitunnor

Rågtionde i decitunnor

Korntionde i decitunnor

Blandsädstionde i decitunnor

Havretionde i decitunnor

Spannmålstionde(råg + korn) i decitunnor

Summa oreducerade tiondetunnor

Summa tionde i decitunnor ren säd

Beräknade skördar i decitunnor ren säd (från index)

Index 1676=100

Källa

Anmärkning

Filen "Index 1665 = 100"

År

Index

Källnycklar

RA, Länsräkenskaperna, Hedvig Eleonoras Livgeding

SSA, Allmänna barnhuset = huvudböcker respektive år

SSA, Allmänna barnhuset * 40 = huvudböcker respektive år, beloppen
uppräknade att motsvara kronotiondet

ULA, Södermanlands län, landskontoret = landsböcker eller verifikationer

RA = Riksarkivet

SSA = Stockholms stadsarkiv

ULA = Uppsala landsarkiv

Uppsala och Stockholms län

Lennart Andersson Palm

Administrativa indelningar

Landskapet Uppland var under perioden 1665-1714 uppdelat på två större regionala förvaltningsenheter, Uppsala län och Svartsjö län. Fr.o.m. 1715 skedde en omorganisation som resulterade i tre högre förvaltningar - ett yngre Uppsala län, Stockholms län och Svartsjö län. Det senare bestod bara fram t.o.m. 1718 då det slogs ihop med Stockholms län. Från denna tid fram t.o.m. 1785 fanns alltså bara två län i området – Uppsala och Stockholms län (fr.o.m. 1786 bildade Svartsjö åter eget län). Själva staden Stockholm ingick inte i något län, utan ett sådant uppgifter sköttes där av det s.k. Överståthållarämbetet. Denna bild är något förenklad och på nästa lägre nivå, fögderiernas, skedde flera ommöbleringar under vår undersökningsperiod (se nedan).

Södertörn kom fr.o.m. 1720 att ingå i det då nybildade Stockholms län. Området, bestående av Svartlösa, Sotholms och Öknebo härad, brukar räknas till landskapet Södermanland, men hade varierande länstillhörighet – 1654-1688 låg det under Uppsala län, 1689-1719 under Södermanlands län. Tiondet från Södertörn redovisas i projektets databas för Uppsala och Stockholms län.

Fögderiet *Svartsjö län*, motsvarande nästan hela *Färentuna härad*, hörde före 1666 till Uppsala län men lades 1666-1718 under det s.k. *Hedvig Eleonoras livgeding*, ett slags pensionsbas för Karl X Gustavs änka. Fr.o.m. 1719 uppgick som redan nämnts länet i Stockholms län.

1665 var vårt undersökningsområde uppdelat i följande fögderier:

- Hagunda, Ulleråker, Bälinge, Vaksala och Rasbo
- Håbo, Ärlinghundra och Bro härad
- Lyhundra och Frötuna och Bro skeppslag
- Norunda härad
- Olands, Frösåkers och Närdinghundra samt Lövsta och Dannemora tingslag
- Sjuhundra härad
- Sotholms härad och Värmdö socken
- Svartlösa, Öknebo och Sollentuna härad med Danderyds skeppslag
- Svartsjö län
- Vallentuna, Lång- och Seminghundra härad med Åkers skeppslag
- Åsunda, Trögd och Lagunda härad
- Örbyhus län

Kring 1690 skedde flera förändringar i fögderiindelningen och 1690 såg denna ut så här:

- Bälinge, Vaksala och Rasbo
- Frösåkers, Närdinghundra, Sjuhundra och Häverö socken
- Håbo, Ärlinghundra och Bro härad
- Lagunda, Hagunda, Ulleråker
- Lyhundra härad och Frötuna och Bro skeppslag
- Oland och Dannemora och Lövsta tingslag
- Sollentuna härad, Danderyds samt Värmdö
- Sotholm, Svartlösa och Öknebo härad, men ibland kallat Södertörns fögderi
- Svartsjö län

- Vallentuna, Lång- och Seminghundra häraders och Åkers skeppslag
- Åsunda och Trögd härad
- Örbyhus och Norunda

1720 fanns de sex först nämnda fögderierna ovan kvar, men i övriga hade ytterligare ändringar skett. Härfter tycks indelningen ha förblivit oförändrad århundradet ut:

Stockholms län:

- Frösåkers och Nordinghundra häraders fögderi
- Färentuna härads (Svartsjö läns) fögderi
- Lyhundra, Sjuhundra, Bro-Vätö, Vaddö-Häverö fögderi
- Långhundra, Seminghundra och Ärlinghundra häraders fögderi
- Sollentuna, Vallentuna, Danderyds fögderi
- Sotholms härads fögderi
- Svartlösa och Öknebo häraders fögderi
- Åkers, Frötuna, Länna och Värmdö fögderi

Uppsala län:

- Första fögderiet: Håbo och Bro härad samt av Trögds härad Hacksta, Löt, Veckholms, Torsvi och Kungshusbys socknar
- Andra fögderiet: Åsunda och resten av Trögds härad (Härkeberga, Litslena, Husbysjutolft, Villberga, Lillkyrka, Boglösa, Vallby och Bondarnö)
- Tredje fögderiet: Lagunda, Hagunda och Ullerårkes härad
- Fjärde fögderiet: Bälinge, Rasbo och Vaksala härad
- Femte fögderiet: Örbyhus och Norunda härad
- Sjätte fögderiet Olands härad med Dannemora och (Öster-)Lövsta socknar

Städerna utgjorde egna fögderier, vilket dock inte har någon betydelse här, eftersom deras tionde i de fall det varit rörligt, inte har excerperats systematiskt.

Det föregående innebär bl.a. att de individuella fögderisummor som förekommer i en del av databasen, den del som främst är baserad på den s.k. barnhusavgiften (se nedan), inte utan vidare kan användas för jämförelser över tid. Däremot kan de direkt användas för läns- och landskapsvisa jämförelser och för jämförelser över tid för Svartsjö län, samt, om några fögderisummor slås samman på lämpligt sätt, för fögderigrupper.

Socknar

På sockennivå förekom många administrativa oregelbundenheter inom undersökningsområdet. Kyrklig socken överensstämde inte alltid med civil socken enligt jordeböckerna. Så var t.ex. Junkils kyrksocken delad mellan två fögderier och Hökhuvuds kyrksocken med sin *Sandby åtting* före 1889 i jordeböckerna delad mellan dels "Olands härad", dels "Roden" och "Frösåkers härad". Det gamla begreppet Roden omfattade Upplands kuststrakter. Det förekom också att enskilda gårdar i en socken gav sitt tionde i en annan socken. Sankt Olof och Sankt Per tillhör olika härad fr.o.m. 1715 (Håbo respektive Ärlinghundra). Det har inte funnits någon möjlighet inom projektet att närmare gå in på sådant och eventuella förändringar i sammanhanget; om inget annat sägs i databasens anmärkningskolumnnoter avses tiondelängdernas sockenindelning.

Sockennamn har ibland förändrats över tid: Helga Trefaldighet kallas under vår undersökningsperiod Bondkyrka, Arnö kallades Bondarnö eller Arnöberg (t.ex. år 1700), Kungsängen hette Näs. Västeråker kallades bara Åker och flera Näs förekommer utan

bestämningar i materialet (de har dock kunnat identifieras). Vårfrukyrka är idag en del av Enköpings stad. ”Östertälje” har uppfattats som Södertäljes landsförsamling och redovisas under namnet Östertälje. Uppgifter enligt källmaterialets sockenindelning återges i databasens kolumn ”Socken A”.

Källmaterialet redovisar ibland två socknars tionde i en klumpsomma. Det sker inte konsekvent utan kan för en del socknar gälla vissa perioder, medan de andra perioder redovisas separat. För socknar där detta skett har ett samlingsnamn skapats i databasens kolumn ”Socken B” som kan underlätta en del summeringar. Där anges följande:

Björklinge och Viksta
Boglösa och Lillkyrka
Botkyrka och Salem (med Vällingegårdarna och Vällinge bruk)
Esterna-Fasta
Huddinge och Brännkyrka
Husby-Odensala och Odensala
Spånga och Järfälla
Lohärad och Malsta
Riala med Norra Ljusterö
Rimbo och Rö
Sankt Olof och Sankt Per
Sollentuna och Ed
Västeråker och Dalby
Överjärna och Ytterjärna

Källmaterialet

Kronoräkenskaper

Stora skador har drabbat de i Riksarkivet bevarade länsräkenskaperna från undersökningsområdet – till dato har av det äldre Uppsala län för 1600-talet där bara årgångarna 1667, 1672, 1689 och 1696 helt eller delvis varit tillgängliga för forskning.¹⁵⁰ För både gamla och nya Uppsalälänen bevaras landskontorets exemplar av länsräkenskaperna i Uppsala landsarkiv (ULA) (Räkenskaperna gjordes upp i tre exemplar, ett åt häradsskrivararkivet, ett åt respektive länsstyrelse och ett åt kammarkollegiet - det senare ingår idag bland Riksarkivets länsräkenskaper.) I Uppsala landsarkiv finns ett antal tiondeextrakt som fyller luckor i Riksarkivets tiondematerial, dels bland landskontorets landsböcker och verifikationer, dels i en särskild serie i samma kontors arkiv: ”Handlingar rörande tionden”.¹⁵¹ I handlingar kring tiondesättningar förekommer ibland sammanställningar av tiondeuppgifter från föregående rörliga perioder, bland annat för en rad socknar åren 1721-1729.¹⁵²

¹⁵⁰ För räkenskaper beträffande Sotholm och Värmdö skeppslag (1662)-1677 finns i Jon Pedersson Lilles arkiv i Riksarkivet (förteckning 541). Dessa har inte undersökts här.

¹⁵¹ Följande tiondeextrakt har där återfunnits i följande volymer i serie GIIE: 1: 1676 – 1692, Handlingar rörande prästerskapets försträckta kronotionde till flottans utrustning; 2. 1680 – 1719 Kyrkotiondeförslag; 3. 1698 – 1729 Kartong. Tionde- och hammarskatten i Uppland, spridda år; 4-11. Kyrko- och tiondelängder och förslag 1713-1837. Landskontorets volym EIa:12 1668-1670 innehåller bara restantieräkningar m.m. 1667- 1670, inget om tionde.

¹⁵² Södermanlands länsstyrelse, landskontoret, GIIE:5-6, 8, ULA; Från 1693 finns för infanterisocknarna i Oland, Frösåker, Lyhundra, Frösåker, Värmdö, Frötuna och Bro skeppslag, Lagunda, Hagunda och Ulleråker endast extrakt över behållen tionde. För databasens tionde har då en skattning gjorts genom först ett tillägg av

När Stockholms län bildats finns efterhand luckor även i tiondematerialet för detta län i Riksarkivet. De där tillgängliga länsräkenskaper är få - landsböcker och/eller verifikationer finns för åren 1722-1723, 1737-1738, 1740, 1744-1748, 1751-1753, 1757, 1758-1759, 1761 och 1777. Stockholms läns landskontors tiondeextrakt i Stockholms stadsarkiv (SSA) kan emellertid här fylla många av hålen. Liksom för Uppsala län har landskontoret lagt tiondeuppgifter i en särskild serie: Här finns tiondelängder, tiondeförslag och extrakter för en rad år 1715 till åtminstone 1780 liksom vissa årgångar för Södertörn.¹⁵³

För Svartsjö och 1600-talet finns räkenskaper i flera olika arkiv inom Riksarkivet. Räkenskaper för Svartsjös Lovö med Drottningholm ingår för 1661-1665 bland Uppsala läns räkenskaper. Separata räkenskaper för Svartsjö län (1663) och 1671-1690 återfinns bland de ordinarie länsräkenskaper för Livgedinget i Riksarkivet, men också för vissa år i Hedvig Eleonoras Livgedings eget arkiv.¹⁵⁴

Som för de flesta år och områden inom projektet har även här i huvudsak tiondeextrakt – sockenvisa sammandrag – använts. De har i regel haft ett normalt uppställningssätt, men några egendomligheter har observerats. För några år under 1600-talet förekommer att för vissa socknar med särskilda avnämare endast de sedvanliga avkortningarna (se inledningen) tas upp i socknar. Oftast anges dock särskilt vad dessa socknar ”räntat”, antingen i marginalen eller i förklarande stycken sist för varje fögderis extrakt. Uppenbarligen har syftet varit att möjliggöra jämförelser mellan det verkliga utfallet och vad anslaget till dessa avnämare en gång ansetts motsvara. Ibland har tiondet inte räckt ens till de ”sedvanliga avkortningarna”.¹⁵⁵

Övriga sockenvisa räkenskaper

De stora luckorna i undersökningsområdets räkenskaper gör att tiondeuppgifter måste sökas också på andra håll, hos de mottagare det var anslaget, det kunde vara regementen, hospital, skolor, för undersökningsområdets del Stockholms stora barnhus (se nedan) m.fl. Ett problem med dessa räkenskaper är att mottagarnas arkiv är spridda och ofta gått förlorade. Ett annat att mottagarna bara fick behålla det tionde som översteg de s.k. sedvanliga avkortningarna. Astrid Hegardt har t.ex. kartlagt Uppsala akademis anslagna tionde med hjälp av akademins bevarade räkenskaper.¹⁵⁶ Några av hennes uppgifter har kunnat komplettera databasen.

Fögderiuppgifter i Stockholms barnhus räkenskaper

Barnhusets räkenskaper i Stockholms stadsarkiv är mycket välbevarade. ”Barnhustunnan” verkar, i förstone, vara ett utmärkt källmaterial för att åtminstone på fögderinivå täcka de svåra luckorna i sockenmaterialet för 1600-talet vad gäller undersökningsområdet. En multiplikation med 40 borde, enligt bestämmelserna, ge kronans *oavkortade* tionde, d.v.s. hela kronotiondet enligt tiondelängderna utan några avdrag. Ett närmare studium visar emellertid på vissa problem, särskilt för undersökningsperiodens tidiga år. På sina håll förekom nämligen att fogdarna inledningsvis beräknade barnhusets 40-del på kronans *avkortade* tionde, d.v.s. vad som blev kvar efter de s.k. ”sedvanliga avkortningarna”. Det kan vara

socknarnas fasta ”sedvanliga avkortningar” (i detta fall utan barnhusavgiften), därefter ytterligare ett tillägg för barnhusavgiften genom multiplikation av de erhållna summorna med (40/39).

¹⁵³ Stockholms läns landskontor, G3 E 1-5, SSA.

¹⁵⁴ Hedvig Eleonoras livgeding, Guvernementskontoret, också i RA.

¹⁵⁵ Flera exempel på detta finns i materialet från Uppsala län bl.a. 1693 och 1697. Måste bönderna betala avkortningarna trots bristen? I extraktet för Åsunda m.fl. fögderi (ULA) 1692 står som pluspost till fögderiets huvudsummor för kronans del av tiondet 2:3:3 4/15 tunnor spannmål under rubriken ”bristen som avkortningen stiger högre än huvudsumman uti Arnöberg socken”. Läggs detta belopp till kronans redovisade kronotionde fås samma belopp som står i kolumnen för totala avkortningar. Det är oklart hur detta skall tolkas.

¹⁵⁶ Hegardt 1975.

lämpligt att redan här visa hur en homogen tiondeserie, trots problemen, byggts upp på fögderinivå.

För att bestämma när övergångarna till förordningarnas bruttoprincip – 1/40 av det oavkortade tionde – skett har jämförelser gjorts mellan totala tiondet och den betalda barnhusavgiften för år där bägge källorna förelegat.

Först 1675 verkar de flesta fögderier inom undersökningsområdet börjat tillämpa det i förordningarnas beordrade beräkningssättet. Sotholms härad med Värmdö socken avvek från förordningens regel fram t.o.m. 1681 då dess fögderiindelning ändrades, samma sak med Svartlösa, Öknebo och Sollentuna fögderi med Danderyds skeppslag. Sollentuna med Danderyds och Värmdö skeppslags fögderi, bildat 1681, fortsatte, även när Åkers skeppslag lagts till 1693, att räkna på detta sätt ända t.o.m. åtminstone 1714, då vår undersökning av barnhusräkenskaperna i huvudsak avslutas. Svartsjö läns fögderi började följa reglerna först så sent som 1697 efter påstötning från kammarkollegiet.¹⁵⁷

Gränsår för övergångarna mellan beräkningssätten har således kunnat sättas och därmed beräkningsmetod väljas för år då endast barnhusavgifter varit tillgängliga. Där avgiften utgått med en 40-del av det oavkortade kronotiondet ger barnhusavgiften multiplicerad med 40 det totala kronotiondet. Där avgiften beräknats på kronotiondet *efter de* sedvanliga avkortningarna dragits av (se rapportens inledande kapitel och exempel i avsnittet om Södermanland) har kronotiondet skattats med hjälp av följande formel:

$$40 * (((\text{sedvanliga avkortningar} - \text{den angivna barnhustunnan}) / 40) + \text{den angivna barnhustunnan})$$

Ytterliga oregelbundenheter som ger underskattningar av tiondet från barnhusavgifterna har observerats: Kortare eller längre perioder lämnade vissa socknar i området ingen avgift till barnhuset. Så var Lyhundra härad befriat från barnhusavgiften 1668-1670 i sin egenskap av grevskap (Lennart Torstenssons Ortala), periodvis också socknar som till största delen låg under rå och rör bl.a. Sankt Per, Sankt Olof och Skokloster. 1683 ingår de dock i extrakten och 1682 delvis. Vissa år saknas uppgifter för Lyhundra, Sjuhundra, Hagundas samt Vallentuna fögderier.

För Svartsjö län har barnhussiffror inte påträffats, eller varit ofullständiga för åren 1666-1672 (- 1682 beträffande Lovö). Förklaringar hittar vi i bevarade kronoräkenskaper och är flera. Till att börja med förekom tidvisa förläningar av länets socknars tionde till olika personer, t.ex. ”hustru Anna von der Linde fritt i livstiden (Munsö och Skå) eller kyrkoherden i ”St. Clara”, Klara församling i Stockholm. Ytterligare en förklaring hänger samman med Lovö socken med Drottningholm. ”Drottningholms län” hörde fr.o.m. 1661 till Hedvig Eleonoras livgeding och dess tionde redovisades 1665 i källmaterialet för Uppsala län.

I databasen har bara lagts in barnhusavgifter när alternativa uppgifter saknats. Hänsyn har då tagits till de varierande beräkningssätten beträffande avgiften enligt ovan.

Målkärlens rymd, måltunnan

Allmänt räknades tiondet i området i fat (f) eller kappar (C^r).

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

Jämförelser mellan tiondeextrakt, tiondelängder och barnhusmedlen visar att de två senares tiondetal i rågade tunnor antalsmässigt motsvarar tiondelängdernas antal strukna tunnor. Databasernas angivna tiondesummor avses motsvara strukna tunnor.¹⁵⁸ Förändringarna i

¹⁵⁷ Beträffande Svartsjö enligt kammarkollegiets brev 18/12 1696 i Barnhusets huvudbok 1697, SSA, s. 730.

¹⁵⁸ 1685-1689 redovisar undantagsvis Norunda och Örbyhus fögderi i sina extrakt tiondet i struket mål särskilt för sig och rågarna för sig.

mätningssättet på 1730-talet har inte avtecknat sig på något sätt som förändrar projektets skördeberäkningar etc.¹⁵⁹

Tiondesystemet

För att bedöma tiondets värde som skördeindikator är det särskilt viktigt att belägga beräkningssättet som i viss grad kunde variera lokalt. Såvitt kunnat bedömas har överallt i detta undersökningsområde prästerna behållit en tredjedel av tiondet, kronan resten.

Ett viktigt kontrollinstrument för tiondemottagarna var provtröskningen. Den i början av vår period gällande tiondeinstruktionen från 1638 anbefalldes sådan. Förekom den i detta undersökningsområde? Hur omfattande var den i sådana fall? I en redogörelse 1638 uppgav landets bonderiksdagsmän att man i Uppland då bara räknade antalet skylar, men avkastningen per skyl enligt en fast schablon: en halv spann säd av var skyl i både ”goda som onda år”. Detta bör ha inneburit en viss utjämning av tiondet över åren.¹⁶⁰ Provtröskning förekom alltså inte vid denna tid.

Övergångar till reguljär provtröskning i Uppland kan efterhand ha skett vid olika tidpunkter i olika delar av landskapet. Som för andra områden verkar 1688 års fogdeinstruktion ha inneburit en skärpning. Efter denna tid förekommer mängder av exempel på provtröskning. För 1689 föreligger för Bälinge, Rasbo och Vaksala härader en sockenvis längd för avkastningen per skyl och band för råg, korn, vete och havre (ofta 5 eller 6 fjärdingar per skyl).¹⁶¹ 1690 noteras i längderna för Lyhundra, Frötuna och Bro skeppslag att provtröskningen skett ”allenast efter det enkla provet som de funnit hos bonden när det ha tröskas (sic!)...”. Detta tyder på att provtröskning tillämpades men att provet gjorts hemma hos bönderna, ej i en i olika förordningar påbjuden tiondelada, åtminstone inte i detta fogderi. 1697 förekom en mera kursiv provtröskning i Närdinghundra härad (t.ex. för Almunge socken skylräkning enligt ”karvstockar och allmogens enhälliga utlåtelse” samt efter provtröskning 2, 3, 3 fjärdingar för respektive råg, korn och havre av var skyl, en enda tröskciffr för var socken). I Svartsjö län tillämpades av allt att döma provtröskning åtminstone fram till 1700-talets mitt. Särskilda provtröskningslängder har bl.a. observerats bland tionderäkenskaperna för 1702 (Lyhundra), samt på andra håll 1731, 1753, 1754.

Att en fast standardnorm för avkastningen per skyl fortsatt förekom, eller återinförts, framgår dock av vissa uppgifter. 1671 tilläts några socknar i västra Uppland anslagna till Uppsala akademi att lämna 3 fjärdingar per kornskyl och 2,5 fjärdingar per rågskyl ”efter de ändå intet mer kunde vänta”.¹⁶² För de till infanteriet anslagna socknarna sägs 1690 att det vid tröskningen räknas 3 fjärdingar (per rök) ”efter gamla kontraktet, goda och onda år”.¹⁶³ När 1761 samma avkastningstal anges för samtliga socknar i Färentuna härad visar det att detta slags schablonberäkningar kunde förekomma långt fram i tiden – här 2 fjärdingar för vete och råg, 2 fjärdingar och 2 fat för korn och havre. Om samma rök- eller skylavkastningsstandard fått råda i flera år innebär detta naturligtvis att ett fast moment införts i tiondeberäkningarna och att en del *kan* ha undanhållits. Här kan forskaren bara trösta sig med att kronan och andra tiondemottagare knappast accepterat några dramatiska underslev.

Hur vanliga standardiseringar av skylavkastningarna var i området har bara kunnat utrönas stickprovsvist på grund av den stora bristen på tillgängliga tiondelängder. Åtminstone från cirka 1690 tycks dock provtröskningar ha varit det vanligaste.

¹⁵⁹ Viss osäkerhet om de nya reglerna avspeglar sig i barnhusräkenskaperna för 1736 som för Uppsala län efter summan för barnhusavgiften skriver: ”... spannmål, så framt icke någon del därav för de nya målkärlen kommer att innehållas...”.

¹⁶⁰ Björn Helmfrid 1949, s. 56.

¹⁶¹ Den har använts för att räkna ut tiondet för 1689 i detta område varvid jag antagit 12 band per skyl.

¹⁶² Hegardt 1975 s.29.

¹⁶³ Uppsala läns landskontor, G11e:1, ULA.

Ytterligare ett viktigt kontrollmedel som kronan länge utnyttjade var att begära in räkenskaper över prästens del av tionde blivit. Kronotiondet borde då uppgå till det dubbla, eftersom prästen behållit en tredjedel av totala tiondet. Han tog ju hem till prästgården sin var tredje skyl etc. direkt efter torkningen på fälten och prutade säkert sällan på denna sin lönerättighet. Exempel på detta från Lyhundra, Frötuna och Bro 1690 och för bl.a. Håbo härad 1699 är de bilagor med sammanställningar över ”prästernas tertial” som finns i kronoräkenskaperna.¹⁶⁴

Ett annat kontrollmedel var revisioner. En omfattande sådan genomfördes t.ex. i Åsunda och Trögds härader beträffande både proven och tiondet per gröda där jämförelser gjordes mellan utfallen 1717 och 1718. För Hagunda, Lagunda och Ullersåker infördes provtröskningssiffrorna i själva tiondeextraktet.¹⁶⁵

I undersökningsområdet har tiondets fördelning på grödor varierat: vete, råg, korn och havre tas upp, däremot inte bönor eller ärtor. Ibland förekommer råg och korn sammanslagna under en rubrik ”spannmål”. Tionde i enbart ”spannmål” har i databasen tolkats som ren säd. 1729 lämnade Fröslunda och Nördingundra hälften av sitt tionde i råg, hälften i korn. Detta är en schablonfördelning som ofta knyts till det fasta tiondet, varför man kan misstänka att det rörliga tiondet här inte avspeglar den verkliga grödofördelningen.

De fasta tiondesättningarna

Fasta tiondesättningar skedde under olika perioder för olika områden. Stockholms län hade några tidiga förrättningar: Åker-, Frötuna och Värmdö skeppslag hade fast tionde åtminstone efter 1715.¹⁶⁶ Nästa stora våg av tiondesättningar drog över länet 1726-1731. 1726 sattes tiondet för hela länet efter korntalen 3 eller 4 beroende på jordens godhet i socknarna.¹⁶⁷ 1744 hänvisas till sättningslängd 1731 för Danderyd, Sollentuna och Vaksala.¹⁶⁸ Färentuna härads Sånga och Ekerö socknar fick fast i juni 1760, resten av häradet av allt att döma 1764.¹⁶⁹

I Uppsala län gjordes omfattande tiondesättningar under 1720-talet: 1729 användes för Håbo, Bro, Trögd och Åsunda häraders socknar i Första fögderiet metoden att sätta ett visst tiondebelopp för en tunnans utsäde, beloppet baserat på utsäde, korntalet tre och socknarnas medeltionde 1721-1729. 1729 utnyttjades en annan metod för Åsundas åtta socknar i Trögd (Andra fögderiet); Lagunda, Hagunda och Ulleråker (Tredje fögderiet); Bälinge, Vaksala och Rasbo (Fjärde fögderiet); Örbyhus och Norunda (Femte fögderiet). Metoden var här efter utsäde, korntalet tre och medeltiondet per mantal för sex gårdar per socken 1710-1724.¹⁷⁰

Källmaterialet visar att alla tiondesättningarna inte omedelbart tillämpades. Förhandlingar mellan å ena sidan kronan och andra mottagare, och å den andra bönderna, kunde ta tid innan ”accord” träffades. Efter en tids fast tionde förekom också i enstaka fall en återgång till rörligt tionde. Ett sådant fall, observerat av en tillfällighet, är Haga socken som 1739 fick fast tionde men 1764-1766 gick tillbaks till rörligt, för att därefter åter få fast. Ett egendomligt förhållande uppvisar Holms socken som fortsätter med rörligt tionde ända till 1782 trots att då övriga delar av Stockholms och Uppsala län då haft fast sedan årtionden.

¹⁶⁴ Om än här som verifikation över den ”tiondepenning” som utgick på prästetiondet vid denna tid.

¹⁶⁵ Uppsala läns landskontor, G1e:2, ULA.

¹⁶⁶ En sammanställning av fögderiernas tionde 1715-1728 i Stockholms län, landskontoret, serie G 3 E. SSA

¹⁶⁷ Handlingar rörande tionden, ULA (!).. Från Långhundra, Seminghundra och Årlinghundra förekommer en tiondesättningslängd för 1726 även bland Stockholms läns landskontors landsboksverifikationer för 1727 i SSA.

¹⁶⁸ Stockholms läns landskontor, E3G för 1744, SSA.

¹⁶⁹ Framgår av tiondeextraktet för detta år.

¹⁷⁰ Uppsala läns landskontor, G1e:5, ULA. Ytterligare tiondesättningsmaterial finns från åren 1730-1739 ibidem G1e:8.

För att klarlägga när fast tionde faktiskt infördes har jag gått till tionderäkenskaperna, där det i extrakten antingen klart anges om tiondet varit fast eller förhållandet framgår av att tiondet fr.o.m. ett visst år förblir oförändrat.¹⁷¹ De införandeår jag funnit framgår av följande tablå:

Fast tionde enligt olika uppgifter

Län	Härad, skeppslag	Påträffade sättningslängder	År för införande
UP	Bro		1747
UP	Bälinge		1747
UP	Dannemora		1738 delvis
UP	Hagunda		1738 delvis
UP	Håbo	1730	1730 delvis
UP	Lagunda	1725	1738 delvis
UP	Lyhundra	1728	1730
UP	Lövsta		1737
UP	Norunda		1739
UP	Olands		1736
UP	Rasbo		1726 delvis
UP	Trögd	1729	1741 delvis
UP	Ulleråker		1738 delvis
UP	Vaksala		1739 delvis
UP	Åsunda	1729	1741 delvis
UP	Örbyhus		1738 delvis
ST	Bro skepps	1728	
ST	Danderyd	1728	1731
ST	Frösåker		1730
ST	Frötuna skeppslag		≤ 1708
ST	Färentuna/Svartsjö	1737, 1760	Sånga och Ekerö 1760, övriga 1764 eller 1765
ST	Långhundra	1730	1732
ST	Närdinghundra	1737	1730
ST	Seminghundra	1730	1730 delvis
ST	Sjuhundra	1728	1732
ST	Sollentuna	1728	1731
ST	Sotholm	1730	1731
ST	Svartlösa	1730	1730, 1731?
ST	Vallentuna	1728	1731
ST	Väddö skeppslag	1728	1730
ST	Värmdö skeppslag	1738	Cirka 1716
ST	Åkers skeppslag		1719
ST	Ärlinghundra	1730	1732
ST	Öknebo	1737	1732

Anmärkning: ST = Stockholms län; UP = Uppsala län.

Källor: Se föregående text med noter, samt källhänvisningar i databasen.

¹⁷¹ I Sandbergska samlingen på RA uppger Sandberg årtal för det fasta tiondets införande i olika härad, årtal som inte alltid stämmer med dem jag funnit: I Uppsala läns Andra fögderi skall fast tionde ha införts successivt under åren 1742-45, i Tredje 1743 (1793?), i Fjärde fögderiets vid olika tidpunkter 1738-67, i Femte fögderiet för Örbyhus (Tierp 1755), Vendel 1742, Björklinge 1755, Älvkarleby 1738, Årentuna 1753, Viksta 1802 (!). (Sandbergska samlingen LL 666). Här sägs också att provtröskning förekom i Fjärde fögderiet enligt 1815 års räkenskaper, uppgiften har inte kunnat följas upp, men avseventuellt nyskattläggningar av enskilda gårdar; Färentunas Sånga och Ekerö fick fast 1760, övriga socknar 1764 (Sandbergska samlingen LL 641); Olands härad skall ha fått fast tionde 1739 med hänvisning till 1741 års landsbok s. 2303 (Sandbergska samlingen LL 660). I kammarkollegiets sammanställning över det fasta tiondet i Stockholms län (s. 187) hänvisas för Sotholm till ackord fr.o.m. 1730 (Kammarkollegiet, 1:a provinskontoret, volym 83:3, RA). För Öknebo och Svartlösa hänvisas 1737 till tiondesänning dock utan årtalsangivelse (ibidem s. 213).

Skördeberäkningar

För att göra en skördeberäkning måste uppräknings av tiondet göras där hänsyn tas till 1) hur stor kronans andel var av skörden, i dessa län 1/15 eftersom kronan här tog 2/3 av tiondet, 2) uppräknings för bl.a. avrundningar nedåt vid tiondeberäkningen med faktorn 1,1 (se rapportens inledande kapitel), och slutligen 3), uppräknings för befriade gårdar som säterier och prästgårdar.

De sockenvisa tiondeserier vi på så sätt kan få fram för Uppsala och Stockholms län från kronoräkenskaperna uppvisar tyvärr många luckor. Närmast till hands ligger att försöka suppleras luckorna för de enskilda socknarna med mer eller mindre trovärdiga uppskattningar. Att skatta de hundratals sockenluckorna har emellertid varit ett alltför omfattande arbete för att rymmas inom föreliggande projekt. I databasen har dock skördeberäkningar på sockennivå gjorts där uppgifter funnits. Varje sockens skördeutveckling kan därmed följas för kortare eller längre perioder.

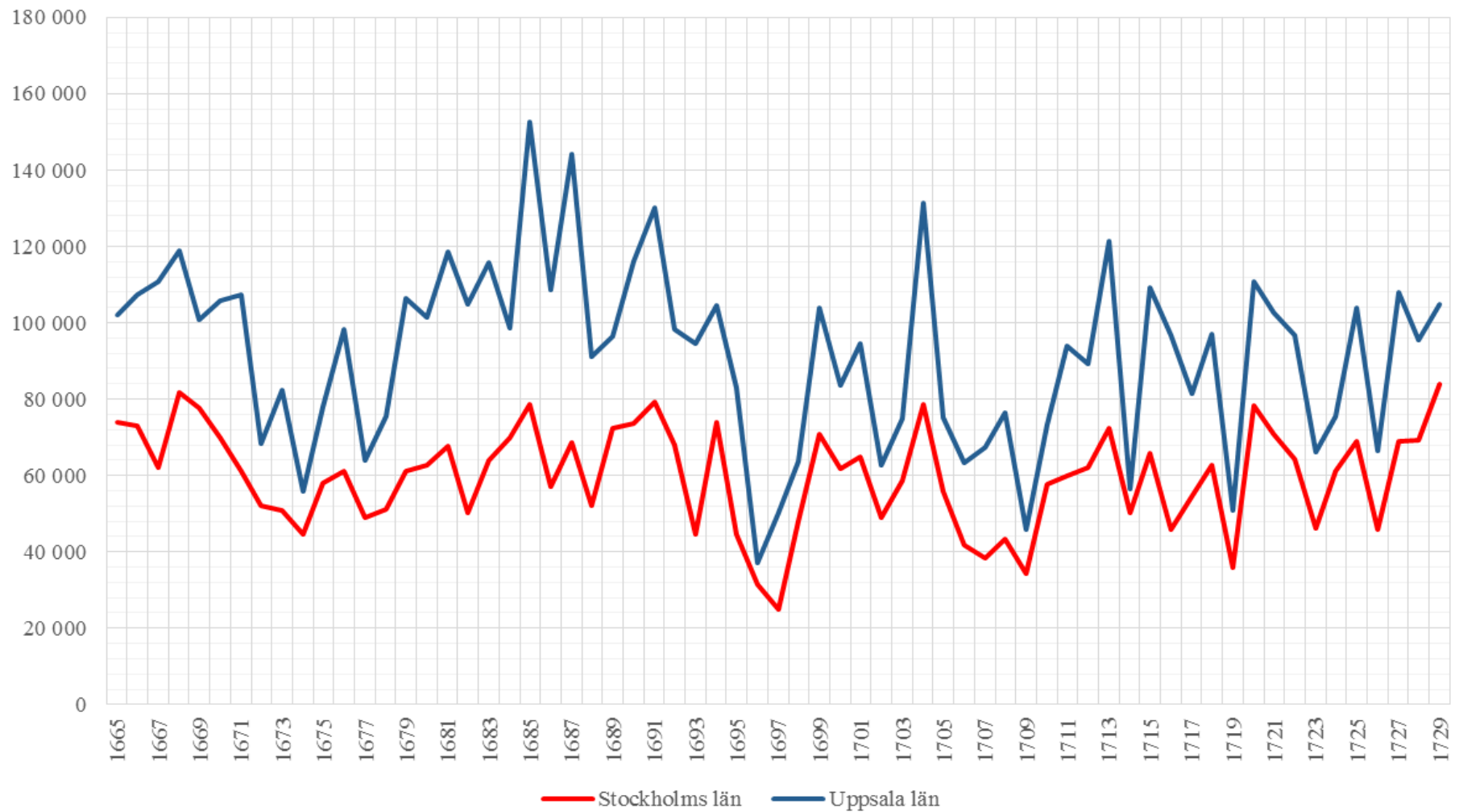
Det har, trots alla luckor i det sockenvisa materialet, varit angeläget att göra skördeberäkningar på högre aggregationsnivåer som härad, fögderi eller län. Här nöjer jag mig med beräkningar på *länsnivå*. Beräkningen skedde i flera moment.

Att göra länsberäkningar direkt från barnhusuppgifterna, så som gjorts för en del andra områden inom projektet, visade sig besvärligt för de här behandlade två länen. Barnhusets tiondeuppgifter visade sig svårhanterliga när vi som här vill fördela dem på Stockholms och Uppsala län. Barnhusuppgifterna består i regel av summor för hela fögderier och en del fögderier var, efter härader, delade på båda länen. I databasen är däremot häraderna entydigt knutna till antingen det ena eller andra länet. Det har därför varit lämpligt att hänga upp länsberäkningarna på härader. När ett visst fögderis härader i sin helhet tillhörde Stockholms eller Uppsala län fyller dess tionde enkelt många av källmaterialets luckor, ofta sammanfaller sockenluckor med samtida luckor för hela härader eller fögderier. När barnhusets fögderier var delade på bägge länen har jag valt att grovt fördela deras tionde på deras ingående härads- eller skeppslag, i några fall gjort uppskattningar från utvecklingen i grannhärader.

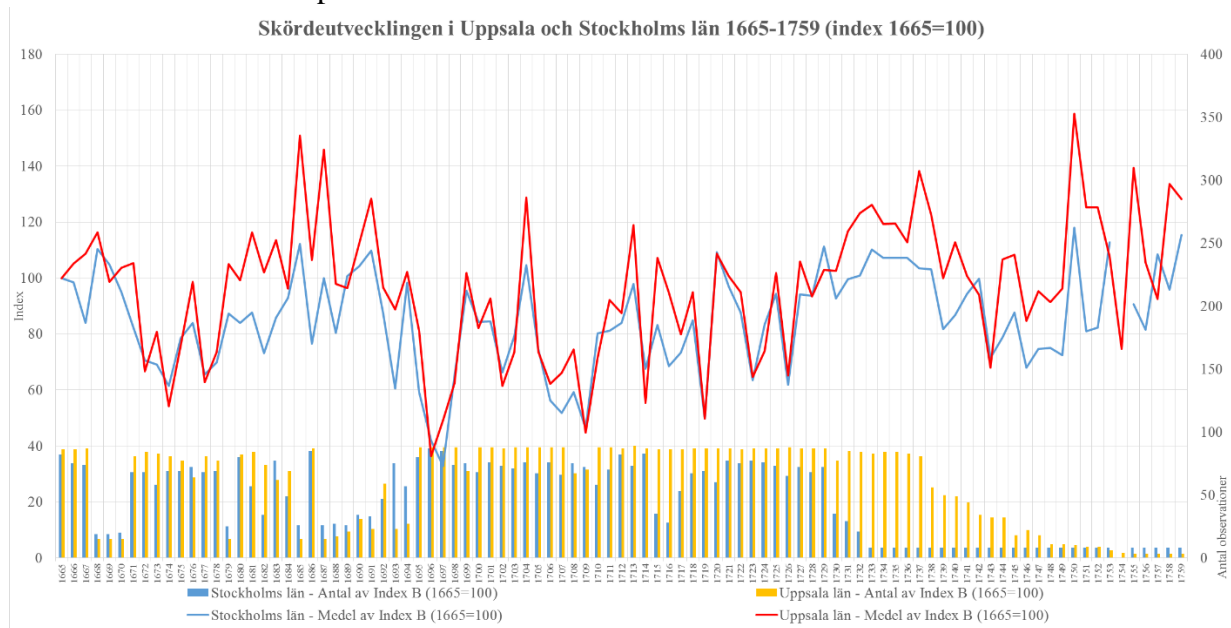
På det beskrivna sättet erhöles tiondeuppgifter för praktiskt taget alla härader och hela undersökningsperioden. För att komma förbi problemet med de enstaka sporadiskt kvarstående sockenluckorna valde jag att för de vidare skördeberäkningarna ta fram årsvisa medelindex med tiondet per län från nyss nämnda uppgifter - häraders eller socknars. Det har lagts in i databasens kolumn "Index (1665=100)". Dessa indexmedeltal dividerades så med 100 och multiplicerades med indexseriens bas, d.v.s. beräknat tionde 1665. Den tiondeserie som så framkom räknades slutligen upp till skörd på vanligt sätt. Den resulterande skördeutvecklingen framgår av följande diagram. Kurvan har avslutats 1738 eftersom antalet kvarvarande socknar med rörligt tionde därefter sjunker kraftigt. De saknade sockenuppgifterna sammanföll ofta med att uppgifter saknades för hela de härader eller fögderier där de saknade socknarna ingick.

När barnhusuppgifterna använts har hänsyn naturligtvis tagits till de olika sätt dessa beräknats på (se ovan).

Beräknade skördar i Uppsala och Stockholms län 1665-1729 (tunnor ren säd)

Slutligen visas här de två läners tiondeutveckling i indexform. Observera det fallande antalet socknar som bidragit till indexen fr.o.m. 1730-talet, vilket innebär successivt allt större osäkerhet beträffande representativiteten.

Övrigt

Myndigheterna misstänkte som framgått inte sällan ”underslev” vid tionderäkandet. Men tionderäkarna hade ibland kraftiga försvarsargument. I Åsunda härad förhindrades t.ex. ”tionderannsakingen” 1711 av ”Gudh bättre den beklagel: Farsotens Grasserande”. I källmaterialet från Svartsjö län talas missväxter 1693 och 1696.

Variabler i databasen för Uppsala och Stockholms län

Bladet ”Grunddata” – tionde per socken

Årtal

Fögderi

Socken A = Sockenindelning enligt källmaterialet

Socken B = Som under ”Socken A” med den skillnaden att socknar vilkas tionde någon gång samredovisats anges under ett gemensamt begrepp (se texten)

Vetetionde i decitunnor

Rågtionde i decitunnor

Svedjerågtionde i decitunnor

Korntionde i decitunnor

Blandsådtionde i decitunnor

Havretionde i decitunnor

Ärtionde i decitunnor

Böntionde i decitunnor

Tiondet i oreducerade decitunnor

Tiondet i decitunnor ren stråsäd

Skörd per socken i decitunnor ren säd

Källa

Anmärkning

Index för länen

År

Index (1665=100) Stockholms län

Index (1665=100) Uppsala län

Beräknad skörd Stockholms län

Beräknad skörd Uppsala län

Antal observationer Stockholms län

Antal observationer Uppsala län

Källnycklar

Hedvig Eleonoras livgeding, Guvernementskontoret, räkenskaper, RA

Länräkenskaper, Livgedinget, räkenskaper, RA

Länräkenskaper, Svartsjö län, RA

Länräkenskaper, Svartsjö län, verifikationer, RA

Länräkenskaper, Uppsala län, landsbok, RA

Länräkenskaper, Uppsala län, RA

Länräkenskaper, Uppsala län, verifikationer, RA

Länräkenskaper, verifikationer, Stockholms län, RA

Länräkenskaper, Svartsjö län, RA

RA = Riksarkivet

SSA = Stockholms stadsarkiv

Stockholms barnhus, huvudbok, SSA

Stockholms län, landskontoret, landsbok, SSA

Stockholms län, landskontoret, räkenskaper, SSA

Stockholms län, landskontoret, serie G3E, SSA

Stockholms län, landskontoret, SSA

Stockholms län, landskontoret, verifikationer, SSA

Södermanlands län, landskontoret, landsbok, ULA

Södermanlands län, landskontoret, ULA

ULA = Uppsala landsarkiv

Uppsala län, landskontoret, landsbok eller verifikationer, ULA

Uppsala län, landskontoret, landsbok, ULA

Uppsala län, landskontoret, serie GIIE, ULA

Uppsala län, landskontoret, serie GIIE:1, ULA

Uppsala län, landskontoret, verifikationer, ULA

Västerbotten

Lennart Andersson Palm

Administrativa indelningar

Västerbottens län var eget län 1642-1660, 1661-1664 hörde landskapet till dåvarande Västernorrlands län och sedan fr.o.m. 1665 och framåt var det åter eget län. Västerbotten var under vår undersökningsperiod åren 1665-1668 och 1670-1674 förenat med Österbotten. 1751 överfördes Kautokeino socken med Karasjokk till norska Finnmark. Gränsen vid Ume lappmark justerades samtidigt till svensk favör. Genom kriget 1809 förlorades Torneå stad, Över- och Nedertorneå socken samt Torne lappmark öster om älven samt Kemi lappmark till Finland. Länet delades 1810 i det yngre Västerbottens län och Norrbottens län. I databasen har ingen hänsyn tagits till de nämnda gränsförändringarna, basen avser således praktiskt taget hela landskapet före 1810. Socknar i Österbotten ingår inte i databaserna.

Under undersökningsperioden var dåvarande Västerbottens län uppdelat i två fögderier:

Södra fögderiet:

- Umeå socken. Umeå stad fick sina första stadsprivilegier 1588
- Bygdeå
- Löfvånger
- Nysätra
- Burträsk
- Skellefteå

Degerfors socken från 1768/1800

Holmöns socken från 1802

Norra fögderiet:

- Piteå socken och Piteå stad (från 1621)
- Luleå socken och Luleå stad (från 1621)
- Råneå
- Överkalix
- Nederkalix
- Nedertorneå
- Hietaniemi socken från 1637
- Övertorneå
- Pajala

1728-1810 ersattes den tidigare fögderiindelningen enligt följande:

Första fögderiet (motsvarar det tidigare Södra fögderiet):

- Umeå socken och stad
- Degerfors socken från 1768/1800
- Holmöns socken från 1802
- Bygdeå
- Löfvånger
- Nysätra
- Burträsk
- Skellefteå

Följande tre fögderier motsvarar det tidigare Norra fögderiet:

Andra fögderiet:

- Piteå socken och stad
- Älvsby socken från 1809

Tredje fögderiet:

- Luleå socken och stad
- Råneå
- Överkalix
- Nederkalix

Fjärde fögderi

- Nedertorneå
- Karl Gustafs socken från 1783
- Hietaniemi
- Övertorneå
- Pajala socken från 1725

Västerbottens fögderier kallades ibland kontrakt eller prosterier. I databasen har jag, när jag endast haft tillgång till fögderisiffror efter 1728, för jämförbarhetens skull behållit den gamla fögderiindelningen och då satt Första fögderiet lika med Södra och övriga fögderier lika med Norra fögderiet.

Källmaterialet

Som framgår av avsnittet om kriserna nedan har länet drabbats av flera arkivförluster. Under Stora nordiska kriget förstördes 1713 års längder för södra fögderiet när de ryska trupperna brände Umeå 13/9 1714¹⁷², Kammarkollegiets tredje provinskontors arkiv brann 1802 och Västerbottens länsstyrelse 1888. Följande källor har dock kunnat användas:

Kronoräkenskaperna

Även om länets tiondelängder är relativt väl bevarade i Riksarkivet, förekommer en hel del luckor i det äldsta materialet. Vad som överlevt bränderna av Västerbottens och Norrbottens landskontors arkiv i Härnösands landsarkiv ger inte mycket hjälp. Bland landsboksverifikationerna i Norrbottens läns landskontors arkiv på landsarkivet i Härnösand har dock tiondeuppgifter för enstaka år för Västerbottens norra fögderi råkat bevaras för perioderna 1699-1736 och 1750-1792.¹⁷³ Endast för Piteå stad 1750 har dessa kunnat fylla luckor i Riksarkivets länsräkenskaper.¹⁷⁴ Några uppgifter för 1750 har kunnat hämtas från häradsskrivarens i Skellefteås fögderi arkiv i Härnösands landsarkiv.¹⁷⁵ För 1723 och 1750 har påträffade länssummor också lagts in i databasen.

Som på andra håll i landet upptar tionderäkenskaperna i regel kronans andel av tiondet, men särskilt längderna från Torneåsocknarna upptar ibland hela tiondet, vilket har beaktats i databasens skördeberäkningar (se nedan).

¹⁷² Länsräkenskaper, Västerbottens län, verifikationer 1714 p. 1395 r; RA.

¹⁷³ Norrbottens läns landskontor, volymerna EIC:1-3, HÅL.

¹⁷⁴ Av bl.a. 1690 och 1697 års tionderäkenskap framgår att halva kronans tionde var anslaget trivialskolan och 1/3 gymnasiet i Piteå. Några räknenskaper för dessa tiondemottagare påträffades inte på Härnösands landsarkiv, vilket inte utesluter att de kan finnas annorstädes.

¹⁷⁵ Häradsskrivarens i Skellefteås fögderi arkiv, vol 474, HÅL.

Barnhustunnan

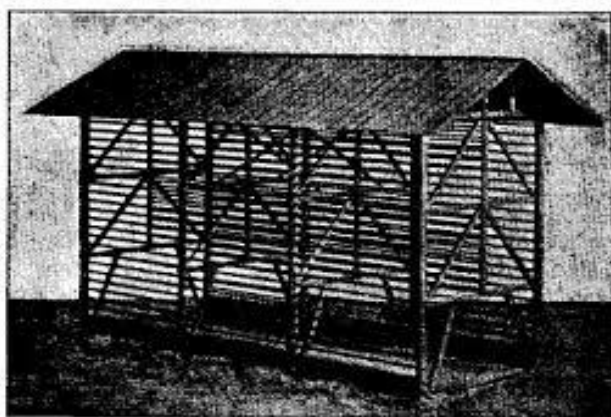
Västerbottens län betalade under hela undersökningsperioden den s.k. barnhustunnan med en 40-del av kronans oavkortade tionde, alltså helt enligt förordningarna. Dess fögderisummor har fått fylla luckor i kronoräkenskaperna.

Tiondesystemet

Kronotiondets andel av det totala tiondet avviker delvis från vad som gällde i övriga Sverige: Fr.o.m. åtminstone Johan III:s tid behöll prästerna i Västerbotten $\frac{2}{3}$ av tiondet. Genom kungligt brev 9 september 1690 indrogs dock den ena tredjedelen.¹⁷⁶ Det innebär att kronotiondet före 1690 motsvarat $\frac{1}{3}$ av hela tiondet. Fr.o.m. 1690 och vår period ut behåller dock kronan $\frac{2}{3}$ av tiondet i hela länet utom i Kalix pastorat och i Burträsk, Bygdeå och Lövsånger socknar, där kronotiondets andel förblev $\frac{1}{3}$.

Provtröskning tillämpades redan undersökningsperiodens början 1665 i landskapet. Säden räknades i södra delarna av landskapet i rökar, skylar och band, 12 små band på skylen, 30 skylar på röken.¹⁷⁷ Men i Norrland förekom också andra torkningssätt än uppsättning i skylar etc. Torkningssättet på hässjor omöjliggjorde skylräkning. Därför taxerades tiondet i Över- och Nedertorneå av "gissare".¹⁷⁸

Hässjetorkningen har beskrivits på följande sätt: "I Sverige brukas allmänt stånghässjor bestående af hässjestolpar, gubbar, som nedsättas i marken i rad, hvarefter i dessa fästas pinnar, och på dem läggas hässjestänger, ron, på hvilka gräset upplägges. Mellanrummet mellan två stolpar kallas ett golf". Men i Västerbotten utvecklades med tiden en särskild form, s.k. Västerbottenshässjor, med tak, ett slags väderrior, ofta uppförda intill trösklogen.¹⁷⁹

"Västerbottenshässja", bild ur *Nordisk Familjeboks Ugglesupplaga*.

I början av perioden, åtminstone 1665-1667, nämns en kornhusavgift i landskapets tionderäkenskaper. Det var en avgift i spannmål avsedd att lagras för bl.a. nödår som bestämts 1643 - var 10 tunna av kronotiondet i de norra orterna skulle anslås en och tiondet redovisas sedan denna avdragits.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Rabenius 1853, s.48, Thurgren 1859, s 37, Lars Gustaf Linde 1887, s. 297, Forssell 1872-1883, s 49, not 2, Forssell 1884, bilaga Litt A, s. 128, Huss 1902, s. 66-73.

¹⁷⁷ SAOB under "skyl". Ibland saknar Västerbottens städers tiondelängders skyluppgifter. Man kan då misstänka att man istället beräknat tiondet från räkenskaperna från den i städer vanliga skyltullen.

¹⁷⁸ SAOB under "skyl".

¹⁷⁹ Nordisk Familjeboks Ugglesupplaga.

¹⁸⁰ Sandbergssamlingen, V816-46, RA; 1647 fanns ett kornhus i Umeå och ett i Piteå. Ibidem, ÄÄ3390. Hur länge Norrlands kornhus fanns kvar och hur avgiften eventuellt påverkat de tiondesummor som redovisas i databasen har tills vidare inte kunnat utredas inom projektets ramar.

De fasta tiondesättningarna

1754 började övergången till fast tionde i länet socken för socken med början i Piteå, en process som avslutades med Lövånger 1773. Efter 1757 hade bara Lövånger och Bygdeå med Nysätra, vilka socknar följts i databasen tills även de fick fast, de två sist nämnda t.o.m. 1765, Lövånger t.o.m.1772.¹⁸¹

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

1665 redovisar extrakten i slutet rågarna på kronans behållna spannmål. En kontrollräkning visar att de baseras på ”Summa behållit” som står ovanför. Detta innebär att extraktens alla siffror avser strukna tunnor. Att extraktssiffrorna ger tunnor i struket mål framgår också av extrakten 1666-1671. 1690 summeras också strukna tunnor och tiondelängdernas siffror är desamma som i extrakten; i en särskild räkning redovisas rågarna separat.

1739, 1741 och 1751 års kronoräkenskaper har undersökts för att kontrollera hur de nya bestämmelserna om bl.a. rågarna 1739 eventuellt förändrade tionderedovisningen för länet. Västerbottens tiondeextrakt fortsätter fr.o.m. 1739 att ange ”all inkommen tionde” med samma antal tunnor som själva tiondelängderna räknat fram från tröskprov o.s.v. Det framgår explicit att de sedvanliga avkortningarna levererats i rågat mål, vilket innebär att också extraktens ”inkomna” tiondesummor måste varit rågade.¹⁸² Slutsatsen blir att Västerbottens bönder vid uppbörderna i kyrkohärbärgena, vid denna tid, fått lämna 4 kappar råga, utan att detta nämns explicit i extrakten. Extraktens antal inkomna tunnor var alltså rågade, men numeriskt lika många som tiondelängdernas strukna tunnor.

Målkärlens rymd, måltunnan

De vanliga måtten i Västerbottens kronotionderäkenskaper är tunnor, skäl och kappar.¹⁸³ Skålet var Västerbottens benämning på fjärdingen, = 1/8 tunna.

Skördeberäkningar

Skördeberäkningar har gjorts från de sockenvisa tiondeuppgifterna och när dessa saknats från fögderi- och två länssummor. Beräkningarna återfinns i databasbladet ”Totalstatistik SND”. Därvid har i sockenkolumnen för de ”sockenlösa” åren enheten ”fögderisumma” lagts in och för 1723 och 1750 där också fögderiuppgifter saknats enbart ”länssummor” (för det dåtida länet). Vid beräkningen av skörden har hänsyn måst tas till att kronotiondet utgick med olika andelar av totala tiondet mellan olika perioder och socknar samt att vissa års tiondeuppgifter avsåg hela tiondet före uppdelningen på prästerna och kronan.

När fögderiuppgifter hämtats från barnhusuppgifter har de på vanligt sätt multiplicerats med 40 för att motsvara kronotiondet. För åren före 1690 har jag då antagit att kronotiondet från samtliga socknar motsvarat 1/3 av hela tiondet. Men eftersom fördelningen kronan/prästen kom att variera bland fögderiernas socknar fr.o.m. 1690 har en förenkling varit nödvändig vid skördeberäkningen: kronans andel per fögderi har fått representeras av ett ovägt medeltal av kronans andelar i fögderiernas socknar - för Södra fögderiet 1,4, för Norra 1,8. En grov beräkning av andelen tiondebefriade bruk har gjorts efter mantalen ur 1680 års

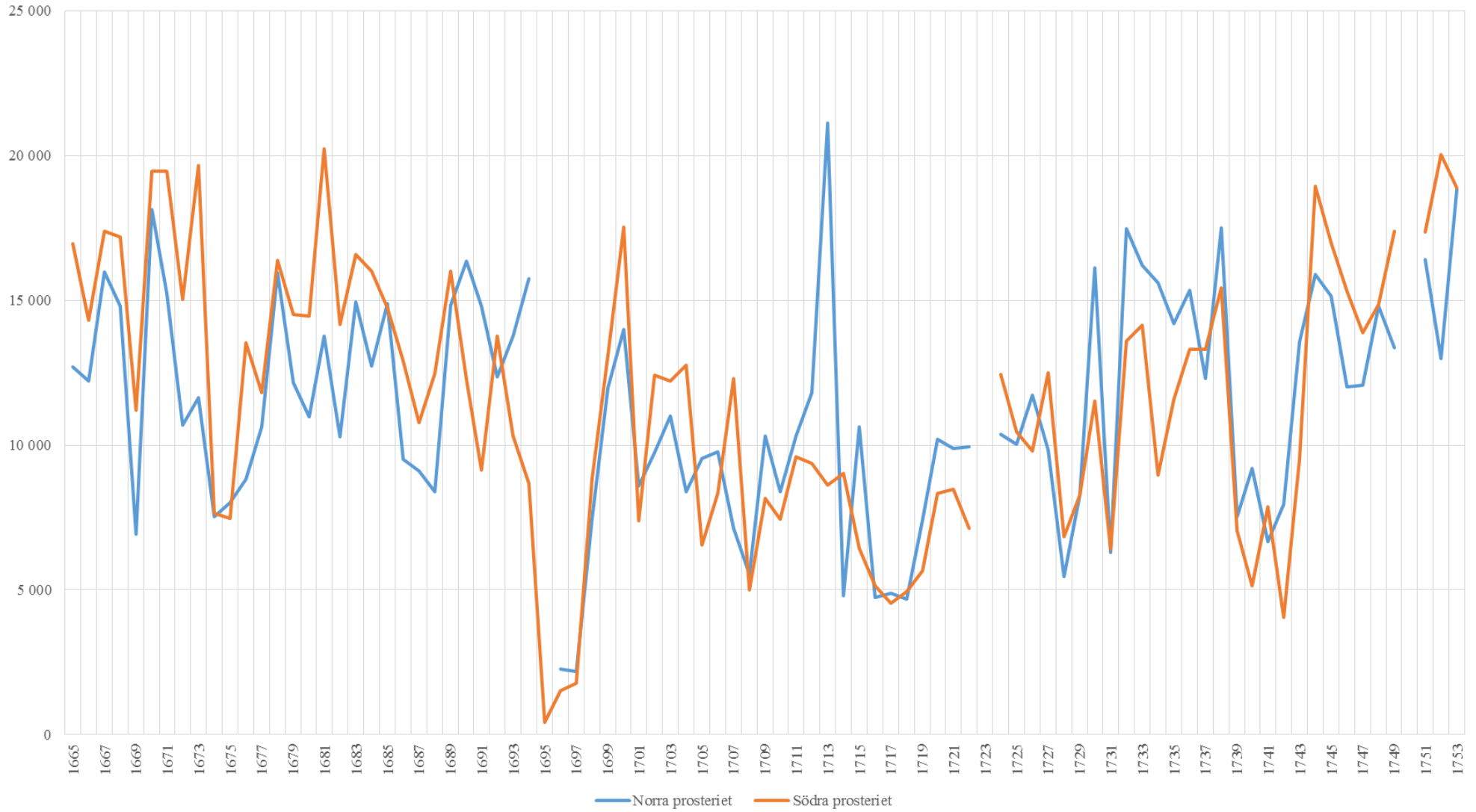
¹⁸¹ Lövånger kan ha varit tillfälligt fast 1757.

¹⁸² Se bl.a. extraktet för Andra fögderiet 1739. För vissa tiondemottagare återfördes till kronan 4 kappar råga per tunna, 1739 års nya råga, för andra beräknades rågan som tidigare med två 2 kappar, det senare sannolikt efter gamla indelningsverk o.s.v.

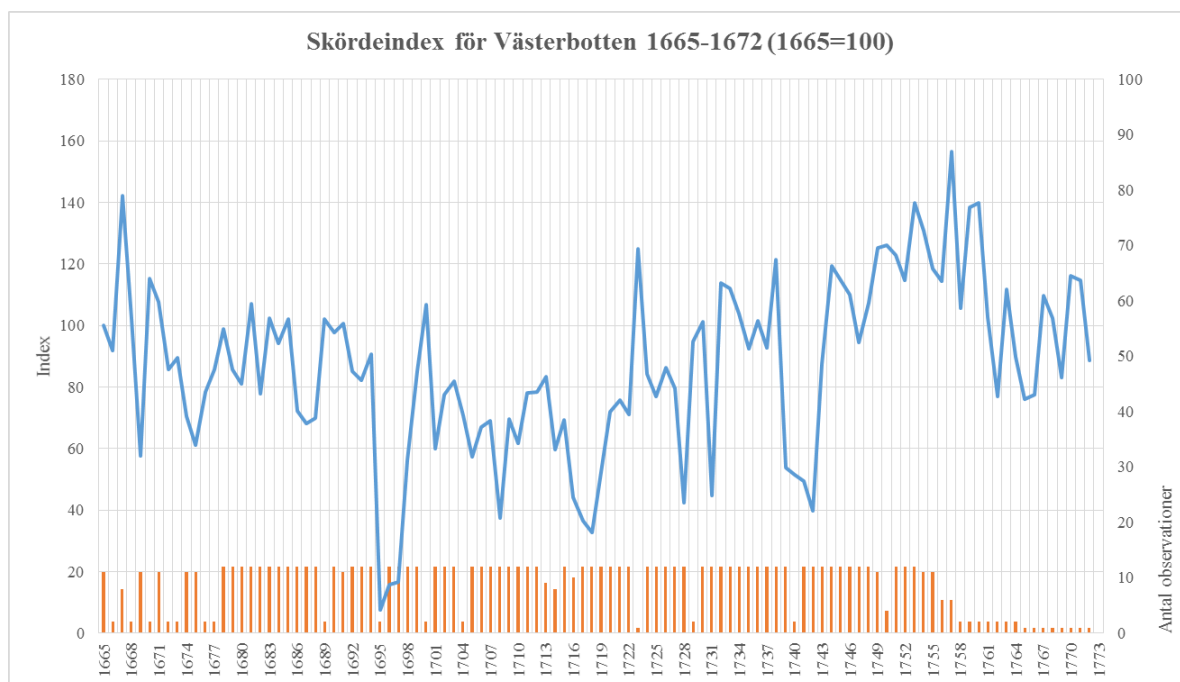
¹⁸³ Ett undantag från kapparna uppvisar länets städer, där kannor har förekommit åtminstone vissa perioder. Eftersom vi i databasen rör oss med sockensummor på ofta hundratals tunnor spelar eventuella oklarheter här liten roll, en kappe var 0,03125 och en kanna 0,019231 tunna. Barnhuset tycks ha övergått från kappar till kannor fr.o.m. skördeåret 1685, till vilket hänsyn tagits i databasen.

jordbok för Västerbotten i Riksarkivet och för prästgårdarna enligt Westerlings sammanställning från 1838. Därvid har jag antagit att prästgårdarna (till skillnad från stommar) inte ingår bland 1680 års jordboksmantal. Som vanligt har en ytterligare uppräknig gjorts för avrundningar nedåt vid tionderäkningen med schablonmässiga 10 % (se inledningen). Skördeberäkningarnas resultat på fögderinivå framgår av följande diagram:

Västerbottens beräknade skördar per fögderi 1665-1753 (tunnor ren säd)

Ett skördeindex med basen 1665 har lagts in i databasen (baserat på filen ”Skördeindex SND”) Det grundas på medeltalen av de skördeuppgifter som tagits fram. För att inte städernas obetydliga åkerbruk skall påverka medeltalen oproportionerligt har deras tionden utelämnats vid beräkningen. Indexet återges i nedanstående diagram där också antalet observationer indexet grundas på lagts in. Att observationerna ibland är få före 1750-talet beror på att de grundas på fögderisiffror, i slutet av serien på att endast ett fåtal socknar då fortfarande behöll rörligt tionde. Kurvans representativitet fr.o.m. 1750-talet måste tolkas med stor försiktighet. Vi vet ännu inget om dessa socknars representativitet för hela länet

Kriser

I barnhusets huvudbok för skördeåren 1695-1696 anges inga avgifter från Västerbotten. I boken 1698, för skördeåret 1697, ges förklaringar: Från norra fögderiet uppger fogden att 1695 ”föll icke det ringaste korn av hela fögderiet utan blev allt bortfrusit av den svåra kölden, som tillstötte när säden stod uti sin bästa ognad (sic)”. För skördeåret 1695 hade utgått order att fortsätta med provtröskningen i Umeå socken, ”men som – Gud bättre – för våra synders skull en svår missväxt och stort oår sig tilldragit uppå all ting, så ock särdeles uppå årsväxten, så att därav uti denna församling, ehuru vi frestat och försökt, ingen prov kunnat erhållas emedan ingen av all sinn årsväxt det ringaste korn till mat och uppehälle, mindre till utsäde, tjänligt och nyttigt bekommit, havandes största delen avslagit hela sin årsväxt och inbärgat likasom hö, varefter intet annat än frusne agnar bekommas kan, kunnandes därför ingen kyrkotiondelängd för detta år författas och upprättas, beklagandes vi fattiga skattdragare icke utan med bittra tårar, detta stora oårets jämmerliga tillstånd efter som oss och våra fattige anhöriga intet annat än döden för ögonen står, igenom hungersnöd. Ty att varken någon fisk utur vattnet eller fågel utur skogen till människans uppehälle vankas...”.¹⁸⁴ Landsboksverifikationernas extrakt uppger från norra fögderiets Piteå 1695 att ”skörden dels av vätska, en del av stadig köld före mognad” förstörts, från andra socknar nämns dock bara ”köld”.

Från Södra fögderiet berättar 1695 års verifikation för Umeå ”Hungersnöd står för dörren, ingen räkning gjort, hela grödan avslagits som hö, bara frusna agnar”; från Bygdeå

¹⁸⁴ Stockholms barnhus huvudbok 1698, s. 720, SSA.

”endast döden genom hunger återstår för oss, våra hustrur och barn”; Lövånger ”köld fördärvat hela skörden före kärna eller mognad”; Skellefteå ”hastig svår köld och onaturlig vätska” och ”bara slödian och agnen kan blandas med barken”.¹⁸⁵

1696 blev hela årsväxten av Norra fögderiet bara 123 tunnor, 6 skäl och 2 kappar, säden dessutom svag”; 1697 uppgick hela skörden till 127 tunnor. Dock stod för bägge åren mesta delen av tiondet inne (kvar) hos den fattiga allmogen ”förmedelst den svåra tiden”.¹⁸⁶ Från Lövånger sägs tiondet för 1696 ha uppgått till 11 tunnor, 4 skäl och 3 kannor ”svagt och frusit korn av regn och frost uti detta beklageliga stora oåret fördärvat...” I Skellefteå och Burträsk socknar var tiondet av ”frost och oupphörigt regn” fördärvat. Svagt och mest säden och agnar” i anseende till denna svåra högst beklageliga tiden”.¹⁸⁷ Extrakten uppger för Luleå stad 1696 att ”ingen säd duglig till människo föda fallit, utsädet förstörts av köld och oväder innan det kom till mognad; i Umeå och Bygdeå sas skörden vara av köld och vätska fördärvat, i Burträsk tiondet av köld försvagat och regn fördärvat i den ”stora oårstiden”.¹⁸⁸

1697 nämner länets räkenskaper för Luleå socken att allmogen förtärt ”tomax (agnar?) och grönhalm ... förrän provet skett”. Men inte bara köld och regn har orsakat missväxt - någon by hade ”fått sörländsk säd som alldeles förgått på grund av den starka torra som i somras var”.¹⁸⁹

Även andra år förekom då och då missväxter på grund av köld, t.ex. 1665 och 1682. 1669 mognade inte rågen i Piteå, 1708 hade Överkalix frost ännu vid midsommar.¹⁹⁰ Om köld inte slagit ut skördarna allmänt framgår av tiondelängderna att enstaka gårdar ändå då och då kunde få sin säd förfusen. I södra fögderiet uppgavs säden vara ”Svag och frusin” 1675 och i norra 1698 ”Allt bortfrusit av den svåra kölden ... när allt stod i sin bästa ognad (sic)”.¹⁹¹

Under Stora nordiska kriget gjorde ryska trupper flera strandhugg. 20 september 1714 brände de Umeå sedan de svenska trupperna övergivit staden. Tionderäkenskaperna nämner att ”den mordiske ryssen spolierat staden” varefter finska armén ankommit och tagit tiondet och deras hästar ätit täpporna. Vintern 1718 förstörde ryssarna åter staden och 22 maj 1720 brändes även den återuppbyggda staden och, slutligen, 8 juni 1721 också de tillfälliga bostäder som byggts.¹⁹² I Kalix- och Tornesocknarna skedde ingen tionderäkning (prov) 1714 eftersom spannmålen omedelbart uttröskats och förtärts av finska armén. 1716 stod ryska trupper i dessa socknar och ”ruinerade” dem.

Variabler i databasen ”Västerbotten”

Bladet ”Totalstatistik SND”

År

Län 1913

Fögderi

Socken

Käll

Anmärkning

Rågtionde decitunnor

Korntionde decitunnor

¹⁸⁵ Länsräkenskaper, Västerbottens län 1695, RA.

¹⁸⁶ Stockholms barnhus huvudbok 1698, s. 714, SSA.

¹⁸⁷ Stockholms barnhus huvudbok 1698, s. 718, SSA.

¹⁸⁸ Länsräkenskaper, Västerbottens län 1696, RA.

¹⁸⁹ Länsräkenskaper, Västerbottens län 1697, RA.

¹⁹⁰ Länsräkenskaper, Västerbottens län respektive år, RA.

¹⁹¹ Notiser i 1677 respektive 1698 års barnhushuvudböcker, SSA.

¹⁹² En väldokumenterad Umeåhistorik finns på Internet: <http://sv.wikipedia.org/wiki/Umeå> (2016-02-11).

Spannmål decitunnor
Tionde i ren säd = oreducerade tunnor
Totala tiondet i decitunnor ren säd
Index 1665=100
Rågskörd i decitunnor
Kornskörd i decitunnor
Spannmålskörd i decitunnor
Total skörd i decitunnor ren säd

Bladet ”Skördeindex SND”

År
Medel av Index 1665=100
Antal observationer

Källnycklar

Häradsskrivaren i Skellefteå fögderi, vol. 474, Härnösands landsarkiv
Norrbottens läns landskontor Eic:2, Härnösands landsarkiv
Norrbottens läns landskontor, Elc:1, Härnösands landsarkiv
Länsräkenskaper Västerbottens län, landsbok, RA.
Länsräkenskaper Västerbottens län, verifikationer, RA.
RA = Riksarkivet
SSA = Stockholms stadsarkiv
Stockholms barnhus, huvudbok, SSA

”Västernorrland” - Gästrikland, Hälsingland, Medelpad och Ångermanland

Martin Linde

Administrativa indelningar

1665-1761 ingick landskapen i - det äldre - Västernorrlands län. Detta delades 1762 i dels Gävleborgs län, bestående av Gästrikland, Hälsingland och Härjedalen, dels det yngre, Västernorrlands län, bestående av Medelpad, Ångermanland och Jämtland. Även det äldre Västernorrlands län kunde dock ibland kallas Gävleborgs län. 1810 bröts Jämtland och Härjedalen ut och bildade Jämtlands län. Begreppet Västernorrland har alltså varierat över tid. I landskapen fanns städerna Gävle, Hudiksvall, Härnösand, Sundsvall och Söderhamn. Jämtland och Härjedalen behandlas i ett särskilt avsnitt.

Källmaterialet

Det sockenvisa källmaterialet för området i Riksarkivets länsräkenskaper visade sig ha betydande luckor. Av det bevarade materialet var mycket skadat. Det gäller verifikationer för 1665, 1668, 1669, 1673, 1678, 1681, 1687, 1688 och landsböcker för åren 1665, 1680 och 1687. Med särskilt tillstånd fick projektet dock tillgång till några av dessa volymer.

Omläggningar av länsindelningen har medfört att länsstyrelsernas, d.v.s. landskontorens, tiondematerial har splittrats på olika landsarkiv. Vid länsdelningarna 1762 och 1810 bröt man sönder bl.a. gamla verifikationsböcker och delar av deras innehåll fördelades på de nya länen. Det innebär att vi har nödgats eftersöka tiondeuppgifterna i flera landsarkiv.

I Härnösands landsarkiv finns Västernorrlands och Gävleborgs läns landskontors arkiv med landsböcker och verifikationer för ett stort antal år från 1679 och framåt. De två länsstyrelserna gjorde också särskilda samlingar av tiondeuppgifter.¹⁹³

Vilka luckor kvarstår så i sockenmaterialet? För åren 1665-1669, 1671-1672 och 1674-1677 saknas nästan allt sockenmaterial bland kronans räkenskaper, för ett mindre antal socknar har motsvarande uppgifter kunnat hämtas från andra källor, se nedan. I övrigt har alla år med rörligt tionde kunnat läggas in i databasen.

Jag har inte gjort några skattningsförsök för luckorna bland sockenuppgifterna. För undersökningsperioden följs den årsvisa tiondeutvecklingen bättre på fögderinivå, i huvudsak beräknad från den s.k. barnhusavgiften (se rapportens inledande avsnitt). För tiden från 1716 och framåt tills fast tionde införs har uppgifterna om fögderiutvecklingen hämtats från de framtagna sockensiffrorna.¹⁹⁴

De stora luckorna bland tionderäkenskaperna har föranlett ytterligare materialsökning:

Hälsinge regementets tionde

Av en slump påträffades en tablå med tiondeuppgifter 1679-1688 för 24 socknar i Hälsingland och Gästrikland anslagna Hälsinge infanteriregemente.¹⁹⁵ Uppställningen sägs visa ”kyrkotionde” ”sedan barnhusets 40:del är avdragen”. En jämförelse med länsräkenskaper för ett antal år då sådana kan göras visar dock att också de ”sedvanliga” tiondeavkortningarna, prästernas vederlag, prostetunnan o.s.v., gjorts från dessa tiondebelopp. Genom ett tillägg av

¹⁹³ Gävleborgs läns landskontor, GIId, (1695-); Västernorrlands läns landskontor, GIIfk (spridda år 1696-), GXa (spridda år), HÄL.

¹⁹⁴ År där dessa varit ofullständiga har i möjligaste mån ersatts med fögderisummor från kronoräkenskaperna.

¹⁹⁵ Kammakollegiet, 3:e provinskontoret, 370:2, Indelningsverk för Hälsinge infanteriregemente, RA.

barnhustunnan och de ”sedvanliga avkortningarna”, här hämtade från tiondextrakten i länsräkenskaperna för 1683 (de förblev länge oförändrade), har tiondet i sin helhet för dessa socknar kunnat rekonstrueras.¹⁹⁶

Uppsala akademis tionde

Astrid Hegardt deponerade efter arbetet med avhandlingen ”Akademiens spannmål” sina excerpter över Uppsala akademis tiondeuppbörd 1655-1719 från bl.a. hälsingsocknarna Alfta, Järvsö, Bollnäs, Segerstad, Delsbo och Hanebo på Uppsala universitets ekonomisk-historiska institution.¹⁹⁷ När dessa uppgifter kan jämföras med kronans länsräkenskaper visar sig överensstämmelsen vara god vad gäller det oavkortade kronotiondet.¹⁹⁸

Barnhustunnan

Uppgifter om ”barnhustunnan” – se rapportens inledningsavsnitt – har påträffats på fögderinivå fr.o.m. 1665 i barnhusets arkiv. De har t.o.m. 1715 tillsammans med andra fögderiuppgifter förts till en särskild fil i databasen (se nedan).¹⁹⁹ För de tre åren 1665-1667 är barnhusmaterialet för området svårtolkat. Landsböcker eller verifikationer med redigare uppgifter i riksarkivet har då föredragits för fögderifilen.

Av Västernorrland landsbok 1667 i Riksarkivet framgår att Västernorrlands barnhustunna räknades som 1/40 av kronans oavkortade tionde, alltså helt enligt förordningarna.²⁰⁰

Andra arkiv.

I Gävleborgs landskontors arkiv i Härnösand påträffades en pastoratvis lista över prästernas del av tiondet 1667-1686 i Hälsinglands södra kontrakt; den bifogas i faksimil.²⁰¹ Den har dock inte använts för databasen eftersom den till skillnad från denna är upplagd efter pastorat, inte socken. Eventuellt kan en del andra arkiv fylla en del av luckorna i länets tiondeserier.²⁰² Det har dock inte varit arbetsekonomiskt möjligt att undersöka dem inom projektets ramar.

¹⁹⁶ Länsräkenskaper, Västernorrlands län, 1683, RA. Av extrakten framgår att tiondet inkluderar rågarna.

¹⁹⁷ Hegardt 1975: Excerpterna förvaras vid Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet.

¹⁹⁸ Akademien hade egna fogdar som ombesörjde uppbörden och av allt att döma vidarelevererade de sedvanliga avkortningarna till deras olika mottagare. Akademiens uppbördsorganisation beskrivs av Hegardt 1975, s. 29 f. Av hennes arbete får man intrycket (s. 27) att akademien erhöll sin anslagna tionde efter avdrag för de sedvanliga avkortningarna, vilket dock inte kan stämma. Förvirrande är i sammanhanget att dessa avkortningar redovisas i länsräkenskapernas extrakt.

¹⁹⁹ Stockholms barnhus arkiv, Huvudböcker, SSA.

²⁰⁰ Länsräkenskaper Västernorrlands län, landsbok 1667, ss. 119, 147), RA.

²⁰¹ Gävleborgs läns landskontor, GVf:1. Uppgifterna, med undantag av Skogs som var eget pastorat, har inte lagts in i databasen.

²⁰² Stora delar bevarats i riksarkivet eller landsarkivet. Hälsinge regementets arkiv i KrA, riksarkivet och HÄL kan eventuellt ha uppgifter om de socknar vars tionde var anslaget regementet. Flera häradsarkivararkiv har också bevarats i landsarkivet som kanske kan ge en del uppgifter (ofta utgör tiondematerialet särskilda serier!): Medelpad (1689-), Gästrikland (1691-), Södra Hälsingland EIV1-5, (1689-); H1b 1 etc, (1660-), N. Hälsingland 9 b: 208a (1685-); 179 (1739-); 181b (1779-); S Ångermanland vol 196, 197; N. Ångermanland har långa serier tiondelängder fr.o.m. 1737.

Tiondesystemet

För Gästrikland, Hälsingland, Medelpad och Ångermanland var systemet i huvudsak detsamma som i deras södra grannlandskap, d.v.s. kronan tog 2/3, prästen 1/3 av tiondet. I Nätra, Ångermanlan, behöll dock prästen hälften av tiondet, i Grundsunda, Anundsjö och Nordmaling 2/3.²⁰³

Av Riksarkivets landsboksverifikationer för länet 1667 och senare kronoräkenskaper framgår att gårdsvis provtröskning förekom mycket frekvent i landskapen.

De fasta tiondesättningarna

Med undantag för Ockelbo socken infördes i *Gästrikland* fast tionde 1745. Detta framgår av de följande årens länsräkenskaper. ”Ugglebo”, Ockelbo, taxeras efter provtröskning t.o.m. 1748, varpå även denna socken får fast tionde.²⁰⁴

I *Hälsinglands södra fögderi* fick Skog, Södervåla, Arbro, Undersvik, Mo, Rängsjö, Norrala och Trönö socknar fast tionde 1745, resten - Segersta, Hanebo, Bollnäs, Alfta, Ovanåker och Järvsö - fortsatte med rörligt tills även dessa fick fast 1752. De tycks dock ha omförhandlat ackordet cirka 1760. 1762-1775 har jag antagit att Alfta och Järvsö åter haft rörligt och lagt in deras tiondebelopp i databasen.²⁰⁵ För dessa två finns siffror även för 1780-1781.

I *Hälsinglands norra fögderi* fick alla socknar utom Delsbo fast tionde 1745. Delsbo fortsatte med rörligt efter ”profröskningslängderne”. 1752 avtalade dock Delsbo, tillsammans med sex socknar i Hälsinglands södra fögderi, om fast tionde med Uppsala akademi, till vilken deras kronotionde var anslaget.²⁰⁶

Medelpads fögderi fick sannolikt i huvudsak fast tionde 1773. Men 1774 återgick alla socknar, utom Torp, Haverö, Indal, Alnö, Timrå och Tynderö, till rörligt, för att 1775 åter få fast ”Efter förening”. Enda säkra undantaget är Alnö som har en vanlig tiondelängd.²⁰⁷ 1776 hade Attmar, Torp, Borgsjö, Selånger, Indal, Alnön, Timrå och Ljustorp rörligt. 1777 har också Attmar och Alnön fått fast. Det är möjligt att vissa av de rörliga kanske bara är delvis rörliga. Några siffror efter 1772 har inte lagts in i databasen.

Ångermanlands södra fögderi började få fast tionde 1764. Socknarna Ramsele, Fjällsjö, Edsele, Helgum (=Ramsele pastorat) och Vibyggerå fortsatte dock med rörligt t.o.m. 1772, Junsele ända t.o.m. 1775. Övergången till fast tionde var inte generell, vissa bönder fortsatte med rörligt åtminstone ännu 1820. I räkenskaperna för fögderiet ännu 1820 ges ”summan för dem som vid tiondesättningen förblivit”, men också summan ”för dem som undergått skylräkning och provning”. Detta innebär att man, vid undersökning gård för gård för dem som höll fast vid rörligt tionde, skulle kunna fortsätta tiondeserierna in i 1800-talet. Dett vore dock ett petigt jobb som inte varit möjligt inom projektets ramar.

²⁰³ Lars Gustaf Linde 1887, § 145.

²⁰⁴ I ingressen till Ockelbos tiondesättningslängd 1749 (s. 1587) hänvisar man till KM:ts beslut 1727 och 1734; där anges också hur tionden skall betalas från år 1745. Gästriklands tiondematerial har undersökts t.o.m. år 1820.

²⁰⁵ Eventuellt omförhandlade Bollnäs sitt fasta tionde någon gång 1771-1774. Tiondematerialet för fögderiet har undersökts t.o.m. år 1820.

²⁰⁶ Eventuellt kan fögderiet någon gång cirka 1790 tillfälligt ha återgått till rörligt tionde, åtminstone sex socknar (Enånger, Njutånger, Bergsjö, Ljusdal, Färila och Hogdal). ”Sammandrag öfwer föregående tiondelängder” heter det i materialet 1791. Kanske rör det sig bara om en omförhandling. Men i 1795 års extrakt och i 1796 års landsbok talas det om tiondesättningslängder. P.g.a. osäkerheten har siffrorna inte tagits med i databasen. Tiondematerialet för fögderiet har undersökts t.o.m. år 1820.

²⁰⁷ Hädanefter kan mindre ändringar av beloppen förekomma mellan åren, men det är oklart hur dessa bör tolkas. Eventuellt beror de på skattläggningar av nyupptagna gårdar. I databasen har jag p.g.a. osäkerheterna valt att lägga in samtliga tiondeuppgifter t.o.m. 1772, de för de sex med rörligt t.o.m. 1774 samt Alnö t.o.m. 1775. Tiondematerialet för fögderiet har undersökts t.o.m. år 1820.

Ångermanlands norra fögderis socknar hade rörligt tionde åtminstone t.o.m 1759; enda undantaget var Nätra socken som hade fast "Efter Acord" 1749 och 1750. En dragkamp kring vilket tiondesystem man skulle ha tycks ha pågått under lång tid. 1760 fick Själevad, Grundsunda och Nordmaling fast, men 1764 återgick Själevad till rörligt, och fr.o.m. 1765 hade hela fögderiet återigen rörligt. En jämförelse mellan 1773 och 1774 års landsbok visar att Sidensjö, Själevad, Grundsunda och Nordmaling då har samma siffror bägge åren, d.v.s. de hade nu fast, till skillnad från övriga. 1773 tycks hela fögderiet ha fått fast med undantag av Nätra, Anundsjö och Arnäs som fortsatte med rörligt efter provningslängder. Nätra och Arnäs fortsatte med rörligt t.o.m. 1775, Anundsjö ända t.o.m 1780. Övriga socknar hade fast, åtminstone t.o.m. 1820.²⁰⁸

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

Kronoräkenskaperna före 1739 redovisar rågarna som ett separat tillägg i extrakten. Extraktens sockenvisa tiondesummor avser således tiondet i struket mål. Den förändring i mätningssättet som förordnades 1733, där tunnorna före rågandet, till skillnad från 1638 års bestämmelse om enbart strukna tunnor, också skulle skakas och skyfflas, har inte lämnat några spår i det genomgångna källmaterialet under den tid mätningssättet tillämpades t.o.m. 1736. Inte heller återgången till struket mål före rågandet under 1737 och 1738.²⁰⁹

I samband med nya bestämmelser om rågarna 1739 förändrades tionderedovisningen för det dåtida länet. Extraktens tiondesummor får rubriken "huvuduppbörden uti löst och struket mål med 4 kappar på tunnan". Extraktens tiondebelopp avser alltså rågade tunnor, s.k. "avrads mål" eller "fast mål".²¹⁰ Fr.o.m. 1740 är extrakten mycket enhetligt upplagda efter samma mall och med enahanda rubrik. Hur skall tiondelängdernas slutsummor och extraktens motsvarande då tolkas? Skall rågarna möjligen räknas bort? Om man går till tiondelängderna ser man att, som exempel, Erik Pålsson i Bjerme, Sättna socken, 1749 hade en årsväxt om 15 skylar råg, som enligt provtröskningskolumnen vardera avkastat 4 kappar.²¹¹ Hela årsväxten råg motsvarar alltså 60 kappar. Därav skulle en tiondel avsättas till tionde, d.v.s. 6 kappar. Av dessa skulle prästen ha 1/3, alltså kvarstår 4 kappar, som i tiondelängden förts upp som kronotionde för honom. Här är det rimligtvis fråga om kappkärl motsvarande 1/32 struken tunna, kärl som fanns runt om på böndernas gårdar. Att extrakten upptar *numeriskt* lika stort antal tunnor som tiondelängderna beror på att t.ex. den strukna tunna tionde som en bonde taxerats till vid tiondelängdens upprättande vid *uppbörden* i kyrkohärbärgen i slutet av året hållits i en där befintlig uppbördstunna som var 4 kappar större än bondens vanliga tunna. Hans taxerade tionde har alltså inte räckt att fylla denna uppbördstunna utan han har måst hålla i ytterligare säd motsvarande de 4 kapparnas råga. (I kyrkohärbärgen skulle finnas även de mindre måttens kärl). Extraktens siffror skall alltså ur vår synpunkt tolkas som strukna tunnor tionde, ingen råga skall dras av.

Men förändringen introducerades redan i 1739 års extrakt. Någon särskild redovisning av rågan sist i en särskild post så som gjordes fram t.o.m. 1738 görs där inte. Men en viss osäkerhet om det nya upplägget tycks ha rått. Av oklar orsak har från de hos bönderna uppmätta tunnorna i tiondelängderna gjorts ett avdrag med 2 kappar per tunna.²¹² Därmed har en ny lägre summa erhållits och det är denna senare som sedan i extraktet förts in under rubriken "huvuduppbörden uti löst och struket mål med 4 kappar på tunnan". Trots det

²⁰⁸ Tiondematerialet för fögderiet har undersökts t.o.m. år 1820.

²⁰⁹ Se Morell 1988, s. 41 ff.

²¹⁰ Se Morell 1988, s. 42.

²¹¹ "Wid Sädes-bärgningen sätts (i södra Västerb.) mäst snesareller skylar, och räknas 12 små band på en skyl, men 30 skylar på en Rök". Hülphers, Abraham Abrahamsson, *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland*, Femte samlingen om Westerbotten I. bandet. Westerås 1789, sid. 35.

²¹² 1740 och alla följande år görs inget sådant kappavdrag i längderna och deras slutsummor är desamma som summorna i extraktet.

nämnda avdraget i längderna har jag tolkat 1739 års extraktsummor på samma sätt som de följande årens eftersom extraktet är rubricerat att inkludera 4 kappars råge, precis som de efterföljande årens extrakt.

När sockensiffror hämtats från Hegardts excerpter från Uppsala akademi visar den goda överensstämmelsen med kronoräkenskapernas tiondelängder och extrakt att rågarna behandlats på samma sätt i bägge källorna. Detsamma gäller uppgifterna från Hälsinge regemente och serien 1667-1686 för södra Hälsingland.

Vad gäller barnhustunna bör observeras att barnhuset fick behålla rågan. I barnhusets räkenskaper för Västernorrlands län redovisas de flesta år perioden 1665-1715 ”övermålet” à 3,5 kanna per tunna, som en separat post.²¹³ Omräknat till kappar – 2 – motsvarar det råga enligt gällande förordningar. Några gånger kallas också samma övermål för ”råga”. Ett antal år redovisar barnhuset ”i rågat mål”. Det gäller 1692, 1696-1700 och 1704-1712.²¹⁴ Ambitionen att få databasens serie enhetlig har väckt frågan om hur tunnorna i ”rågat mål” här skall tolkas: som a) numeriskt samma som tiondelängdernas antal strukna tunnor, men vid avlämnandet i kyrkohärbärgena uppburna i större tunnkärl som inkluderar den råga som bönderna måst lägga till vid avlämnandet, eller b) tiondelängdernas strukna tunnor omräknade till större tunnor (vilkas volym inkluderade rågan) och därmed färre än tiondelängdernas tunnor. Jämförelser med kronoräkenskapernas extrakt visar att a) ger den bästa överensstämmelsen mellan kronans fögderisummor exklusive råga och de summor man får genom att multiplicera barnhusavgifterna med 40. Beräkningarna från barnhussiffror rubricerade ”i rågat mål” har alltså numeriskt motsvarat avgifterna i struket mål.²¹⁵ Alltså: både databasens socken- och fögderiuppgifter avser strukna tunnor.

Målkärlens rymd, måltunna

1665-1740 räknar kronan i de här behandlade landskapen tiondet i tunnor, fjärdingar och kannor. Därefter övergår man efterhand från kannor till kappar som minsta mått. Övergången sker fögderivis: 1741 Gästrikland, 1742 Södra Hälsingland, Medelpad och Norra Ångermanland, 1745 slutligen Norra Hälsingland och Södra Ångermanland.

Skördeberäkningar på fögderinivå

I föreliggande projekt har skördeberäkningar beträffande Västernorrland bara företagits på fögderinivå. 1665 och 1666 samt fr.o.m. 1716 är tiondet i filen ”Fögderisummor” hämtat ur kronoräkenskaperna, övriga år beräknat från den s.k. barnhusuppgiften, se ovan. Detta tionde har så räknats om till skörd utifrån hur stor andel av totala tiondet som gick till kronan – som vi sett växlade den ju mellan socknarna –, resultatet i sin tur uppräknat för från tionde befriade gårdar. Jag har för enkelhets skull antagit att endast prästgårdarna var befriade. (Det innebär säkert en viss underskattning, men som känt fanns knappast några säterier, den största

²¹³ Det förekommer dock att Hälsinglands avgift kan stå utan särskild post för rågan, trots att alla andra fögderiers avgifter i länet anges med specificerad råga. Den 5 nov 1675 slöts avtal mellan barnhusdirektionen och allmogen om fast avlösningspris för 1675, 1676 och 1677 års barnhustunna, allt räknat i rågat mål. Allmänna barnhusets huvudbok för 1676 s. 953.

²¹⁴ 1701-1703 anges inte målet, men jag har antagit att det liksom kringliggande år rörde sig om ”rågat mål”.

²¹⁵ En notering vid Västernorrlands läns avgifter i barnhusräkenskaperna för 1692 års skörd uppger, att ”Allmogen i Jämtland och Härjedalen löser ... barnhusspannmålen (mot pengar)... sedan den till struket mål reducerats ...”. Därefter anges den till strukna tunnor ”reducerade” summan. Om denna jämförs med den, också angivna, summan i ”rågat mål” visar den sig kunna den erhållas som den senare summan multiplicerad med 34/32. Men samtidigt anges, särskilt och efter de olika fögderiernas summor (även Jämtlands och Härjedalens), ”rågan” à 3,5 kannor per tunna. Egendomligt nog är det beloppet före rågatillägget som sedan ”reduceras”. Det återopade kontraktet om avlösning i pengar hade för övrigt slutits i februari 1683. Även andra liknande kontrakt förekom. Den 5 nov 1675 slöts så avtal mellan barnhusdirektionen och allmogen om fast avlösningspris för 1675, 1676 och 1677 års barnhustunna, allt räknat i rågat mål. Allmänna barnhusets huvudbok för 1676 s. 953.

kategorin befriade i de södra landskapen, i dessa områden). Uppjusteringen av skörden för prästgårdarna har skett efter deras mantal.²¹⁶

För perioden 1716 och framåt torde fögderisiffrorna vara mycket pålitliga, för tiden dessförinnan, då de baseras på barnhussiffrorna, får man däremot räkna med vissa felmarginaler p.g.a. avrundningar m.m. Man kunde naturligtvis blanda barnhus- och kronouppgifter 1667-1715, men jag har här föredragit att hålla mig till den homogena barnhusavgiften.

Eftersom skördeberäkningarna görs per fögderi har hänsyn till kronans mellan socknarna växlande andel av tiondet måst tas. Detta har gjorts genom att använda det ovägda medeltalet för kronans andel i det berörda fögderiet, för Norra Ångermanlands $2,0014/3$, men för övriga delar av området $2/3$.

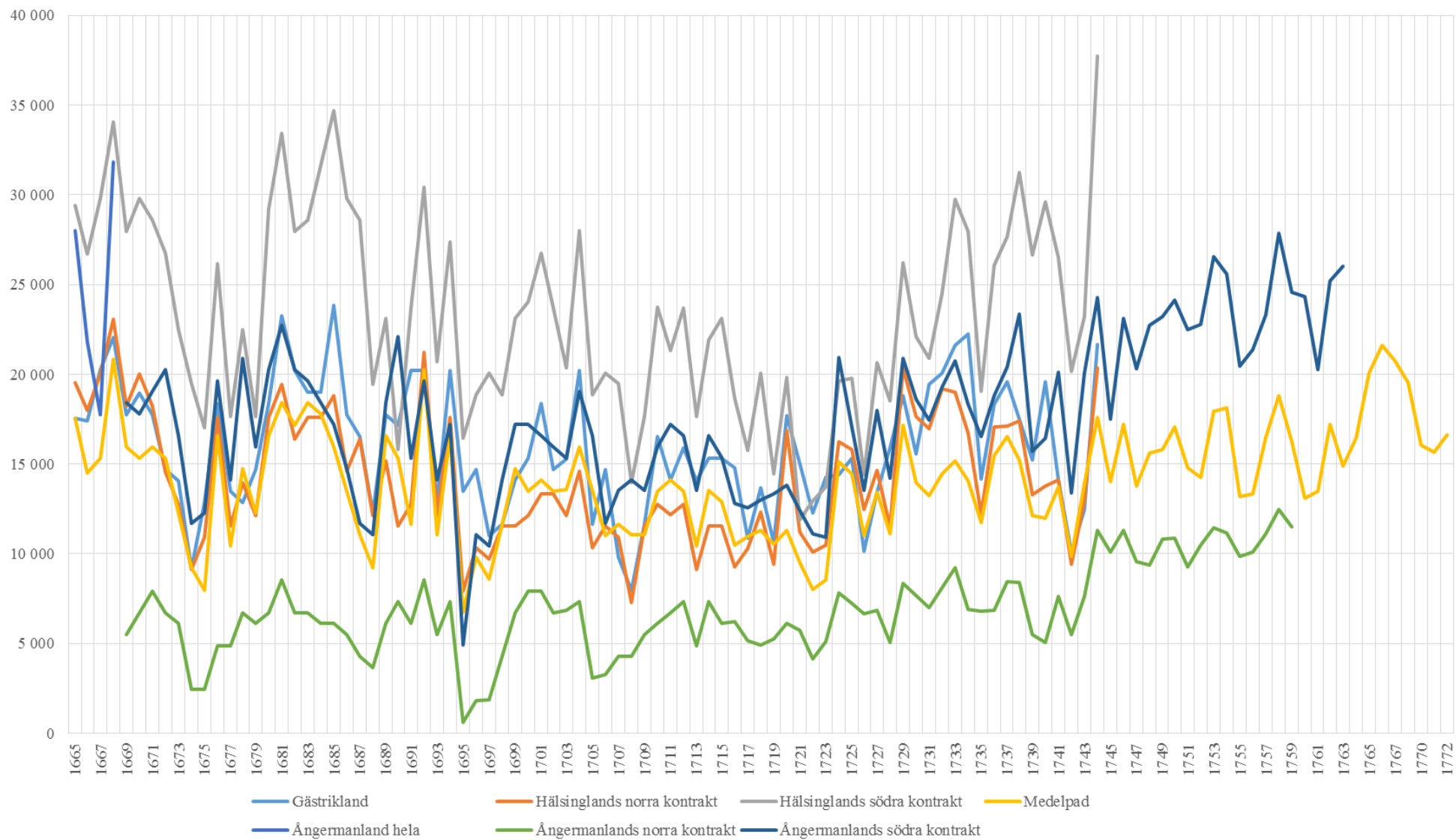
För de olika fögderierna har databasen avslutats vid det rörliga tiondets upphörande. (Kortare återkommande rörliga perioder har uteslutits). Sista år i fögderifilen är därmed följande för:

Gästriklands fögderi	1744
Hälsinglands södra fögderi	1744
Hälsinglands norra fögderi	1744
Medelpads fögderi	1772
Ångermanlands södra fögderi	1763
Ångermanlands norra fögderi	1759 (från Nätras accord 1749-1750 har jag bortsett i basen, och dess fasta tionde har fått suppleras)

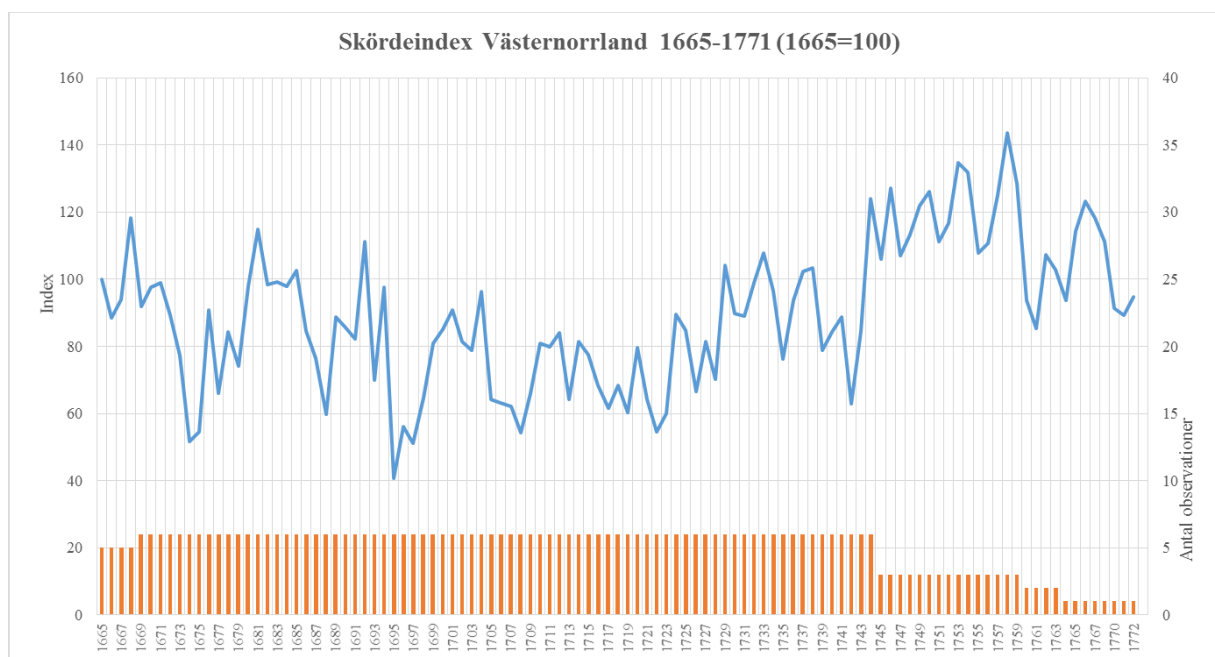
Resultatet av tiondeberäkningarna visas i följande diagram:

²¹⁶ Hämtat från Westerling 1838 och af Forsell 1834.

Beräknade skördar i Västernorrlands fögderier 1665-1772 (tunnor ren säd)

I följande diagram visas de genomsnittliga indexen för undersökningsområdet som helhet, baserade på de socknar eller fögderiuppgifter som hade rörligt tionde vid olika tider. Här har det tidigare nämnda indexet räknats om med 1665 år som basår = 100.

Före 1669, till skillnad från efterföljande år, skiljer källmaterialet inte mellan Ångermanlands två fögderier. För den indexserie som gjorts från fögderiuppgifterna har då den procentuella fördelning som gällde mellan Södra och Norra Ångermanland 1669 antagits gälla också tidigare.

Kriser

1696 förklarade landshövdingen de låga talen för barnhustunnorna för skördeåret 1695: i Medelpad hade fögden skylt de låga produktionsresultaten på "frost och regn", från södra Hälsingland meddelades att "Gud i förledit år hemsökt vårt kära fädernesland med missväxt, särdeles i Norlanden, som genom frost och sedan följande regn på sädesväxten skada tog...". Skog och Undersviks socknar nämndes särskilt; från norra Ångermanland berättade prosten att skörden av "frost och väta mest varit fördärvad".²¹⁷

²¹⁷ Allmänna barnhusets huvudbok för år 1696 ss. 712 f., SSA.

Pastoratsvis förteckning över prästernas tiondeandel 1667-1686 i södra Hälsingland

Forstlags och Pastorat Löpn af Sjunde Spannemålen som den förste af Sjunde Sjunde kyrklydande löpn
fastingelands Södra Contract, sammanlaggn i Cornelag, Estet och Södra, Nornh.

Annis	Dorala och nis Pastorat		Sörmlands Pastorat		Storings Pastorat		Sörstads Pastorat		Sörnas Pastorat		Allas Pastorat		Dorales Pastorat		Sörstads Pastorat		Sörstads Pastorat		Sörstads Pastorat		Sörstads Pastorat		Sörstads Pastorat		Sörstads Pastorat	
	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.	Em.	Sk.
1667	239	4 3	184	7 6	109	3 1	253	7	463	5 2	204	6 4	87	—	250	3 3	171	5 3	220	2 1						
1668	265	1 5	182	1 5	117	4 3	241	6 8	472	4 3	233	6 3	98	4 1	270	—	191	5 3	229	1 2						
1669	196	6 4	147	6 3	84	7 4	206	1 4	399	5 1	197	—	77	4 1	202	—	166	1 1	201	2 1						
1670	243	6	167	5 3	118	2 6	222	6	399	4 1	225	4 6	78	7 1	201	6 1	164	4 4	203	—						
1671	234	—	167	—	83	1 4	206	—	363	1 6	215	1 3	81	6 3	210	—	163	1 3	207	6 2						
1672	204	7 7	149	5 2	94	7 5	218	—	371	3 6	206	4 5	81	5 5	166	5 4	121	2 6	160	7 1						
1673	182	4	126	3 3	74	6 1	183	7	340	6 5	157	3 7	50	3 2	124	2 2	117	4 6	147	6 4						
1674	142	6	111	5 6	63	4 3	135	—	221	6 4	150	6 1	64	3 5	115	7	100	2 1	124	2 1						
1675	153	2 1	116	—	74	1 2	137	1 4	216	6 7	93	7 6	55	1 5	110	1 4	84	2 3	105	—						
1676	194	3 2	141	1	103	3 4	206	6 3	371	3 2	182	2 4	70	3 5	196	—	138	2 6	156	6 5						
1677	148	5 6	99	3 2	60	5 3	126	6 2	240	1 2	116	5 6	57	6 4	143	5 3	94	6	110	5 4						
1678	158	5 6	107	2 5	68	6 3	162	1 1	323	3 2	188	—	67	7 5	168	4 3	120	3 2	134	6						
1679	151	5 3	101	4	72	2 5	116	6 1	216	2 2	117	2 5	49	3 7	136	3 6	101	2 5	144	7 5						
1680	213	2 6	116	1 2	89	4 4	217	6 3	394	5 6	240	6 4	82	5 6	237	2 2	169	7 2	102	7 6						
1681	218	7 5	151	6 2	108	2 6	238	3 5	459	1 4	304	—	109	7 4	243	5 1	192	4 4	196	7 5						
1682	287	6 6	126	7 6	96	7	230	3 2	410	1 5	227	6 4	85	1 5	183	6 1	153	7 5	176	1 1						
1683	196	7 4	151	1 5	110	4 6	257	4 1	394	1 4	259	4 5	83	—	167	4 4	153	3 4	177	6 3						
1684	236	4 5	167	—	113	4 6	250	5 4	397	1 2	289	—	101	7	190	3 3	171	3 3	226	1 3						
1685	236	7 6	183	7 5	143	7	292	1 3	451	2 1	302	—	107	1 6	209	4 2	183	6 4	226	1 1						
1686	215	2 1	153	1 7	107	4	246	2 2	431	3 2	245	7 2	87	2 1	167	3 6	155	4 4	186	2 4						
Summa	4129	3 3	2883	—	1896	4 3	4172	3 3	7462	7 6	4161	2 2	1577	2	3707	7 4	2909	2 6	3411	1 2						
<i>De h. kyrklydande löpn af Södra Sjunde församling Pastorat</i>	206	6	144	1 16	92	6 13	208	4 6	373	1 3	208	—	78	6 6	183	3 14	135	3 13	170	5 16						
<i>De h. kyrklydande löpn af Södra Sjunde församling Pastorat</i>	103	5	72	—	47	3 20	104	2 3	186	4 13	104	2 11	39	3 3	92	4 16	72	5 6	85	2 5	907	5 13				
<i>De h. kyrklydande löpn af Södra Sjunde församling Pastorat</i>	231	20 9	162	5 12	106	29 19	234	22 7	419	27 10	234	1 17	88	—	208	10 11	163	20 20	192	1 12	2049					

Källa: Gävleborgs läns landskontor, Gvf:1, HÄL

Variabler i databasen "Västernorrland"

Bladet "Grunddata"

År
Län 1913
Fögderi
Socken
Vetetionde i decitunnor
Rågtionde i decitunnor
Korntionde i decitunnor
Havretionde i decitunnor
Ärtionde i decitunnor
Råg- och ärtionde i decitunnor
Spannmålstionde i decitunnor
Totalt tionde i decitunnor ren säd
Källa

Bladet "Fögderisummor"

År
Län 1913 (observera att Ytterhogdal och Nordmaling här oegentligt förts till Gävleborgs respektive Västernorrlands län)
Vetetionde decitunnor
Rågtionde decitunnor
Korntionde decitunnor
Havretionde decitunnor
Råg- och ärtionde decitunnor
Tionde i spannmål (råg + korn) decitunnor
Ärtionde decitunnor
Tionde i oreducerade decitunnor
Totala tiondet i decitunnor ren säd (exkl ärtor)
Kronans andel av tiondet
Beräknad skörd i decitunnor ren säd
Källa

Källnycklar

Gävleborgs läns landskontor E1b:(volymnummer), HÄL
Gävleborgs läns landskontor GVf:1, HÄL
Gävleborgs läns landskontor, landsboksverifikationer, HÄL
Hegardts excerpter = excerpterna förvaras vid Ekonomisk-historiska institutionen, Uppsala universitet.
HÄL = Härnösands landsarkiv
Kammarkollegiet, 3:e provinskontoret, 370.2, RA
Länsräkenskaper, Västernorrlands län, landsbok, pag. 565, RA
Länsräkenskaper, Västernorrlands län, verifikationer, RA
Länsräkenskaper, Västernorrlands län, verifikationer, tiondelängder, RA
RA = Riksarkivet
Västernorrlands län, landskontoret, landsboksverifikationer, HÄL
Västernorrlands läns landskontor, E1b:25, HÄL
Västernorrlands läns landskontor, serie GIII, Handlingar ang tionden, HÄL

Västmanlands län

Lotta Leijonhufvud

Administrativa indelningar

Västmanlands län bildades 1634 och bestod av 71 socknar och landsförsamlingar indelade i sju fögderier och 13 härad. Följande tabell visar vilka socknar som ingår i databasen och vilka härad och fögderier som de tillhörde. En del av Fellingsbro socken, som hörde till Örebro län, flyttades 1694 över till Åkerbo härad i Västmanlands län.²¹⁸ Några socknar var i vissa kamerala sammanhang delade på flera härad och/eller fögderier. I tiondeextrakten har dock namnen på socknarna enbart förekommit exklusivt i ett fögderi (se t.ex. Huddunge som enbart redovisas under Salbergs fögderi.)

Västmanlands administrativa indelningar

Fögderi	Härad	Socknar
Västerås norra län	Norrbo härad	Fläckbo, Skultuna, Haraker, Romfartuna, Skerike, Sankt Ilian samt Västerås stad
Västerås norra län	Siende härad	Hubbo, Tillberga
Västerås södra län	Siende härad	Badelunda, Irsta, Kärrbo, Kungsåra
Västerås södra län	Tuhundra härad	Lillhärad, Dingtuna, Lundby och Barkarö
Strömsholms län	Snävringe härad	Munktorp, Kolbäck, Svedvi (Hallstahammar), Säby, Berg, Rytterne, Ramnäs och Sura
Ulvesunds län	Åkerbo härad	Odensvi, Medåker, Säterbo, Arboga, Köping, Kungs-Barkarö, Himmeta, Björskog, Torpa, Malma, Skedvi, Bro samt städerna Arboga och Köping
Skinnskatteberg och Gamla Norbergslagen	Skinnskattebergs bergslag	Skinnskatteberg, Gunnilbo, Hed
Skinnskatteberg och Gamla Norbergslagen	Gamla Norbergslagen	Norberg (1732 Västanfors som innan var en del av Norbergs socken), Västervåla
Skinnskatteberg och Gamla Norbergslagen	Vagnhärad	Västerfärnebo (1732 Färneboberg = Karbenning, som innan var del av Västerfärnebo.
Salbergs län	Övertjurbo härad	Kila, Kumla, Möklinta, Sala socken
Salbergs län	Våla härad	Harbo, Huddunge, Nora, Våla
Salbergs län	Simtuna härad	Enåker, Lövsta, Nora, Norrby, Tärna
Salbergs län	Torstuna härad	Huddunge (del), Lövsta (del)
Väsby län	Torstuna härad	Österunda, Härnevi, Torstuna, Vittinge,
Väsby län	Yttertjurbo härad	Björksta, Tortuna, Sevall och Ängsö
Väsby län	Simtuna härad	Altuna, Frösthult, Simtuna,

1667 saknas sockensummor för tiondet samtidigt som fögderiindelningen är något annorlunda för Salbergs och Väsby län som är uppdelade på följande fögderier: 1) Övertjurbo härad med socknarna Norrby, Tärna, Möklinta, Sala, Kumla och Kila; 2) Våla härad med socknarna Våla

²¹⁸ Lagerstedt 1973. Några spår av "Fellingsbro socken" har inte påträffats i Västmanlands handlingar.

(Östervåla), Nora, Harbo och (del av) Huddunge socknar och, 3) Simtuna och Torstuna härader med socknarna (del av) Huddunge, Lövsta, Enåker och Nora. Tiondeuppgifter för dessa fögderier finns och redovisas i databasen, vilket innebär att allt tionde för Västmanlands län finns redovisat, även om socken- och/eller sammanhållna summor på fögderinivå saknas för 1667.

Strömsholms län hörde under perioden 1665-1718 till *Hedvig Eleonoras Livgeding*. Till skillnad från vad gäller hennes besittningar i Södermanlands län, finns det i många fall kopior på tiondeextrakten i Västmanlands läns landskontors arkiv i Uppsala landsarkiv. Detta har varit fördelaktigt för undersökningen eftersom Livgedingets handlingar i mycket stor utsträckning är skadade eller saknas. Munktorps socken, del av Livgedinget, hade även omfattande förpliktelser mot Uppsala Akademi, och där har Astrid Hegardts excerpter varit till hjälp för projektet.²¹⁹

Ängsö socken var i sin helhet säteri och hemmanen skattlades först 1692.²²⁰ I brist på löpande tiondeuppgifter har socknen uteslutits ur databasens häradsindelning (Yttertjurbo härad redovisas alltså exklusive Ängsö). *Rytterne socken* delades upp i Stora och Lilla Rytternes socknar 1719. Dock redovisas tiondet från bägge socknarna sammanslaget (under Stora Rytterne). 1733 bröts *Västanfors och Färneboberg (Karbenning)* ut från sina gamla socknar: *Norberg* respektive *Västerfärnebo*. För jämförelse över tid bör dessa två nya socknar därför läggas till sina gamla socknar fram tills de får fast tionde: 1743 för Västerfärnebo respektive 1755 för Norbergs socken. Sådana fall förs i en extra sockenkolumn som lagts in i basen, Socken B, kolumnen, Socken A ger däremot källmaterialets indelning.

Dagens socknar Hallstahammar och Karbenning hette under undersökningsperioden Svedvi respektive Färneboberg, vilken tidigare kallades Färnebo fjärding.²²¹

Källmaterialet

För 1600-talet är beståndet till stor del skadat i Riksarkivet. Detta gäller både Västmanlands länsräkenskaper och Livgedingets räkenskaper (beträffande det senare, se närmare i avsnittet om Östergötlands län). Riksarkivet har dock lånat ut även en del handlingar som varit svartmärkta om de varit i sådant skick att de överhuvudtaget kunnat användas. För Livgedingets besittningar i Västmanland finns som nämnt uppgifter också på Uppsala landsarkiv.

Länsräkenskaper för Västmanlands län finns även som kopior i länsstyrelsens landskontors arkiv på landsarkivet i Uppsala, där de genomgående är i gott fysiskt skick. Landskontorets landsböcker finns från 1665, men ibland saknar de tiondeextrakt på sockennivå. Landsboksverifikationerna med tiondelängder börjar 1684 i Landsarkivet.

Tiondet i socknarna Torpa, Munktorp, Björskog och Harbo var anslagit till Uppsala universitet och räkenskaper över detta tionde har bevarats i Uppsala universitets arkiv för tiden fram till 1719 (serierna Avkortningsböcker och Räkenskaper). Dessa uppgifter samlades in av Astrid Hegardt för hennes avhandling "Akademiens spannmål" och Ekonomisk-Historiska institutionen på Uppsala universitet har vänligt delat med sig av hennes excerpter. Det är mycket liten skillnad mellan tiondeuppgifterna i universitetsarkivet och de som återfinns i kronans länsräkenskaper för Västmanland och (för Munktorps socken) i Hedvig Eleonoras Livgedingsarkiv. För Munktorp är skillnaden i medelvärdet mellan tiondet som det anges i Länsräkenskaperna jämfört med Akademien för perioden 1665-1719 endast någon tunn; cirka 0,5 %. För Torpa är skillnaden i medelvärdet mellan det tionde som redovisas i Länsräkenskaperna jämfört med medelvärdet för tiondet som redovisas i Akademien för

²¹⁹ Hegerdt A. Ekonomisk historiska institutionen, Uppsala universitet

²²⁰ Lagerstedt 1973, s. 106.

²²¹ Min databas sockenfördelning i Simtuna och Övertjurbo härader avviker från den i Palms och Martin Lindes jordbruksprojekt (se litteraturlistan under Palm och Martin Linde); Norrby och Tärna har här förts till Simtuna.

perioden 1665-1719 endast cirka ½ tunna; cirka 0,8 %. För Björskog är skillnaden något större: 3 tunnor, vilket motsvarar cirka 3%. För Harbo socken är skillnaden mycket liten; endast 0,2 tunnor eller 0,2 %.

I databasen redovisas genomgående tiondeuppgifterna från Riksarkivet eller Uppsala landsarkiv, utom för de år då det inte har funnits några uppgifter alls. Hegardts uppgifter har använts för Munktorp för åren: 1684, 1691, 1702, 1710, för Björskog och Torpa socknar endast för året 1678, för Harbo socken för åren 1667 och 1714.²²²

Stockholms barnhus arkiv har även uppgifter om den s.k. barnhustunnan från Västmanlands län. Så finns där en fögderisumma för Salbergs län 1714 som kunnat användas för databasen i brist på närmare uppgifter. Dessutom finns emellertid den nämnda uppgiften för Harbo socken detta år från Hegardts akademiexcerpter. Det är viktigt att man är observant för detta vid en summering av Salbergs läns tionde för 1714, så att inte Harbo sockens tionde räknas dubbelt (både i total summan från Barnhuset och den redovisade volymen från socknen).

Kvarstående luckor i Västmanlands tiondeserier

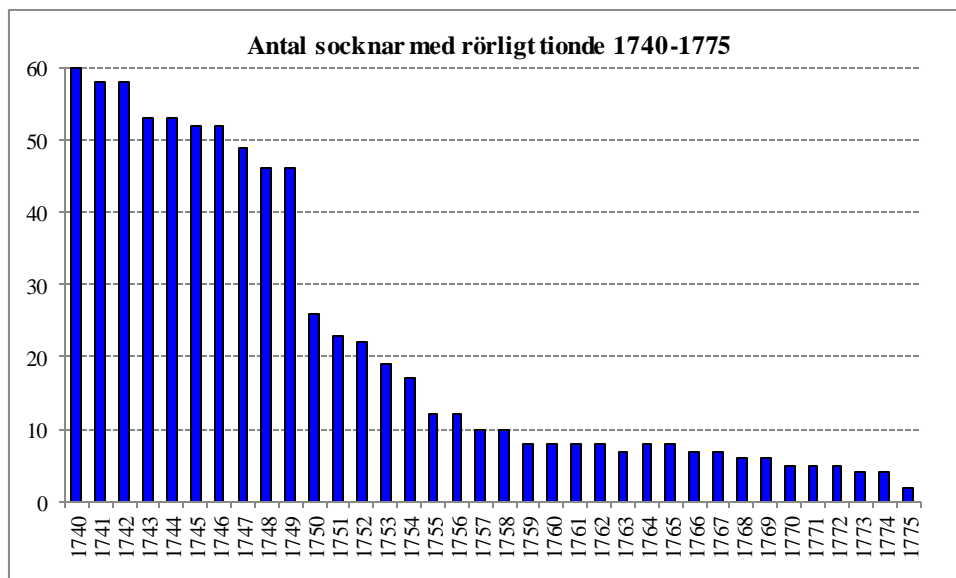
Socken/Fögderi	Saknade år	Anmärkning
Västerås län	1691	Landsbok + Verif är inte kompletta
Nora socken	1668	Summering saknas.
Gunnilbo, Hed socknar	1678	Saknas
Strömsholms län	1691, 1702, 1710	Saknas i Livgedinget och Uppsala landsarkiv. Förutom Munktorp socken.
Svedvi, Berg, Rytterne, Ramnäs, Sura socknar	1717	Mögelskada i Livgedinget.
Väsby län	1721	Svartmärkt i Riksarkivet. Trasig volym i Uppsala landsarkiv.
Berg, Västervåla socknar	1778	Volym saknas. Berg hade kanske fast tionde.

Eftersom städerna endast undantagsvis betalade tionde redovisas de inom projektet i regel inte i de aggregeringar som görs av tiondet på olika nivåer. Från Västmanland har jag inte påträffat några tiondelängder, däremot "skyltalslängder" - med (ibland) uträknat tionde. För Västerås stad börjar de 1687, för Sala, Arboga och Köping finns de från och med 1688.

De fasta tiondesättningarna

Fast tionde infördes i Västmanland enligt nedanstående tabell. En schematisk bild ges också i diagrammet nedan för den kortare perioden 1740-1775, då de flesta socknar i Västmanland inför fast tionde. År 1749 har 46 (av totalt 67 socknar) rörligt tionde. År 1750 faller 20 socknar bort och endast 26 stycken har fortsatt rörligt tionde. Sex socknar redovisar rörligt tionde ända fram till och med 1769: Munktorp, Berg, Björskog, Torpa, Färneboberg och Västervåla. Munktorp, Björskog och Torpa är stora spannmålssocknar och levererar mellan 250 och 500 tunnor spannmål vardera. Färneboberg och Västervåla är däremot mycket små och levererar endast omkring 20-30 tunnor spannmål. Berg är en ganska stor socken om cirka 100 tunnor spannmål.

²²² För 1678 finns uppgift för hela Ulvesunds län, där Björskog och Torpa ingår. I serien Blå nummer i Riksarkivet finns en sammanställning av tiondeuppgifterna för ett antal socknar i Västmanland och åren 1672-1681 (volym 126-127).

I Västmanland har fast tionde införts partiellt i vissa socknar. I bl.a. Hubbo och Lillhärads socknar ger vissa av socknens tiondegivare enligt ackord eller öresland (ett äldre jordmått) i årtal innan hela socknen följer efter. I Tillberga socken börjar vissa bönder ha tiondekontrakt 1738. Antalet kontraktsgivare varierar under perioden 1738-1746 från två till sex. Detta har jag bedömt som så få att tiondet trots dessa kan antas avspegla skördevariationerna i stort under denna period tills tiondet blir fast för hela socknen 1747. I Hubbo har emellertid 13 givare tiondekontrakt och 32 fortsatt rörligt tionde 1738. Kontraktbönderna är här så många att jag valt att inte ta med socknens tionde i databasen fr.o.m. 1738.

Införande av fast tionde i Västmanlands socknar

Socken	År	Socken	År	Socken	År
Fläckebo	1750	Sura	1750	Tärna	1750
Skultuna	1754	Odensvi	1751	Kumla	1750
Hubbo	1738	Medåker	1754	Kåla	1751
Haraker	1757	Sätterbo	1755	Möklinta	1750
Tillberga	1747	Arboga stad	1764	Enåker	1750
Romfartuna	1743	Arboga socken	1747	Lövsta	1750
Skerike	1759	Köping stad	1775	Huddunge	1750
Sankt Ilian	1748	Kungs-Barkarö	1747	Våla	1750
Västerås stad	Rörligt	Himmeta	1753	Harbo	1763
Kungsåra	1752	Köping socken	1748	Sala socken	1750
Kärrbo	1753	Björskog	1775	Nora	1766
Irsta ^a	1742	Torpa	1775	Sala stad	1799
Badelunda ^a	1742	Malma	1750	Torstuna	1750
Lillhärad	1725	Skedvi	1745	Hernevi	1750
Dingtuna	1739	Bro	1750	Österunda	1750
Barkarö	1739	Skinnsberg	1755	Vittinge	1750
Lundby	1732	Gunnilbo	1755	Simtuna	1750
Munktorp	1770	Hed	1757	Altuna	1750
Kolbäck	1720	Norberg	1755	Frösthult	1750
Svedvi	1722	Västanfors	1755	Björksta	1753
Berg	1778	Västervåla	rörligt	Torttuna	1743
Säby	1741	Färneboberg	1773	Sevalla	1748
Rytterne	1741	Västerfärnebo	1743	Ångsö	1751
Ramnäs	1741	Norrby	1750		

Anmärkning: a) Irsta och Badelunda: 1738 börjar ett par givare i vardera socknen att betala fast tionde. 1744 är hela socknarnas tionde fast, men 1742 ser tiondet i de båda socknarna så stabilt ut att det inte lämpar sig att använda som proxy för spannmålsproduktion.

För att ytterligare komplicera bilden om det fasta tiondet, så har följande socknar fast tionde några enstaka år, varefter de återgår till rörligt, eller till större delen rörligt ett antal år, innan de, slutgiltigt, inför fast tionde enligt den tidigare tabellen.

Socknar med fast tionde under kortare perioder

Socken	Fast tionde, tidsperiod
Skultuna	1717-1719
Hubbo	1718-1719
Romfartuna	1718-1720
Lundby	1718-1720
Skerike	1718-1720
Dingtuna	1718-1719
Sankt Ilian	1718-1720
Haraker	1719
Berg	1719-1738, 1740, 1778 (?), 1779-
Svedvi (Hallstahammar)	1722-1727, 1738-
Färneboberg	1737
Kungsåra	1748

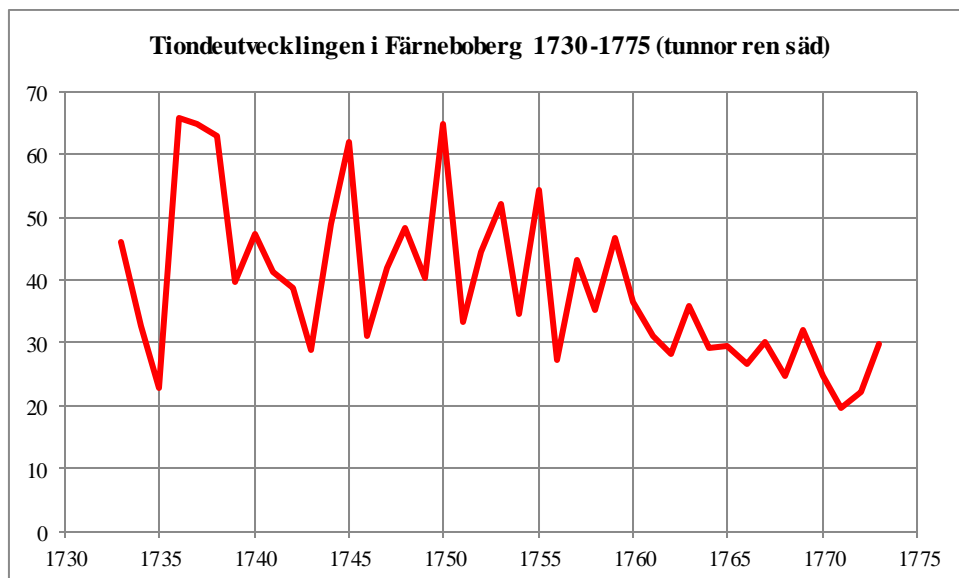
För Bergs socken saknas tiondelängd för 1778, varför det inte har varit möjligt att bedöma om socknen införde fast tionde 1778 eller 1779.

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

Jag har i Västmanlandsmaterialet inte sett något om 1730-talets förordningar om rågarna (se rapportens inledning), eller effekterna av dem, före 1739, men då hänvisar handlingarna specifikt till den nya förordningen.

I databasen redovisas genomgående strukna volymer, för de flesta län lätt avläsbara i källmaterialet. Här visade sig emellertid en säregenhet för Västmanland. I tiondeextrakten förekommer ibland en omräkning av tiondelängdernas strukna tunnor till större tunnor som inkluderar rågarna. Detta innebär att antalet rågade tunnor blir färre än antalet strukna. För hela Västmanland redovisar extrakten stora tunnor som inkluderar råga för år 1739, utom för socknarna Säby, Rytterne, Ramnäs och Sura i Strömsholms län, samt för socknen Kungs-Barkarö i Ulvesunds län.

Exemplet Färneboberg (Karbenning) visar hur det kan se ut: Socknen har en kort och komplicerad historia. Den bryts ut ur Västerfärnebo 1733. Materialet redovisar rörligt tionde t.o.m. 1736. 1737 noteras "... effter ingånget Contract med Disponenten d 24 juli 1737 á 65 tu Spannmål af hela församlingen...". 1738 års handlingar saknas i Riksarkivet, så uppgifterna kommer från Uppsala landsarkiv, men där redovisas som vanligt skylräkning (och fasta skyltal om 13 strukna kappar per skyl), d.v.s. rörligt tionde. 1739 slår de nya bestämmelserna om rågar till och Färneboberg redovisar genomgående de lägre volymerna rågade mål i extrakten, varför databasen innehåller de strukna uppgifterna från tiondelängderna. Följande diagram visar tiondeutvecklingen i strukna tunnor i Färneboberg för perioden 1733-1773, där slutåret har en fast tiondesumma om 29,725 tunnor.

Anmärkning: Observera att det sista året, 1773, visar den fasta tiondesumman om 29,725 tunnor.

Från 1740 uppvisar socknarna i Västmanland en splittrad bild där extrakten ibland överensstämmer med tiondelängdernas summor, ibland inte. Följande tabell sammanfattar varifrån databasens tiondeuppgifter är hämtade. "R" i tabellen betyder att tiondet i extrakten avser rågade mål varför tiondevolymerna då hämtats från tiondelängderna och avser strukna mål. "S" står för struket mål och i dessa fall överensstämmer extrakten med tiondelängderna. För de socknar (den överväldigande majoriteten) som inte återfinns i tabellen har tiondelängdernas raka – strukna mål – överensstämmt med extraktsummorna. För Romfartuna är uppgifterna för 1740 i databasen multiplicerade med 36/32, vilket ger samma tal som tiondelängdens strukna volymer.

Målkärlens rymd, måltunnan

I Västmanlands läns används under hela perioden måtten tunnor, fjärdingar och kappor. Tiondet redovisas huvudsakligen i måtten tunnor och fjärdingar.

Västmanländska socknar och år som redovisas i rågade mål (R) i extrakten, men strukna (S) i tiondelängderna

Socken	1740	1741	1742	1743	1744	1745	1746	1747	1748	1749	1750	1751	1752	1753	1754	1755
Romfartuna	R	R	R	fast	fast	fast	fast	fast	fast	fast	fast	fast	fast	fast	fast	fast
Skerike	R	R	R	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S	S
Odensvi	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	fast	fast	fast	fast	fast
Medåker	S	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	S	fast	
Sätterbo	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	fast
Kungs-Barkarö	S	R	R	R	R	R	S	fast								
Malma	S	R	R	R	R	R	S	S	S	R	fast					
Skedvi	R	S	R	R	R	fast	fast	fast	fast	fast	fast					
Bro	S	R	R	R	R	S	S	R	R	R	fast					
Skinnskatteberg	S	R	R	R	R	S	R	S	S	S	S	S	S	S	S	S
Gunnilbo	S	R	R	R	S	S	R	S	S	S	S	R	S	S	S	S
Hed	S	S	R	R	S	S	S	S	S	S	R	R	S	S	S	S
Norberg	S	R	R	S	S	S	S	S	S	S	R	S	S	S	S	S
Västanfors	S	R	R	S	S	S	S	S	S	S	R	S	S	S	S	S
Västeråla	R	R	R	S	S	S	S	S	S	S	R	S	S	S	S	S
Fäneboberg	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	R	S	R	R	R
Västerfänebo	R	R	R	fast												
Sala sn	R	R	R	S	R	R	R	R	S	S	S	S	S	S	S	S

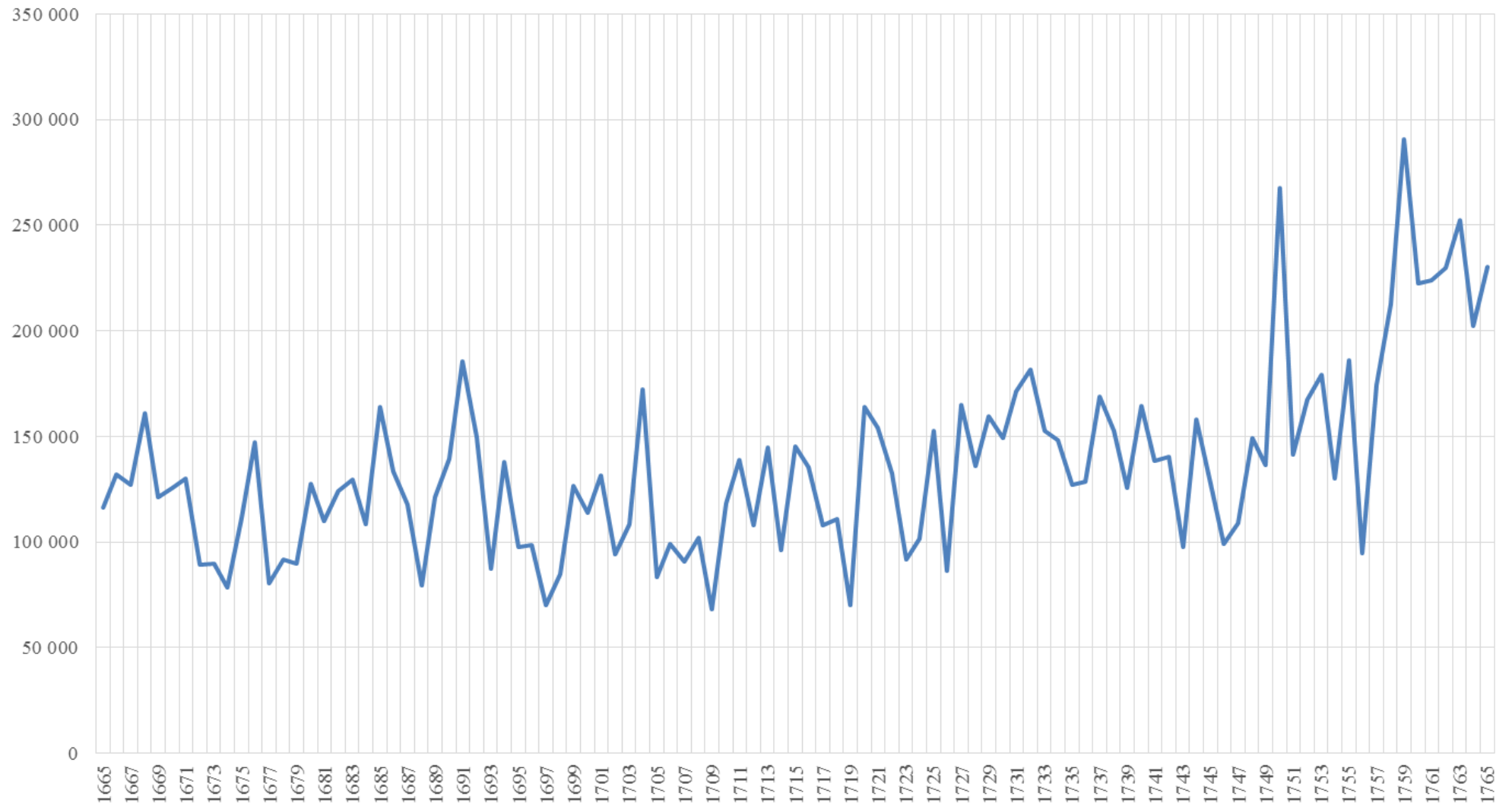
Anmärkning: R= rågat mål i extrakt. S= struket mål i extrakt. I tiondelängden anges alltid strukna mål både vid beräkningen utifrån skyltalen för respektive bonde och summeringen av tiondelängden.

Skördeberäkningar

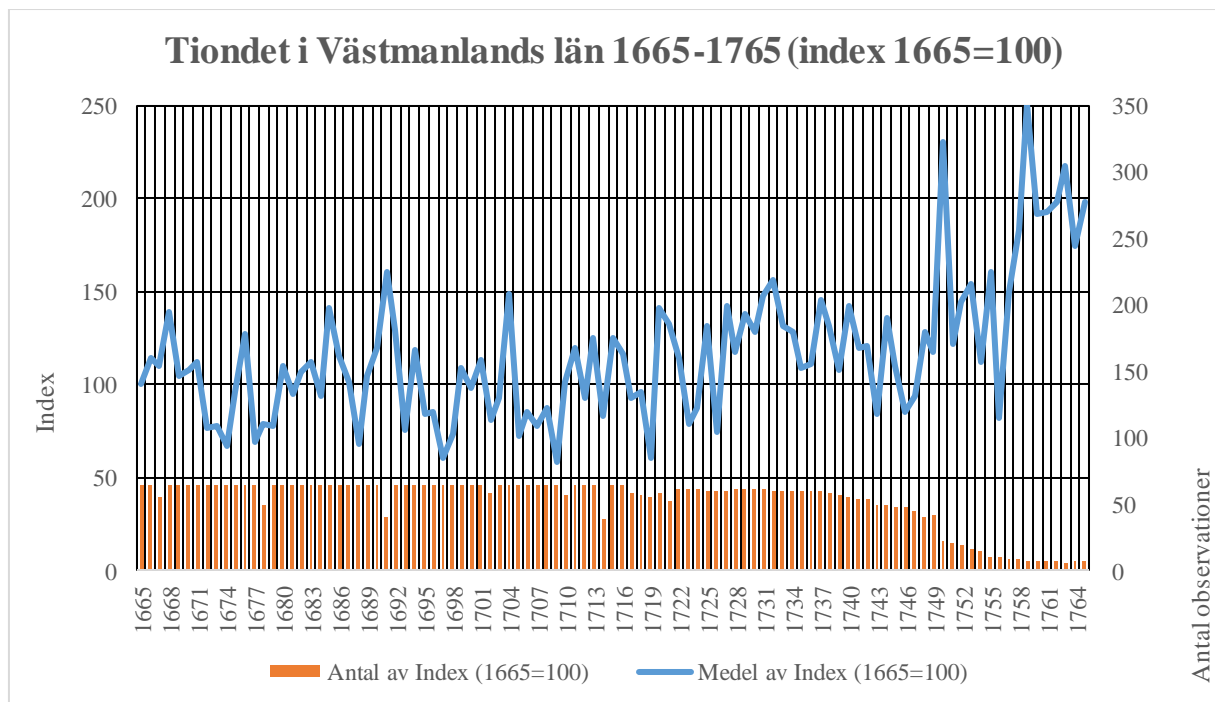
Skördeberäkningar har gjorts på det vanliga sättet inom projektet – utifrån kronans andel har hela tiondet kunnat tas fram, multiplicerats med 10, ytterligare multiplicerats med 1,1 för att kompensera för avkortningar nedåt vid tiondetaxeringen och slutligen räknats upp för tiondebefriade gårdar utifrån mantal. Samma faktorer för uppräkningsen har använts som Palm föreslog för tiden kring 1690 i ett tidigare arbete.²²³ Beräkningen baseras på beräknade skördar 1665 som successivt räknats upp efter årsvisa medelindex för tiondet från länets fögderier (databasens index 1665=100). T.o.m. 1749 bygger beräkningarna på uppgifter från alla fögderier, därefter är beräkningarna mer osäkra. Det finns möjlighet att utsträcka beräkningarna ytterligare något decennium fram i tiden utifrån de socknar som då fortfarande behöll rörligt tionde, men detta kräver en noggrannare analys än vad som är möjligt att göra inom det nuvarande projektet. Beräkningarna följs i följande diagram t.o.m. 1765, då vi fortfarande har tiondeuppgifter från fem av länets fögderier

²²³ Palm 2012.

Beräknade skördar i Västmanlands län 1665-1765 (tunnor ren säd)

Följande diagram visar i indexform tiondets utveckling i hela Västmanlands län för perioden 1665-1765.

Slutsatsen för spannmålsutvecklingen i Västmanlands län blir därför att spannmålsproduktionen hade stora svårigheter under senare delen av 1600-talet och de första decennierna på 1700-talet. Från 1720-talet stiger spannmålsproduktionen och 1730- och 40-talen innebär en cirka 20 % högre spannmålsproduktion jämfört med 1660-talet. Vi är tveksamma till om de väldigt mycket större volymerna från 1750-talet och framåt kan sägas vara representativa för utvecklingen i hela Västmanland, då antalet socknar som då återstår är så pass få.

Variabler i databasen "Västmanland"

Filen "Grunddata"

- År
- Län 1913
- Fögderi
- Härad
- Socken A = sockenindelning enligt källmaterialet
- Socken B = dito, med efterhand uppdelade socknar lagda under ursprungssocknens namn
- Vetetionde i decitunnor
- Rågtionde i decitunnor
- Korntionde i decitunnor
- Spannmålstionde (råg + korn) i decitunnor
- Blandsädstionde i decitunnor
- Havretionde i decitunnor
- Ärttionde i decitunnor
- Totala tiondet i oreducerade decitunnor

Totala tiondet i decitunnor ren stråsäd

Beräknat kronotionde i decitunnor ren stråsäd

Beräknad skörd i decitunnor ren stråsäd

Index (1665=100)

Källa

Anmärkning

Faktor för uppräknning enl Palm (1690) = uppräkningsfaktor för befriade gård
enligt Palm 2012

Källnycklar

Hegardt, Excerpter, Uppsala universitet, Ekonomisk historiska institutionen

RA = Riksarkivet

RA, Länsräkenskaperna, Hedvig Eleonoras Livgeding 1661-1718

RA, Länsräkenskaperna, Västmanlands län

RA, Länsräkenskaperna, Västmanlands län verifikationer

SSA, Barnhuset = Stockholms barnhus, Huvudböcker, Stockholms stadsarkiv

ULA = Landsarkivet i Uppsala

ULA = Länsstyrelsen i Västmanlands län, Landskontoret

Öland

Lennart Andersson Palm

Administrativa indelningar

Landskapet ingick sedan 1634 i Kalmar län, men 1654-1680 i drottning Kristinas undershållsländer, ett s.k. livgeding som drottningen fick efter sin abdikation. Ön var fiskalt delad i två fögderier, s.k. mot, Norra och Södra. Runstens socken var delad på bägge moten och respektive del kallas i databasen för Runsten N och Runsten S. Köpinge uppträder ibland i det använda källmaterialet som två delar (den ena efter Röpplinge). Dessa delars tionde har adderats. Mellan 1819 och 1826 utgjorde ön ett eget län, men tillhörde i övrigt efter 1680 Kalmar län.

Källmaterialet

Sockenvisa tiondeuppgifter och extrakt har för livgedingstiden bevarats i Kungliga arkiv, Generalguvernören över drottning Kristinas underhållslängder, i Riksarkivet.²²⁴ En fögderisumma för 1676 har återfunnits i Generalguvernementets för drottning Kristinas underhållsländer räkenskaper och handlingar också i Riksarkivet.²²⁵

Av en anteckning i underhållsländernas arkiv framgår att Ölands ”intrader” 1683 av drottningens livgeding förbytts till kronan mot vederlag i Bremen. För tiden efter 1683 har inga tiondeuppgifter påträffats i detta arkiv.

Uppgifter har också eftersökts i länsräkenskaperna för Kalmar län i Riksarkivet. Arkivet är mycket skadat och för flera perioder saknas räkenskaper helt. Från arkivet har bara några få årgångar kunnat exciperas.

Dublettexemplaret av länsräkenskaperna har bevarats i Kalmar länsstyrelses landskontors arkiv i Vadstena landsarkiv. Arkivet är relativt välbevarat och för vår undersökningsperiod saknades bara landsboksverifikationer för två år, 1683 och 1684. Dock visade sig att tiondeuppgifter för det ena eller andra motet kunde saknas vissa år. Förklaringar kan vara att verifikationer inte lämnats in, att de bundits in fel eller att jag inte hittat dem i de för vissa år flertusensidiga volymerna.

Vid undersökningen framgick att länsräkenskapernas tiondeextrakt för Öland från vår period lagts i verifikationerna, inte som på många andra håll i landet i landsböckerna.

Tiondeuppgifter för några år har också påträffats i öns två häradsskrivararkiv, också de i Vadstena landsarkiv.

Vadstena krigsmanshus räkenskaper i Krigsarkivet har också gett mot-, d.v.s. fögderisummor, för den 40-del av tiondet som från Öland lämnades till krigsmanshuset.²²⁶ Av tiondeextraktet för 1670 i Generalguvernörens över drottning Kristinas underhållsländer arkiv framgår att krigsmanshusavgiften för åtminstone 1669 beräknats på hela den oavkortade tiondesumman, d.v.s. helt enligt förordningarna.²²⁷ Det finns ingen anledning tro att beräkningssättet varit annorlunda under tidigare och senare år. Några år har jag bara funnit uppgifter om krigsmanshusavgiften i penningar. Jag har då tolkat detta som att

²²⁴ Arkivförteckning 71 1-2.

²²⁵ Arkivförteckning 541.

²²⁶ Krigskollegium, Krigsmanshuskontoret, KrA. Tre serier föreligger, från och med 1683 och framåt. Koncepthuvudböcker (G I a), Renskrivna huvudböcker (G I b) och för hela perioden Verifikationer till huvudböcker (G I c).

²²⁷ Kungl. arkiv, Generalguvernörens över drottning Kristinas underhållsländer, K569, s. 115, RA.

krigsmanshuset dessa år avlösts i pengar och då efter det pris som gällde för missväxt och dyr tid på kronans indelta hemman fr.o.m. 1684, 9 daler kopparmynt = 3 daler silvermynt.²²⁸

Målkärlens rymd, måltunnan

Hela undersökningsperioden räknas med tunnor och skäppor om 6 på tunnan, vissa delperioder också med fjärdingar, alltså i detta fall skäppefjärdingar, av vilka det gick 4 på skäppan.

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

Jag har tolkat materialet som att extrakten, så som många gånger står i rubrikerna, är summeringar från tiondelängderna och att de avser antalet strukna tunnor tionde beräknat på åkern. Vid inlämnandet av tiondet i kyrkohärbärgena har tiondegivarna dessutom fått lämna lagstadgad råga. Denna redovisas inte explicit i extrakten, men jag utgår från att de strukna tunnorna här rågats och blivit lika många rågade tunnor.

Tiondesystemet

I samband med fast tiondesättning uppges 1717 att ”härtills uppå heela Öhland Tijondena blifwit ehrlagd efter Åhrs wäxten och Tij(onde) Räkningen på Åkeren”.²²⁹ Kronotiondet på Öland utgick med 2/3 av det totala tiondet.

De tidigaste tiondeuppgifterna säger inget om provtröskning etc. Men av en tiondelängd från 1675 framgår att provtröskning åtminstone då förekommit varvid korn räknats i ”lass” och råg i ”travar”. Landskontorets längd för 1705 visar åter provtröskning, med i regel ett tröskresultat per by. I 1700-talets längder antecknas regelbundet att räkningar och provtröskningar tillgått på riktigt sätt. Av de fåtaliga bevarade äldre längderna nämner de för 1679 och 1680 inget om provtröskning, vilket naturligtvis inte utesluter att sådan förekommit. För 1706 finns dock ett osummerade tiondelängder för bägge moten som ger ett schablonmässigt intryck, med samma tiondebelopp ofta påförda alla hemman i en by. Man måste således utgå från att tiondeuppgifterna kan vara av olika kvalitet mellan åren.

Den fasta tiondesättningen

Öland fick fast tionde 1718, sista året med rörliga uppgifter var således 1717.²³⁰

Databasen

För Öland består databasens grunddata av sockendata där sådana varit tillgängliga. Där så inte varit fallet har en ”fögderisumma”, oftast baserad på krigsmanshustunnan, fått ersätta.

1677 och 1678 saknas vissa socknar i extrakten, det gäller socknarna Vickleby, Resmo, Glömminge, Gårdby och Södra motets del av Runstens socken. Kanske hänger detta samman med den danska plundringen i augusti 1677 (se nedan).

Skördeberäkningar

I databasen har skördeberäkningar för Öland i första hand gjorts från sockenvisa uppgifter, men där sådana saknats från fögderiuppgifter. Det har skett på vanligt sätt genom multiplikation av kronotiondet, här, med 15, en multiplikation med 1,1 för att kompensera för

²²⁸ Kungl. Maj:ts nådigaste förordning och reglemente för dess betjante under militien och landsstaten 4/1 1684 samt *Kungl. Maj:ts nådige förklaring över någre punkter uti den 5 januari 1684 utgångne reglemente* 7/4 1685, § III. 1671 hade Öland enligt krigsmanshusets räkenskaper inte lämnat in redovisning i tid, varför det debiterades 20 tunnorenligt förslag. Från detta förslag har jag dragit den kända siffran för krigsmanshustunnan för Södra motet och därmed uppskattat Norra motets tionde.

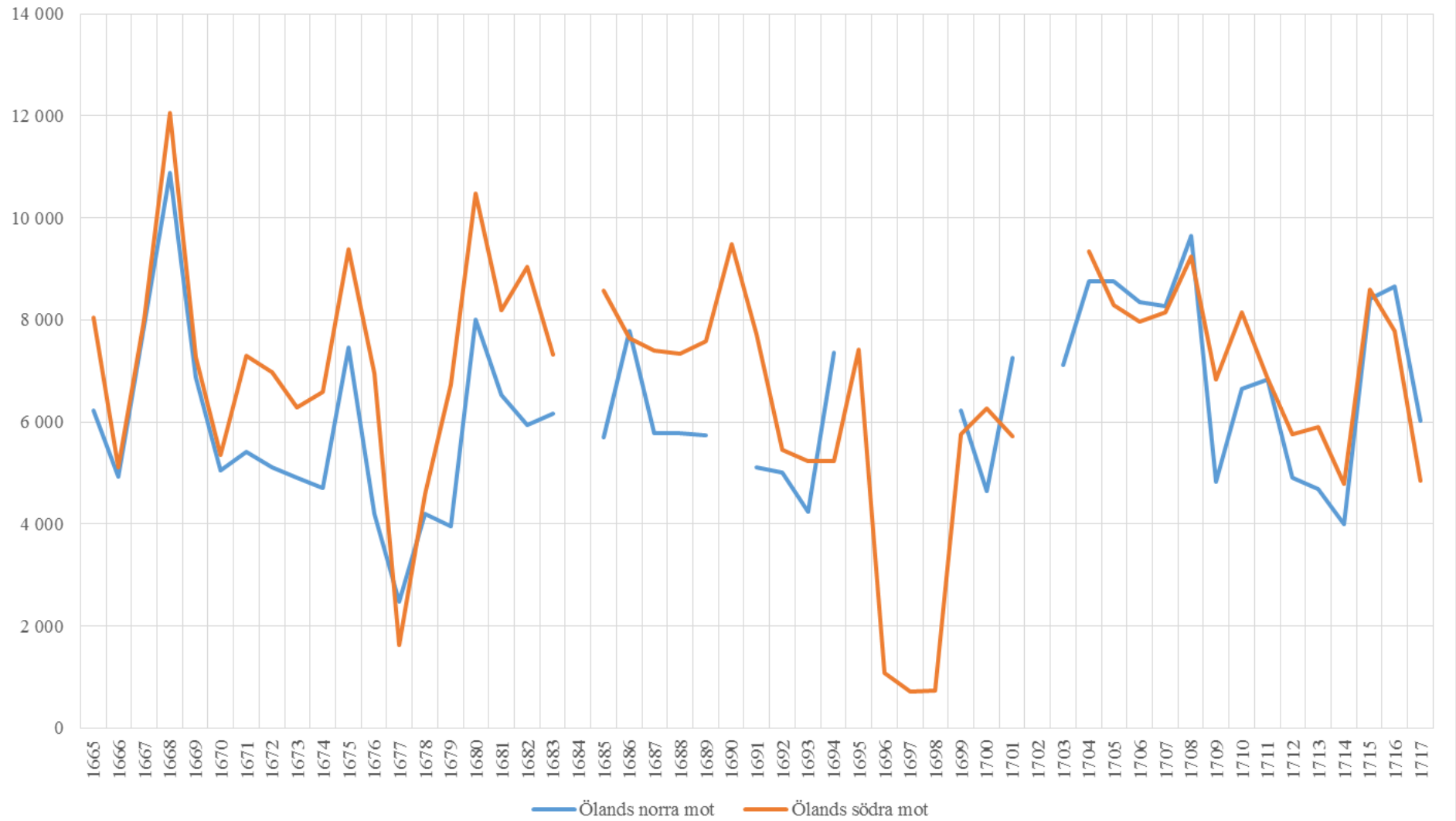
²²⁹ Kalmar länsstyrelses arkiv, landskontoret, Handlingar angående tionde 1701-1749, VALA.

²³⁰ Kalmar läns landskontor, landsboksverifikationer 1718, 1719, VALA.

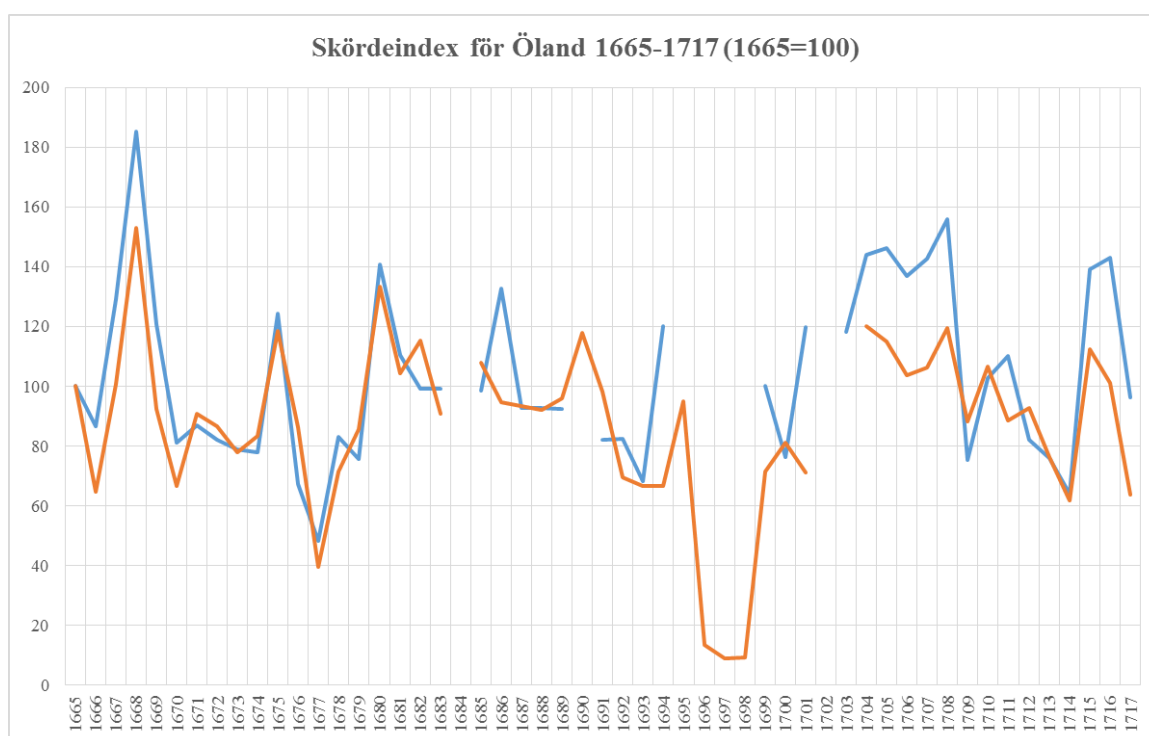
avrundningar nedåt vid tiondets uppmätning, samt slutligen tillägg för tiondebefriade gårdar. Förekomsten av sådana har för enkelhets skull antagits vara oförändrad 1665-1717. I tiondelängderna för Öland 1717 nämns inga genom privilegier befriade gårdar i Södra motet. Ottenby i Ås socken bör dock antas ha varit i bruk under perioden. Gården kom sedermera att mantalssättas till 7,75 mantal. Av tiondeuppgifterna 1717 för Norra motet framgår att Borgholms ladugård utan mantal, Halltorps säteri i Högsrum socken om 1 mantal samt Horns kungsgård i Högby utan mantal inte gav något tionde. Borgholms kungsgård i Norra motets Räcklinge socken kom med tiden att mantalssättas till 5,75 mantal, Horns kungsladugård till 4 mantal. Detta innebär sammantaget 7,75 respektive 10,75 befriade mantal i respektive mot. Till detta kommer de befriade prästgårdarna som hämtats från Martin Lindes beräkningar för 1750. Skördeberäkningen har skett genom uppräknig av tiondet från sockenmedeltal med hänsyn till nyss nämna uppgifter.²³¹ Skördeberäkningarnas resultat på fögderinivå återges i följande diagram:

²³¹ Martin Linde 2012, Rosenberg 1881-1883. Mantalet för Horns kungsgård har hämtats från Åhstrand 1765. En del av kungsgården om cirka 1 mantal hade på 1500-talet förts över till Högby från Persnäs socken.

Beräknade skördar för Ölands fögderier 1665-1717 (tunnor ren säd)

I följande diagram visas skördeberäkningarna i indexform:

Övrigt

Det öländska jordbruket drabbades av flera bakslag under undersökningsperioden. Några uppgifter om sådana har påträffats i källmaterialet:

I "Räkning för Öhlands Arendet" (1670-1672) talas om missväxt 1670.²³²

Tio dagar i augusti 1677 skövlade danska trupper ön. Tre fjärdedelar av öns hemman drabbades. Som kompensation från kronan fick många gårdar ett antal frihetsår.²³³ Den undersökning som snart gjordes av myndigheterna har efterlämnat ett omfattande statistiskt material som jag presenterat i ett tidigare arbete.²³⁴

I en restlängd bland Kalmar läns landskontors landsboksverifikationer 1698 beskrivs 1690-talsutvecklingen på följande sätt: "... de svåre missväxtår som nu så länge varat haver, samt att fisket i Östersjön så alldeles felt slagit har, vilka bägge delar, här å orten är allmogens förnämsta näringsmedel...". Omfattande obetalda skatter har inte kunnat tas ut "så framt hemmanen skola blivit conserverade; är för den skull bonden för execution (d.v.s. utmätning/LAP) förskonter vorden sedan han efter yttersta förmågo utgjort och betalt så mycket han någonsin förmått, efter som och av de som rest skyldige äre, ingen annan tillgång finnes än deras endeste oxar och kor som de till gårdsbruket oumgängligen betarva..."

Variabler i databasen "Öland"

Bladet "Grunddata"

År

Län 1913

Fögderi

²³² Kungl. arkiv, Generalguvernörens över drottning Kristians underhållsländer, K585, RA.

²³³ Björlin, 1885 s. 203 ff.

²³⁴ Palm 2012, bilaga 3.

Härad
Socken
Vetetionde i decitunnor
Rågtionde i decitunnor
Korntionde i decitunnor
Spannmålstionde i decitunnor
Beräknat totalt tionde i decitunnor ren säd
Skördeberäkning
Skördeindex (1665=100)
Källa

Källnycklar

Generalguvernemangets för drottning Kristinas underhållsländer räkenskaper och handlingar, Volym VIII, RA
Hskr Norra motet, VALA = Häradsskrivarens i Ölands norra mot arkiv, VALA
Kalmar landskontor, EIIa, verifikationer, VALA = Kalmar länsstyrelses landskontor, volym EIIa, verifikationer, VALA
Kgl arkiv, Genguv Kristinas underhållsländer, RA = Kungliga arkiv, Generalguvernörens över drottning Kristinas underhållsländer, RA
Kgl arkiv, Genguv Kristinas underhållsländer, "Kapitalbok", RA = Kungliga arkiv, Generalguvernörens över drottning Kristinas underhållsländer, "Kapitalbok", RA
Krigsmanshuset i Kra, anger bara 40-delen, multiplicerats här = Krigskollegium, Krigsmanshuskontoret, huvudböcker eller verifikationer i KrA, anger bara krigsmanshusets 40-del av det oavkortade tiondet, siffrorna här multiplicerats med 40 för att motsvara hela kronotiondet
Krigsmanshuset i Kra, anger hela tiondet = Krigskollegium, Krigsmanshuskontoret, huvudböcker eller verifikationer i KrA, anger hela tiondet.
Krigsmanshuset KrA = Krigskollegium, Krigsmanshuskontoret, huvudböcker eller Verifikationer, KrA.
Landsbok 1683 enl tiondeinspektorns längd = Länsräkenskaper, Kalmar län, landsbok 1683, RA
Länsräk verif RA = Länsräkenskaper, Kalmar län, verifikationer, RA
RA = Riksarkivet
VALA = Vadstena landsarkiv

Örebro län

Erik Hallberg

Administrativa indelningar

Örebro län, eller snarare Närke-Värmlands län, inbegrep åren 1654–1779 landskapen Närke och Värmland samt delar av Dalsland och Västmanland.

Närke bestod av häraderna Asker, Edsberg, Glanshammar, Grimsten, Hardemo, Kumla, Sköllersta, Sundbo och Örebro härad, Värmland av Fryksdals, Gillberg, Grums, Jösse, Karlskoga bergslags, Karlstads, Kils, Nordmark (hörde ursprungligen med undantag av Silleruds socken till landskapet Dalsland), Nyeds, Näs, Visnum, Väse, Älvdals och Ölme härad. Till detta kom vissa västmanländska socknar: Fellingsbro, Näsby och Ervalla; Lindes och Ramsberg; Ljusnarsberg (Nya Kopparberg); Nora, Hjulsjö och Järnboås samt Grythyttan och Hällefors. De första tre socknarna bildade härad under namnet Fellingsbro. De övriga utgjorde fyra separata härad (och bergslag). I det bevarade källmaterialet över tiondet redovisas dessa fyra bergslag under samlingsnamnet ”Örebro bergslag”. Utöver detta bergslag fanns i Örebro län också Värmlands bergslag (= Färnebo härad, Värmlandsberg eller Filipstad bergslag), omfattande socknarna Färnebo, Kroppa, Lungsund och staden Filipstad; Karlskoga bergslag, som utgjordes av socknarna Karlskoga och Bjurtjärns, samt Lekebergslagen, som täckte delar av socknarna Kvistbro, Knista, Hidinge (alla i Edsbergs härad) och Kil, Tysslinge, Vintrosa (alla i Örebro härad). Tiondet är därför redovisat både för dessa socknar separat, men också i en pott för Lekebergslagen.

Örebro län var år 1665 indelat i fyra fögderier samt en i tiondemässigt hänseende från dem självständig bergslag, nämnda Örebro bergslag. Närke föll i två fögderier, Östernärke och Västernärke. (Örebro bergslag var alltså däremot en från dessa fögderier skild enhet – dess tionde redovisas för sig.) Till skillnad från Örebro bergslag sorterade Lekebergslagen före 1670 under Västernärke. Fellingsbro härad i landskapet Västmanland ingick i sin tur i fögderiet Östernärke. Så långt Närke och det till Örebro län tillhöriga västmanländska socknarna. Värmland var (år 1665) uppdelat på fögderierna Östersysslet och Västersysslet, med Värmlands bergslag inkluderat i det förstnämnda (under hela den studerade perioden). Karlskoga bergslag (i landskapet Värmland) inkluderades däremot före 1670 i Västernärke, precis som Lekebergslagen. År 1682 bildades fögderiet Mellansysslet, genom utbrytning av häraderna Näs, Grums och Karlstad ur Västersysslet samt häraderna Kil och Älvdal ur Östersysslet. Från detta år finns således tre fögderier i Värmland och fem fögderier (utöver Örebro bergslag) totalt i länet. I databasen har dock bara den äldre syssleindelningen lagts in.

Efterhand uppstod socknar som ett resultat av utbrytningar ur äldre socknar.²³⁵ Som regel betalade dessa ”utbrytarsocknar” tionde ihop med de socknar som områdena som sådana tidigare ingått i. Tiondet för följande socknar²³⁶ är därför inte separat redovisade i källmaterialet utan får alltså i tiondemässigt hänseende antas höra till de socknar de en gång bröts ur: *Järnboås* (utbrutet ur Nora socken år 1660) i Örebro bergslag; *Brattfors* (bildad 1661 ur *Nyed* socken – sannolikt ett undantag från huvudregeln; socknens tionde är istället för under *Nyed* redovisat under *Färnebo* socken) i Värmlands bergslag; *Gåsborn* (bildad 1693 ur Färnebo socken) i Värmlands bergslag; *Hällefors* (utbruten 1644 ur *Grythyttans* socken) i

²³⁵ Sockenhistoriken i stycket bygger på Skatteverkets ”Förteckning (Sveriges församlingar genom tiderna)”, <http://www.skatteverket.se/privat/folkbokforing/omfolkbokforing/folkbokforingigaridag/sverigesforsamlingarnomtiderna/forteckning.4.18e1b10334ebe8bc80003999.html>, (läst 2015-12-15).

²³⁶ Socknar bildade senare än 1727 nämns inte i ovanstående uppräknig. Av dessa kan kanske här nämnas Nordmark (bildad 1731 ur Färnebo socken) i Värmlands bergslag och Bo (bildad 1735 ur Svennevad socken) i Sköllersta härad, som båda finns med i vår databas för länets tionde.

Örebro bergslag; *Högerud* (bildad år 1646 genom utbrytning ur *Stavnäs* socken) i Gillbergs härad, *Borgvik* (bildad 1716 ur *Grums* socken) i Grums härad, *Mangskog* (bildad 1705 ur *Brunskogs* socken) i Jösse härad, *Ransäter* (bildad 1670 ur *Övre Ulleruds* socken) i Kils härad, *Sunnemo* (bildad 1653 ur *Råda* socken) i Älvdals härad, samt *Västra Ämtervik* (bildad genom utbrytning år 1674 ur *Ämterviks* socken – resterande del av socknen kallades därefter för *Östra Ämtervik*) i Fryksdals härad (dock med undantag för åren 1690–4 då uppgifter för både *Västra* och *Östra Ämtervik* föreligger).

Några säregenheter finns. Tiondet för två socknar med äldre ursprung än 1600-talet, *Ödeby* i Glanshammars härad och *Ramundeboda* i Grimstens härad, redovisas inte separat förrän år 1689 resp. 1690. I Ödebys fall är orsaken att hela socknen tidigare låg under säteri och därmed inte betalade något kronotionde.²³⁷ Den senare tycks alltså *inte* ingå i *Viby* socken, som den bröts ut ur år 1587. Enligt Hannerberg kan detta bero på att tiondet tidigare var anslaget åt resp. sockens kyrkoherde ”på behaglig tid”.²³⁸ Detsamma gäller *Skagershult* (bildad före 1647 ur *Tångeråsa* socken) i Edsbergs härad, vars tionde inte redovisas mellan år 1676 och 1689. Socknens tionde tycks dessa år ändå inte ingå i *Tångeråsa*. Tiondet för denna socken minskar under perioden nämligen inte med ett belopp som skulle motsvara tiondet i *Skagershult*.²³⁹ Det motsatta fallet är *Gräsmarks* (eller Gräsmarkens) socken i Fryksdals härad. Denna bildades först år 1751 genom utbrytning ur *Sunne* socken, men betalade märkligt nog tionde separat åren 1691–4. Att kronotionde började bokföras för vissa socknar just kring år 1689 och 1690 har troligen sin bakgrund i nya häradsskrivareinstruktioner från föregående år.²⁴⁰ Ytterligare specialfall är socknarna *Kroppa* och *Lungsund* i Värmlands bergslag som är bildade genom utbrytning ur *Färnebo* socken åren 1624 respektive 1643. Dessa socknars tionde är inte redovisat under *Färnebo* socken, men heller inte separat var för sig, utan istället tillsammans i en särskild post. Sammalunda görs i fallen *Långbro* och *Ånsta* i Örebro härad samt *Ervalla* och *Näsby* i Fellingsbro härad, trots att dessa socknar alla räknar ålder till medeltiden.

Städernas tionde redovisas i de flesta fall inte separat. Tiondet för Askersund och Karlstad ingår möjligen i sina resp. landsförsamlingar; tiondet för Nora stad och Lindesbergs stad ingår säkerligen i sina. De enda städer som fristående betalar tionde är Kristinehamn och Örebro.

Från år 1698 redovisas tiondet för fem socknar i fögderiet Östernärke – *Asker*, *Glanshammar* och *Vintrosa* resp. *Almby* och *Norrbyås* – inte längre i de reguljära tiondeextrakten för Östernärke. Dessa socknar var förlånade till Strängnäs gymnasium (från omkring 1650) respektive prostens i Örebro (före 1635). Från år 1698 gjorde en från den ordinarie ordningen utomstående inspektor ”räkning för” och ”medförde” (alternativt) ”in- och uttog” tiondet för dem.²⁴¹ Praktiskt innebar detta att tiondeuppgifter för de fem socknarna (i bästa fall) återfinns redovisade på separata papper (oftast) i verifikationerna.²⁴² Sådan förläning har tidigare nämnts för socknarna *Ödeby* och *Ramundeboda* (se ovan). Även socknarna *Gräve*, *Mosjö*, *Hovsta*, *Ånsta* och *Långbro* var – möjligen alltsedan början av 1600-talet – förlånade, i detta fall till Örebro hospital, men utan att de för den skull försvinner ur tiondeextrakten. Förläningarna ifråga utgör den sannolika bakgrunden till att dessa socknar

²³⁷ Legerstedt 1973, s. 98.

²³⁸ Hannerberg 1941, s. 196.

²³⁹ Hannerberg observerade att när tiondet redovisades för Skagershult år 1647, så sjönk tiondet för Tångeråsa med ungefär motsvarande belopp. Hannerberg 1941 s. 196.

²⁴⁰ Hannerberg 1941, s. 196.

²⁴¹ Citat ur tiondelängdsextraktet för Östernärke 1713.

²⁴² Hannerberg har luckor för åren 1702, 1711 och 1715 resp. 1702, 1706, 1715 och 1719 för ”Strängnässocknarna” resp. Örebroprostens socknar”, se Hannerberg 1941, s. 197. Just dessa år har i detta projekt varit möjliga att finna uppgifter för genom Barnhusets i Stockholm bevarade arkiv (se nedan).

(förutom *Ödeby*, *Ramundeboda* och *Skagershult*) har rörligt tionde även senare än 1727 (se nedan).

Källmaterialet

Örebro kronoräkenskaper har en del luckor. Det har därför varit nödvändigt att genomsöka såväl länsräkenskaperna i Riksarkivet som landskontorets källmaterial i Uppsala landsarkiv. Mest lättarbetat var de bevarade länsräkenskaperna på Riksarkivet, där tiondeextraktet (som regel) återfanns i slutet av landsboken. Dessvärre var luckorna i serien mångtaliga på grund av skadade böcker, enligt Riksarkivets arkivarier främst förorsakade av mögelangrepp. För följande år finns landsböcker tillgängliga: 1668–1669, 1671–1673, 1675, 1680–1681, 1684–1686, 1691–1693, 1695, 1698, 1701, 1705–1706, 1711–1713, 1715, 1717–1719, 1721–1722, 1724–1727. Övriga år har jag använt landskontorets exemplar av länsräkenskaperna, förvarande på landsarkivet i Uppsala. Var tiondeuppgifter på sockennivå i detta material återfanns varierade. Också detta material besväras av luckor. Av allt att döma förekommer tiondelängder för ett eller flera fögderier mer eller mindre endast sporadiskt från slutet av 1730-talet och framåt. (Arbetet med landskontorets material försvårades dessutom ofta av brist på hänvisningar från landsboken till verifikationsböckerna.)

I de fall uppgift om tionde saknas även efter genomgången av länsräkenskaperna har databasens serie kompletterats med uppgifter om Barnhusets fjrtiondel av kronotiondet i Barnhusets i Stockholm arkiv, förvarat i Stockholms stadsarkiv. Den till Barnhuset inlevererade tiondespannmålen registrerades i de undersökta fallen på fögderinivå. Uppgifter från detta arkiv har hämtats för åren 1665–1666, 1670, 1674 och 1676–1677; 1683 (endast Värmlandsdelen av länet); 1689, 1721 och 1723 (endast Östernärke); 1700 (endast Nya Kopparberg); och, slutligen, 1726 (bara Leke- och Karlskoga bergslag samt Örebro bergslag). (I databasen finns för år 1678 uppgifter endast på fögderinivå för Västersysslet och Östersysslet, men dessa har kunnat hämtas från landsböckerna och inte Barnhusets arkiv. Detsamma gäller för år 1688 och Örebro bergslag, Västernärke samt Östernärke). För 1665 har fögderiuppgifter kunnat hämtas från excerpter av Lotta Leijonhufvud gjorda för ett tidigare arbete. För år 1666 saknas uppgifter i barnhusarkivet för hela Närke. I landsboksverifikationerna för detta år har uppgifter för de flesta socknar i Närke ändå återfunnits.

Vad gäller ”Strängnässocknarna”, Asker, Glanshammar och Vintrosa, resp. ”Örebroprostens socknar”, Almby och Norrbyås, är de, lyckligt nog, som regel redovisade för sig i Barnhusets arkivmaterial och inte i klump med fögderiet Östernärke. För ”Strängnässocknarna” har uppgifter från Barnhuset använts för åren 1700, 1702–1704 och 1725; för ”Örebroprostens socknar” för åren 1702–1704, 1712 och 1725 (före år 1728).

Ofta ingår länets städer sammanslagna med landsförsamlingarna. Till skillnad från flera andra län inom projektet har eftersträvat att få med städerna i de olika beräkningarna som gjorts.

Tiondesystemet

Tiondesystemet i Örebro län för undersökningsperioden har behandlats av David Hannerberg.²⁴³ Med undantag av Östersysslets fögderi i Värmland behöll kronan två tredjedelar och prästen en tredjedel av tiondet. I Östersysslet behöll pastor hälften.²⁴⁴ Provtröskning tycks enligt stickprov ha ägt rum per by²⁴⁵, men i vissa fall faktiskt per gård²⁴⁶.

Målkärlens rymd, måltunnan

Tiondet beräknades i Örebro län genomgående i tunnor, fjärdingar och kappar enligt gängse mått (1 tunna = 8 fjärdingar = 32 kappar).

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

Databasens tiondeuppgifter för Örebro län avser strukna tunnor. När i vissa material rågade tunnor redovisas, motsvarar de antalsmässigt tiondelängdernas strukna tunnor. (Kring detta förhållande, se denna rapportens inledning.)

Fast tionde

År 1728 infördes på många håll i Örebro län fast tionde. Beräkningssättet bakom det fasta tiondet (i Närke) finns redovisat hos Hannerberg.²⁴⁷

I vissa socknar fortsatte man dock med rörligt, alltså skörderelaterat, tionde. I huvudsak gäller detta städer, stadsnära socknar eller bergslagssocknar. Dessa församlingar har det gemensamt att de inte är särskilt intressanta ur skördemässig synpunkt eftersom brödsädsodlingen i dem var nedprioriterad eller verkade under särskilda villkor – jag tänker här bl.a. på stadens goda tillgång på gödningsmedel – vilket gör berörda socknar speciella. Städerna kommenteras därför inte vidare här. Andra socknar är för projektet mer intressanta, till att börja med de ovan nämnda förlånade socknarna i Östernärke. ”Strängnässocknarna” *Asker*, *Glanshammar* och *Vintrosa* har rörligt tionde fram till år 1735. ”Örebroprostens socknar”, *Almby* och *Norrbyås*, har sammalunda fram till 1752. ”Örebrohospitals socknar” har även de rörligt ytterligare en tid: *Långbro* och *Ånsta* fram till (åtminstone) 1752 (med undantag åren 1736–1740); *Gräve* fram till 1751 (med undantag för åren 1736–1740); *Mosjö* fram till 1736 (visserligen åter rörligt år 1746, men fast igen året därpå); *Hovsta* fram till 1735 (precis som *Mosjö* åter rörligt från år 1746, men fast igen år 1749). Utöver dessa förlånade socknar har i Östernärke *Gällersta* socken i Sköllersta härad rörligt tionde fram till och med 1735. I Västernärke har endast *Tångeråsa* rörligt tionde efter 1727 – i detta fall fram till 1737. Så långt Närke. I Värmland och Östersysslet har utöver bergslagssocknar och städer socknarna *Nyed*, *Ölme*, *Visnum* och *Rudskoga* rörligt tionde efter 1727. På grund av luckor i materialet (se nedan) är det i vissa fall svårt att fastställa när detta upphörde. Av allt att döma får *Nyed* fast år 1755 medan *Ölme*, *Visnum* och *Rudskoga* får det år 1744.²⁴⁸ I Mellansysslet har de fyra socknarna *Frykerud*, *Nedre Ullerud*, *Stora Kil* och *Övre Ullerud* i Kils härad rörligt tionde fram till 1744. Inte någon socken i Västersysslet har rörligt efter 1727.²⁴⁹

I några fall blir tiondet åter rörligt i socknar där fast tionde en gång införts. På grund av tidsramen för projektet har detta inte systematiskt kunnat undersökas. Några fall har ändå

²⁴³ Hannerberg 1941.

²⁴⁴ Lars Gustaf Linde 1887, s. 297.

²⁴⁵ Vissa socknar i Östernärke och Västernärke år 1666; *Glanshammar* och *Vintrosa* 1701; *Almby* och *Glanshammar* 1713 och 1715.

²⁴⁶ *Almby* socken 1727.

²⁴⁷ Hannerberg 1941, s. 198–9.

²⁴⁸ Närmare bestämt den 20 augusti detta år upprättades en fast längd.

²⁴⁹ I en del fall går ovanstående uppgifter emot uppgifter i Martin Linde 2012 respektive Hannerberg 1941.

upptäckts och inkluderats i databasen. Det gäller vissa bergslagssocknar (och i synnerhet Lindes och Nora stadsförsamlingar), vilka här inte kommenteras vidare. Utöver dem får *Almby* och *Norrbyås* ("Örebroprostens socknar") och *Gällersta* åter rörligt 1780. Vidare har *Ånsta* och *Långbro* rörligt tionde i kortare och längre perioder under 1750-, 1760- och 1770-talen (och ännu 1782). En specialstudie av enskilda socknars tionde i länet under senare delen av 1700-talet har här möjlighet att bygga än längre serier än vad som har varit genomförbart inom ramen för detta arbete.

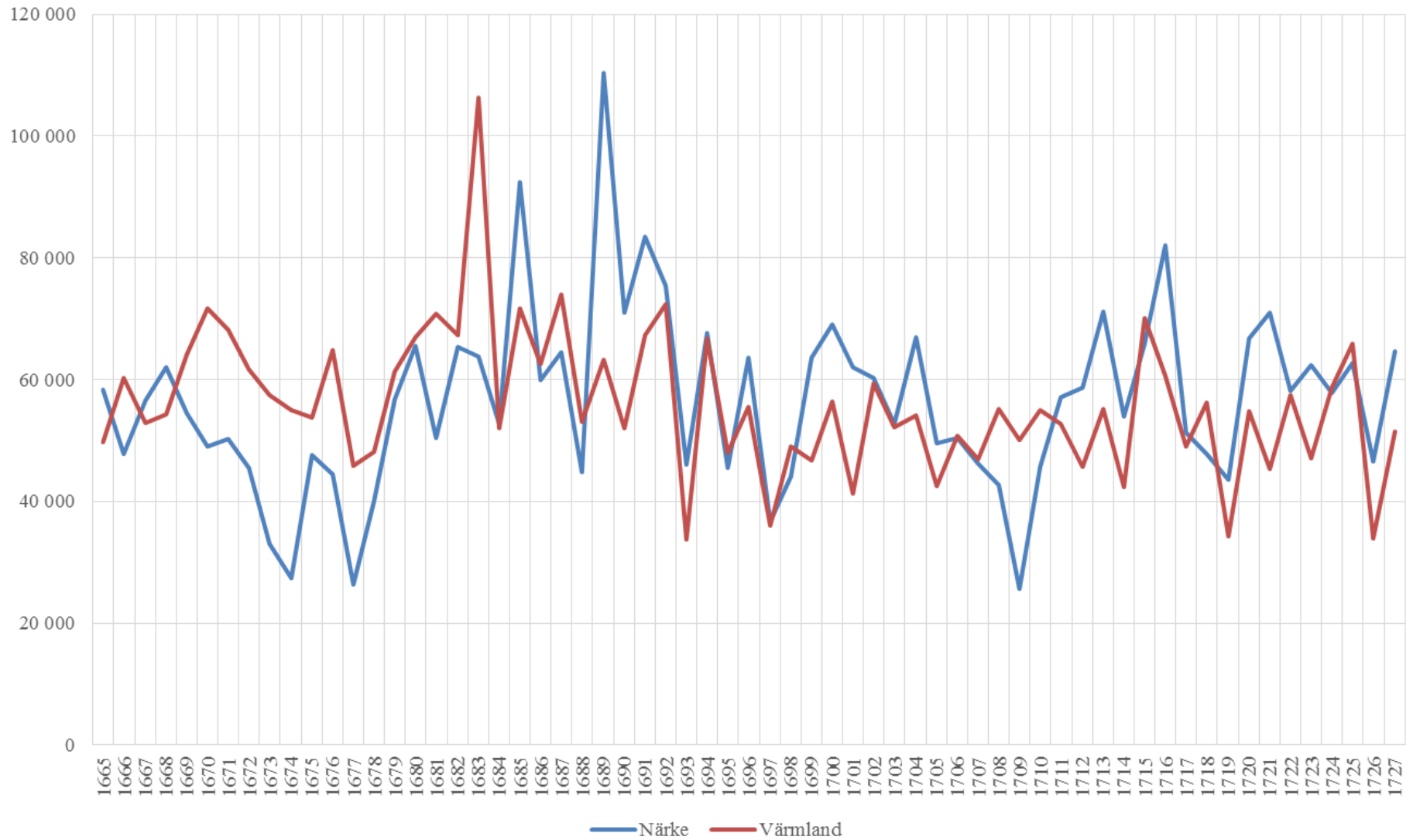
Serierna för socknarna med rörligt tionde efter 1727 störs dessvärre av luckor. Dessa beror på att tiondelängder saknas i länsverifikationerna under senare delen av 1730-talet och från 1740-talet för ett eller flera fögderier. I den mån enskilda socknar som får fast tionde åter får rörligt tionde i ett senare skede än ett par, tre år har, som nämnts, inte undersökts inom ramen för detta arbete.

Skördeberäkningar

Skördeberäkningar har gjorts på utifrån en beräkning från det hela tionde som följer av kronans andel av tiondet. Totaltiondet har därefter multiplicerats med 10, därefter med 1,1 för att justera för avrundningar nedåt vid tiondets uppmätning. Slutligen har uppräkningsfaktorerna skett på vanligt sätt för tiondebefriade gårdar utifrån mantal. Palms uppräkningsfaktorer, för Närkes del baserade på Hannerbergs arbete för tiden kring 1690, för resten av länet från ett tidigare arbete av Palm, har använts.²⁵⁰ Resultatet visas på landskapsnivå i följande diagram. Det bör observeras att några försök till skattningar för enstaka saknade sockenuppgifter här inte gjorts. Det innebär att kurvan vissa år kan vara något i underkant. En alternativ beräkning gjordes med hjälp av index. Det finns möjlighet att utsträcka beräkningarna ytterligare något decennium fram i tiden utifrån de socknar som då fortfarande behöll rörligt tionde, men detta kräver en noggrannare analys än vad som är möjligt att göra inom det nuvarande projektet.

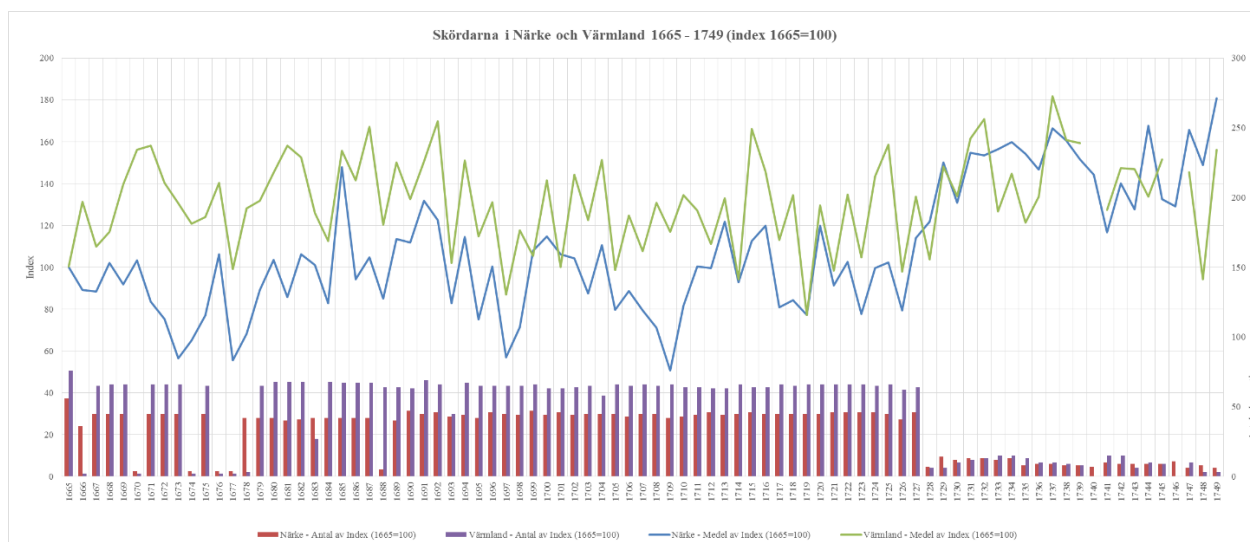
²⁵⁰ Palm 2012; Hannerberg 1941, s. 233 f.

Beräknade skördar i Närke och Värmland 1665-1727 (tunnor ren säd)

Skördeberäkningar har också gjorts från index. Sockenvisa uppgifter om länen har återfunnits först 1667; 1665 och 1666 saknas alltså sockenvisa tiondeuppgifter. För att skapa en indexbas för det önskade utgångsåret 1665 har 1666 och 1665 års index per socken beräknats från index för respektive Värmland och Närke från landskapsvisa siffror för tiondet som finns alla tre åren 1665, 1666 och 1667.²⁵¹ Detta är naturligtvis en förenkling eftersom enskilda socknar sannolikt avvikit från landskapsindex. Dock anser jag den relativa utvecklingen de följande åren tillräckligt realistisk för att accepteras i brist på bättre. I diagrammet rör vi oss med medelindex för vardera landskapet. På denna nivå spelar eventuellt starkt avvikande siffror för små socknar mindre roll än vid fögderi- för att inte tala om häradsnivå. Ett fåtal socknar har inte åsatts index. Det gäller Vintrosa, Glanshammar, Asker, Almby och Norrbyås vilkas tionde var förlänt vissa tider. Indexen för bergslagssocknarna Hjulsjö, Nya Kopparberg (= Ljusnarsberg) och Grythyttan liksom Ramsberg är osäkra eftersom präst eller kaplan där under åtminstone 1679 och ett oklart antal år framåt tycks ha fått behålla hela tiondet.²⁵²

Som synes minskar antalet ”rörliga” socknar efter 1727. Efter detta år fortsätter dock ett mindre antal socknar med traditionell tionderäkning. Jag har i diagrammet fortsatt indexberäkningen till och med 1749 varefter praktiskt taget hela länet fick fast tionde. Hur representativa för övriga landskapen de kvarvarande rörliga socknarna var 1728–1749 är naturligtvis osäkert och jag har inte här haft möjlighet att bedöma detta inom projektets ramar.

Indexdiagram tas med hjälp av databasen lätt fram på fögderi- eller häradsnivå. Då bör man vara medveten om att eventuella starkt avvikande index för små socknar kan få stort genomslag för t.ex. ett häradsindex. Här hade medianvärden varit ett bättre alternativ, men några sådana har inte räknats fram i databasen.

²⁵¹ För Värmland har 1665 års tionde i socknarna räknats som $0,9109 \cdot 1667$ års sockenuppgift, 1666 års som 1,0882; för Närke har motsvarande multiplikatorer varit 1,1390 respektive 0,9394.

²⁵² År 1694 står i tiondelängden antecknat i marginalen för Grythyttan att "pastornjuter all den kronospannmål som faller". Grythyttan redovisar oavkortade 24 tunnorbåde 1694 och 1695, men 1691 31 tunnor 6 fjärdingar; 1693 52 tunnor 4 fjärdingar 19/24 kappar; 1696 30 tunnor; 1697 28 tunnor 4 fjärdingar 2 kappar; 1698 55 tunnor 4 fjärdingar 3 kappar och 1699 53 tunnor 7 fjärdingar 2 2/3 kappar. Det är tydligt att rörligt tionde redovisas men att prästen sedan får behålla allt (möjligen är dock 1695 inte skörderelaterat). För Hjulsjö står 1694 att "kaplanen njuter så mycket som faller". Även här är trots att kaplanen får hela tiondet detta rörligt.

Variabler i databasen "Närke och Värmland"

Bladet "Grunddata"

År
Län 1913
Landskap
Fögderi
Standardhärad
Socken
Tiondevete i decitunnor
Tiondespannmål i decitunnor
Tionderåg i decitunnor
Tiondesvedjeråg i decitunnor
Tionde "ren säd" i decitunnor
Tiondekorn i decitunnor
Tiondeblandkorn i decitunnor
Tiondehavre i decitunnor
Tiondeärtor i decitunnor
Tiondebönor i decitunnor
Tiondet i oreducerade decitunnor
Tiondet i decitunnor ren säd (stråsäd)
Kronans andel av tiondet
Beräknad skörd i decitunnor ren säd
Index (1665=100)
Källa
Anmärkning

Källnycklar

Huvudböcker, Allmänna barnhusets arkiv (SSA)
Landsböcker och verifikationer, Länsstyrelsen i Örebro län arkiv (ULA)
Leijonhufvud = Excerpter från Lotta Leijonhufvud (underlag till Leijonhufvud 2001)
Länsräkenskaper 1631-1820 Örebro län (Närke-Värmlands län), Länsräkenskaper
1631-1820 (RA)
RA = Riksarkivet
SSA = Stockholms stadsarkiv
ULA = Uppsala landsarkiv

Östergötland

Lennart Andersson Palm

Administrativa indelningar

Östergötlands län bildades 1634 och motsvarade, i huvudsak, landskapet Östergötland. Det präglades länge av oregelbundenheter i de administrativa indelningarna inte minst vad gäller tiondet. Periodvis var det uppdelat i flera mindre ”län” eller fögderier. Överlappningar förekom också med Jönköpings, Kalmar och Södermanlands län. Detta avspeglas i arkivbildningen.

Ett stort fögderi eller ”län” var *Vadstena län* som ingick i Hedvig Eleonoras livgeding 1660-1718. Det utgjorde under sin existens en egen arkivbildare, *Livgedinget*, med dels egna räkenskaper bland de ordinarie länens länsräkenskaper i Riksarkivet, dels en arkivmässig motsvarighet till de vanliga länens landskontorsräkenskaper, också den placerad i Riksarkivet, då under arkivbeteckningen *Hedvig Eleonoras livgeding, Guvernementskontoret*.²⁵³ Vid några tillfällen i början av vår undersökningsperiod ingår Livgedingets bland Riksarkivets länsräkenskaper för Östergötlands län.

Stegeborgs län finns också som egen arkivbildare bland Riksarkivets länsräkenskaper vissa år. Länets räkenskaper, liksom Norrköpings stads, återfinns i arkivet för *Drottning Kristinas underhållsländer* 1655-1687. Även detta län hade en motsvarighet till länsstyrelsernas landskontor med en del serier bevarade på Riksarkivet i *Kungliga arkiv, Generalguvernören över drottning Kristinas underhållsländer*. 1684 slogs Stegeborgs län samman med Östkinds härad till ett gemensamt fögderi.

Även på lägre nivåer förekom säregenheter. Ett exempel är *Kristbergs socken* som var delad på Aska, Bobergs, Finspånga läns och Gullbergs härader.²⁵⁴ *Malexander* är också en socken som haft komplicerade administrativa tillhörigheter. Östra delen tillhörde Vifolka härad och Hargs jordebokssocken, södra delen Ydre härad, där tiondet redovisades till Kinda och Ydres fögderi. Ytterligare en del av socknen hörde till Göstrings härad.²⁵⁵ Tiondet från de två socknarnas delar i Aska och Göstring kom att redovisas i Vadstena läns längder (åtminstone från 1687). Kristbergs Bobergsdel och Malexanders Ydredel fick 1687 fast tionde och faller därefter utanför vårt intresse. *Ekebyborna* socken var delad på Aska och Bobergs härader där den senare utgjorde något mindre än hälften av hela socknen i mantal räknat.²⁵⁶ *Ekebyborna* fördes av allt att döma inledningsvis i sin helhet under Bobergs härad (i Gullbergs, Bobergs, Valkebo och Vifolka fögderi). Troligen i samband med en tiondesättning 1715 fördes socknens Askadel över till Vadstena läns fögderi och dess tionde förekommer fr.o.m. 1716 med oförändrade belopp (23,77 tunnor ren säd) i detta fögderis räkenskaper.

1682 lades *Ödeshögs socken* i Lysings härad till Vadstena län. Tidigare låg socknen under *Visingsborgs grevskap* och överföringen kan ha samband med att detta och andra grevskap upplöstes 1680 och följande år.

Några skatar förekom också vid länsgränserna, men deras tiondeförhållanden påverkar bara obetydligt våra beräkningar. De viktigaste var:

²⁵³ I vår undersökningsperiods början ingick också Livgedingets länsräkenskaper bland Östergötlands i Riksarkivet.

²⁵⁴ Rosenberg 1881-1883, Lagerstedt 1973, s. 36.

²⁵⁵ Lagerstedt 1973, s. 37 f.

²⁵⁶ Rosenberg 1881-1883.

- *Yxnerums skate*: Yxnerums socken i Östergötland var under vår period delad på Skärkinds, Bankekinds och Hammarkinds härad, men hade också en del i Norra Tjusts härad i Kalmar län. Hela socknen betalade dock tiondet i Skärkinds härad.²⁵⁷
- *Regna eller Svennevads skate* i Närke var liten och betalade tiondet till Svennevad fastän socknens huvuddel tillhörde östgötska Finspånga läns härad.²⁵⁸
- *Rumskulla skate*, d.v.s. nordvästra delen av Rumskulla socken, tillhörde Ydre härad. Tiondet för hela socknen redovisades dock i Sevede härad, Kalmar län.²⁵⁹

Simonstorp eller *Sankt Pers kapell* hörde på 1600-talet till *Kvillinge* socken i Bråbo härad. Socknens gräns mot Stora Malms socken i Södermanland var länge oklar.²⁶⁰ Östra delen av *Askeryds* socken, den s.k. *Lägerbobygden*, tillhörde Ydre härad, men dess tionde redovisades i Norra Vedbo härad i Jönköpings län.²⁶¹

Denna genomgång av administrativa oregelbundenheter i länet är alls inte fullständig. Betydelsen för våra tiondeserier har här inte kunnat utredas i detalj, men torde i regel vara liten eftersom egenheterna i regel inte ändrades under vår undersökningsperiod.

Fögderier

1665 och en tid framåt fanns följande fögderier:

- *Finspånga län* eller *Bergslagen*
- *Gullberg, Boberg, Valkebo och Vifolka* härad
- *Kinda och Ydre* härad
- *Linköpings län*: Åkerbo, Bankekind och Hanekind. (Observera att Linköpings län senare blev en alternativ beteckning på hela Östergötlands län)
- *Norrköpings län*: Bråbo, Lösings, Memmings, Skärkinds härad
- *Stegeborgs län*: Hammarkinds och Björkekinds härad
- *Vadstena län*: Göstrings, Aska, Lysings och Dals härad
- *Östkinds fögderi* eller *Skenäs län*: Östkinds härad

Före 1687 redovisas Östkind som eget fögderi i krigsmanshuset fögderisammandrag. 1682 kallas det *Skenäs län*. Det hade 1682-1686 samme fogde som Stegeborgs län och sägs åtminstone i det undersökta källmaterialet för åren 1687-1689 utgöra ett gemensamt län med det senare. Fr.o.m. 1690 förs Stegeborg och Östkind under *Lösings, Björkekinds och Östkinds fögderi*. Samtidigt bryts Hammarkind och Skärkind ut ur sina tidigare fögderier och bildar tillsammans ett nytt. Från och med 1690 såg fögderiindelningen ut enligt följande:

- (Nya) *Finspångs* fögderi (nu Finspång, Bråbo och Memmings härad)
- *Gullberg, Boberg, Valkebo och Vifolka* fögderi
- *Hammarkinds och Skärkinds* fögderi
- *Kinda och Ydre* fögderi
- *Lösings, Björkekinds och Östkinds* fögderi
- *Linköpings* (nya) fögderi bestående av Åkerbo, Bankekind och Hanekinds härad
- *Vadstena län*: Göstrings, Aska, Lysings och Dals härad

²⁵⁷ Lagerstedt 1973, s. 54.

²⁵⁸ Lagerstedt 1973, s. 99.

²⁵⁹ Lagerstedt 1973, s. 39.

²⁶⁰ Lagerstedt 1973, s. 29.

²⁶¹ Lagerstedt 1973, s. 39.

Med vissa modifieringar en bit in på 1700-talet kom denna indelning att bestå till långt in i 1800-talet. Modifieringarna var: Vadstena län delades efter 1713 upp på först två fögderier, dels *Dals och Lysings*, dels *Aska och Göstrings*. 1723 (?) i sin tur omfördelade till å ena sidan *Lysings, Dals och Aska fögderi med Hovs socken*, samt å andra *Göstrings och Vifolkas fögderi* (Göstring då utom Hovs sockendel). I samband med detta förlorade Gullberg, Boberg, Valkebo och Vifolka fögderi sin Vifolkadel och blev enbart *Gullbergs, Bobergs och Valkebo fögderi*.

En vanlig uppdelning av Östergötlands län är *Östergötland Västanstångs* och *Östanstångs* (i förhållande till Stångån). Till den förra delen räknades Kinda och Ydre, Gullberg, Vifolka, Boberg, Valkebo, Vadstena och Linköpings fögderier. Östanstång innefattade Finspånga, Norrköpings, Stegeborgs fögderier samt Östkinds härad.

Källmaterialet

Kronoräkenskaper

De stora luckorna i de för forskning tillgängliga sockenvisa tiondeuppgifterna bland Riksarkivets länsräkenskaper för slutet av 1600-talet har gjort det särskilt angeläget att här söka alternativa källor. I första hand har då Östergötlands läns landskontorsserier i Vadstena landsarkiv använts, i några fall har sockenvisa uppgifter kunnat hittas i olika häradsskrivararkiv också de i landsarkivet. Men även här finns åtskilliga luckor.

Krigsmanshustunnan

För de flesta undersökningsåren föreligger fögderivisa uppgifter om den 40-del av det oavkortade tiondet som för Östergötlands del och helt enligt förordningen lämnades som understöd för Vadstena krigsmanshus. De ingår bland Krigskollegiums krigsmanshuskontor räkenskaper (huvudböcker och verifikationer) i Krigsarkivet.²⁶² En jämförelse med länsräkenskaperna visar att antal krigsmanshustunnor numeriskt motsvarar tiondelängdernas antal tunnor i struket mål dividerade med 40.

Målkärlens rymd, måltunnan

De nya mål som infördes enligt plakatet av den 10 mars 1665 avspeglas tydligt i källmaterialet. För Kullerstads socken sägs tiondet 1665 vara beräknat i rågat mål med 56 kannor på tunnan ”efter stadgan”, d.v.s. enligt den Stiernhielmska måttreformen. För flera socknar talas om ”nya målet” till 56 kannor ”på var tunna justerat” och liknande.²⁶³

Men de nya målkärlsvolymerna vållade inledningsvis viss oreda. 1666 sägs för Askeby socken: ”Efter såsom nu sedan målet justerades, ovisst är huru många k(anno)r. som räknas på halvspannen (= två fjärdingar/LAP), ty låter man till vidare underrättelse ... summorna stå öpp(na)”.²⁶⁴ Bekymret tycks här bara vara volymen på kannan, inte på spannen.

På att det bara var kannan som justerats genom måttreformen 1665 tyder också följande noteringar i extraktet över Stegeborgs läns tionde 1669: Först tas på debetsidan upp tiondet ”enligt längderna”, därefter ”övermålet eller råkan på ovanbemälda kyrkotionde ... efter 1638 års riksdags beslut 2 kappar på var tunna, som då och sedan var 3 kannor, men nu beräknas 2 kappar för 3 ½ kannor efter Kungl. Majts. Plakat den 10 mars 1665 ...”.²⁶⁵ Av kapparna gick det således fortfarande 32 på tunnan 1665 och framåt.

För Östra Ryds socken sägs 1666 i en notis invid kyrkoherden Magnus Theseus summering i tiondelängden: ”Blifuer icke stendigh emedan tunnan är reknat på 48. Kannor

²⁶² Till skillnad från vad som gäller andra läns motsvarande avgift till Stockholms barnhus avserräkenskapens år skördeåret (det år tiondet lämnades in).

²⁶³ Länsräkenskaper Östergötlands län 1665, RA.

²⁶⁴ Länsräkenskaper Östergötlands län 1666, RA.

²⁶⁵ Länsräkenskaper Östergötlands län 1669, RA.

och fjerdingen på 6 kannor”.²⁶⁶ Ytterligare en notis därtill, sannolikt av någon revisor, säger ”Efter Kongl. Placatz Innehåld skall reknes 7: kannor utj een fjerding och 56. Kannor på 1 tunna, derfor blifuer detta den retta Summan” 49 tunnor och 11 kannor. Längdens ursprungliga summering gav 50 tunnor 22 kannor. Vad kommer sig den obetydliga skillnaden av? En närmare granskning av Östra Ryds tiondelängd visar att socknens enskilda tiondegivares individuella tionde i tunnor och fjärdingar accepterats av revisorn. De flesta tiondegivare redovisar det mesta av sitt tionde i fjärdingar. Utöver detta redovisar de normalt inga eller bara några få kannor, mellan 0 och 5. Det är sedan endast dessa få kannor som räknas om à 7 istället för 6 per fjärding vid summeringen av hela socknens tionde.²⁶⁷ Detta måste tolkas som att den tunna som redovisas i summeringen har varit den officiella uppdelad på 54 kannor före och 56 kannor efter 1665.²⁶⁸ Prästen och revisorn har varit överens om tunnstorlek och att det gick åtta fjärdingar på en tunna, men alltså bara haft olika syn på hur många fjärdingar de kannor som en del enskilda bönder debiterats motsvarade. Åter handlar det alltså bara om kannorna.

Bl.a. Björn Helmfrid menade att tunnorna i tiondelängdernas summeringar 1638-1664 var drygt 14 % mindre än 1665 och efterföljande års.²⁶⁹ Men skillnaderna i uppmätta tiondevolymer före och efter måttreformen blev som framgått minimala, i Östra Ryd uppgick de bara till ungefär en procent. Dessa exempel talar för att det, för Östergötlands del på 1660-talet, åtminstone uppfattades, som att det bara var kannan som ändrades; tunnan, halvspannen, fjärdingen och kappen ansågs ha förblivit oförändrade.²⁷⁰

I Björn Helmfrids undersökningsområde runt Norrköping övergick man i tiondesammanhang fr.o.m. 1737 från att räkna i kannor till kappar varav det gick 32 på tunnan. Helmfrid sätter detta i samband med 1737 års nya förordning om mått och vikt. Samma förhållande visade sig gälla i resten av länet, där kappräknningen sedan pågår vår undersökningsperiod ut.

Tunnan som måttenhet, mätningssättet, rågarna

I Östergötlands tiondelängder beräknas den enskilde bondens tionde under hela vår undersökningsperiod i strukna tunnor i enlighet med 1638 års tiondeplakat som förutsätter att tiondelängderna satts upp redan före uppbörden och att rågan läggs till det först vid leveransen i tiondehärbarget.²⁷¹ En egendomlighet beträffande Östergötland är att fögderiernas tiondeextrakt fr.o.m. 1690 försågs med två särskilda kolumner, en för tiondet i struket mål, en för ”övermålet eller rågan”. Enda undantaget var Vadstena läns fögderi som ända till införandet av fast tionde där 1731 bara hade en enda ospecificerad kolumn. Särskilda beräkningar angående Vadstenahäraderna Aska och Göstring vid extrakten över 1717 års tionde visar dock att extraktsummorna, åtminstone då, motsvarade tiondet i struket mål efter tiondelängderna.²⁷² Hur var det i Vadstena län före 1690? I de undersökta extrakten framgår inget om mätningssättet dessa år. Ett antal jämförelser mellan extrakt och tiondelängder visar

²⁶⁶ Länsräkenskaper, Östergötlands län 1666, RA.

²⁶⁷ Jämför Björn Helmfrid 1949, s. 10.

²⁶⁸ I en projektrapport ansåg Lennart Palm att tunnorna i länet varit lika storföre som efter 1665. Palm 2012. Palm stödde sig här bl.a. på Göran Hanssons undersökning, *Spannmålsmått i Östergötland under 1600-talet*, opublicerat manus. Hansson kunde inte finna det stora fall i det genomsnittliga antalet tiondetunnor före och efter 1665 års måttreform, som borde skett om tunnorna gjorts större 1665.

²⁶⁹ Björn Helmfrid 1949, ss. 10, 12, 15, 41, 176, diagram 1. Han ansåg alltså att kannan var det fasta målet medan tunnans volym varierat, inte tvärsom ansluter sig till denna tolkning. Även Staffan Helmfrid och, senare, Lotta Leijonhufvud, anslöt sig senare till samma bedömning (Staffan Helmfrid 1962, s. 4, not 2; Leijonhufvud 2001, s 268).

²⁷⁰ Jämför Morell 1988, s. 33 ff.

²⁷¹ Jämför också Björn Helmfrid 1949, s. 12 ff.

²⁷² Hedvig Eleonoras livgeding, guvernementskontoret, FII B:1, RA.

emellertid samma belopp. Min tolkning är att tiondet i extrakten avser rågade tunnor, men numeriskt lika många som tiondelängdernas strukna tunnor.

Beträffande de fögderisummor som hämtats från krigsmanshusets räkenskaper framgår av flerfaldiga exempel att de visar antalet uppburna tunnor i rågat mål.²⁷³ 40-delen har där som stadgat beräknats på tiondet i strukna tunnor, som vid leveransen rågats. Numeriskt avspeglar alltså antalet krigsmanshus tunnor 1/40 av givarnas tionde i struket mål.

Tiondesystemet

Rökräkning och provtröskningar var sannolikt det normala i landskapet under hela vår undersökningsperiod. Björn Helmfrid såg för Östergötlands del redan i 1663 års räkenskaper resultat av samma års förordning om detta; hädanefter förde man ganska allmänt upp skyltal, provresultat och uträknad tionde i var sin kolumn. Men ibland letar man förgäves efter provtröskningsresultat, vilket Helmfrid förklarar med att röktal och prov förts på särskilda listor som inte bundits in i räkenskaperna. De provtröskningstal han fann i längder eller särskilda rapporter var av olika kvalitet, ibland har det fått räcka med tröskning hos en bonde per by, ibland hos alla socknens bönder. Utjämnings- och avkastningstal till jämna tal 12, 10, 8 och 6 kannor per rök, som underlättat summeringar, kunde observeras på vissa håll, men inte på andra.²⁷⁴

Det finns exempel på att det i vissa av östgötabygder inledningsvis faktiskt var så och så med provtröskningen. Så klagades 1689 från Hammarkinds härad att allmogen där räknat tiondet på ett traditionellt sätt och inte känt till kraven på provtröskning och inlämning av stubbelängder, d.v.s. prästens egna röklängder.²⁷⁵ Jag delar ändå Björn Helmfrids bedömning att rökräkning och provtröskning härefter på allvar slog igenom i länet och räknar med att åtminstone fr.o.m. 1691 kronans kontrollkrav strikt uppfylldes över hela Östergötland.²⁷⁶

Enligt kulturgeografen Axel Wennberg ingick inte svedjorna i den fasta tiondesättningen.²⁷⁷ Att deras skörd ingått i det rörliga tiondet, helt i enlighet med gällande förordningar, framgår emellertid av flera exempel.²⁷⁸ Källmaterialet för Östergötland tar oftast upp både vete, havre och ärtor och vid några tillfällen även bönor. För Norrköpings län redovisas på 1660- och 1670-talen "havre och blandkorn" tillsammans. I mycket av materialet, särskilt i extrakten, slås ofta råg och korn samman under beteckningen "spannmål".

I de flesta områden i Östergötland delades tiondet på vanligt sätt mellan kronan och prästerna, d.v.s. med 2/3 åt den förra, 1/3 åt de senare. Men några undantag fanns. I sockarna

²⁷³ 1666 och 1667 redovisas övermålet särskilt hos krigsmanshuset, ett bruk som dock upphör fr.o.m. 1668. Härefter nämns i regel inget om övermålet, men bl.a. 1673 och 1678 skrivs uttryckligen att rågat mål avses.

²⁷³ I 1668 års krigsmanshusräkenskap i KrA finns en kopia s. 68 av ett transumt av en resolution 30 april 1669 beträffande mätningssättet för krigsmanshustunnorna: Där framgår att de förlamade knektarna i provinserna "vid förre Uthdelningen" fått spannmålen med rågat och lika mål "såsomdhen intages" och det efter landsbokshållarnas förslag igenom häradsfogdarna på somliga orter, "dy är Collegium till fredz, at det wijdare der weh förblif(e)r; och Bookhållare iche Twungen blifwa, i alla Korkiohärbergen medföllia och Rågan afstrijka". Här framgår att krigsmanshustunnan togs in inklusive rågan. En egendomlighet förekommer beträffande Vadstena län 1669, nämligen att övermål inte räknas på vete. I databasens beräkningar av "ren säd" har inga försök gjorts att utreda omfattningen av detta bruk, vetet utgör allmänt en mycket liten del av totala tiondet. Leveransformen rågat mål återfinns hela undersökningsperioden, se t.ex. räkenskaperna 1708 för Åkerbo härad, 1727 för Göstrings och 1765 för Ringarum m.fl. socknar.

²⁷⁴ Björn Helmfrid 1949, s. 73 ff.

²⁷⁵ Länsräkenskaper Östergötlands län, landsbok, s. 1626, RA.

²⁷⁶ Helmfrid 1949, s. 78. Jämför ibidem s. 100.

²⁷⁷ Wennberg 1947, s. 60 och not 11 där. Landshövding Stålarms hade ursprungligen idéer om att endast råg och korn skulle levereras. Jämför Björn Helmfrid 1949 s. 130.

²⁷⁸ Se t.ex. längderna för Hanekind och Björkekind 1666 som har en gemensam ifyllt kolumn för "åker- och svedjeråg".

Grebo, Värna, Björsäter och Vårdnäs, och av tiondelängder att döma även Kristberg, delades 50/50 mellan kronan och prästen och i häraderna Göstring, Vifolka och Gullberg förekom det att vissa hemman lämnade hela tiondet till prästen.²⁷⁹ I Kvarsebo behöll pastor all tionde självt enligt kungligt brev 11/9 1628.²⁸⁰

Från Johan Casimirs - hertig av Stegeborg död 1652 - tid, betalade ”skärborna” i Skällvik och Gryt inget tionde in natura till skillnad från övriga jordbrukare i dessa socknar. Skärborna betalade istället 1 1/3 daler silvermynt per neke och det framgår av längderna att de i regel bara hade någon handfull sådana. I Finspångs bergslagsdelar i Skedvi, Vångas, Godegårds, Hällstad, Risinges och Tjällmo socknar erlades också tiondet i pengar.²⁸¹ I projektets tiondeserier för Östergötland ingår enbart redovisat tionde in natura. Det innebär att de nämnda tiondena i pengar ger en viss underskattning vid skördeberäkningar, samtidigt bör observeras att de nämnda områdena sannolikt hade tämligen obetydlig spannmålsodling, det var ju detta faktum som antagligen låg bakom att man betalade i pengar istället för säd.

De fasta tiondesättningarna

De första fasta tiondesättningarna, där Östergötlands landshövding Axel Stålarms tillhörde 1680-talets banbrytare har behandlats ingående av bl.a. Björn Helmfrid.²⁸²

Delar av Östergötland fick fast tionde redan fr.o.m. 1687. Principen vid länets tiondesättningar blev att utgå från bedömningar av gårdarnas utsäde och korntal. Dessa förrättningar har efterlämnat agrarhistoriskt intressanta källmaterial.²⁸³

Vid genomgången av tillgängligt källmaterial visade det sig att tiondesättningarna inte alltid omedelbart genomfördes, samt att de i några fall tillämpades några år, varefter rörligt tionde åter infördes för en tid. Följande tabell visar vilka perioder fr.o.m. 1665 som rörligt tionde tillämpats i länets häradar:

²⁷⁹ Lars Gustaf Linde 1887, s. 297.

²⁸⁰ Lagerstedt 1973, s. 30.

²⁸¹ Se tionderedovisningen bland Länsräkenskaper Östergötlands län, RA, för t.ex. i landsboken 1680.

²⁸² Björn Helmfrid 1949, s. 128 ff; Wennberg 1947, s. 197, om fasta tiondet i Finspångs län och Kville 1687 (Melanders beskrivningsbok).

²⁸³ Bl.a. längder över det fasta tiondet för Aska och Brobergs häradar 1714 innehåller utsädesuppgifter (Hedvig Eleonoras livgeding, Guvernementskontoret, FII B:1). 1726 års tiondesättning har efterlämnat register över varje gårds ”utsäde” i tunnland samt projekterat tionde för socknar som vid tiden för förrättningen ännu hade rörligt tionde (i Kammarkollegiet, 1. provinskontoret, nummerserie nr 93:6, RA). Björn Helmfrid 1949 s. 139 f., 142 f. Från 1754 finns liknande uppgifter i Crono Tjondelängd, Östergötlands länsstyrelses arkiv, landskontoret, volym GIIIj 2, Vadstena landsarkiv.

Perioder med rörligt tionde i Östergötland

Härad	Period
Aska	- 1731
Bankekind	Större delen – 1686, tre socknar – cirka 1715
Björkekind	Kuddby-1728, resten fick fast mellan 1743 och 1750
Boberg	Delar - 1686, resten – cirka 1715
Bråbo	Kvillinge 1686, Östra Eneby -1753
Dals	- 1730
Finspångalän	- 1687
Gullberg	Björkeberg – 1689?, resten - 1715
Göstring	- 1730
Hammarkind	Några socknar – 1739, övriga socknar successivt - 1760
Hanekind	- cirka 1715
Kinda	Vacklande -1686-1690, åter rörligt 1704-1715, därefter åter fast
Lysing	- 1730
Lösing	Varierande – 1716-1759, tidvisa återgångar till rörligt däremellan
Memming	- 1739
Skärkind	- 1739, övriga socknar successivt - 1760
Valkebo	Ledberg och Rappestad – 1686, resten - 1715
Vifolka	Delvis – 1686, delvis - 1714
Ydre	- 1687
Åkerbo	Delvis – 1686, delvis - 1714
Östkind	Delvis – 1686, resten - 1749

Tiondesättningarna 1687 skall ses som Stålarms projekt, de runt 1715 föranleddes av en framstöt från prästerna som klagade på ett påstått stort bedrägeri med tiondet där de, som hade sin lön av detta, ”ofta mer än till hälften komma att lida”.²⁸⁴ Runt 1730 slöt ytterligare många socknar kontrakt. Enligt *Bondeståndets Riksdagsprotokoll* 19/11 1726 var länets allmoge, utom bönderna i Vadstena län, då positiv till fast tionde. Liksom Vadstena län ville skärbönderna, som vi sett gav pengar, fortsätta med rörligt tionde. Enligt protokollet 27/2 1731 hade då även Vadstena län blivit positivt, medan däremot Hammarkinds härad nu ville fortsätta med rörligt. Först med övergången till fast tionde i några socknar i Hammarkinds och Skärkinds fögderi 1761 tycks den process som börjat på 1680-talet vara avslutad i Östergötland. Man anar ibland en seg dragkamp mellan å ena sidan kronan och andra tiondemottagare och, å andra sidan, bönderna.²⁸⁵

Skördeberäkningar

Skördeberäkningarna har som för övriga områden inom projektet börjat med att fastställa hur stor andel av skörden tiondet motsvarat i olika delar av Östergötland med hänsyn till tiondets fördelning mellan kronan och prästerna. Normalt behöll ju kronan 2/3 av det totala tiondet, vilket innebär att kronans tionde skall multipliceras med 15 för att motsvara den tiondebelagda skörden. Flera avvikelser från denna norm förekom emellertid i Östergötland. För Vårdnäs socken där kronan och prästerna delade 50/50 på tiondet fås ”tiondeskörden” genom att man multiplicerar kronotiondet med 20. Samma gäller enligt

²⁸⁴ Wennberg 1947, s. 193 not 43. Björn Helmfrid 1949 tar upp taxeringar 1716 (s. 133, 142, 145), 1715 (s. 139).

²⁸⁵ Se exemplet Östra Eneby där man 1716 på vanligt sätt räknat rökar och provtröskat, men där bönderna ändå fick betala efter en fast taxering. Redan 1717 återgick socknen dock till vanlig rörlig tionderäkning. Björn Helmfrid 1949, s. 142.

tiondesättningslängderna Kristberg, Björsäter, Grebo och Värna. En annan ovanlighet förekom i Göstrings, Vifolka och Gullbergs härader; där betalade ett antal hemman hela tiondet till prästen.²⁸⁶ Förhållandet har observerats för Järstad och Skrukeby socknar i Göstring, men också för Väversunda i Dals härad. Vid skördeberäkningar har hänsyn måst tas till dessa förhållanden. Därefter har en uppräkningsfaktor för ej betalande mantal företagits på inom projektet vanligt sätt från mantal. För Östergötlands del har fem uppgifter om mantalen hämtats (för åren 1668, 1680, 1692, 1705 och 1718) från länsräkenskapernas landsboksuppgifter i Riksarkivet. Slutligen har ett påslag gjorts med 10 % för antagen underskattning vid uppmätningen m.m. De olika uppräkningsfaktorerna och de perioder de fått representera redovisas i följande tabell:

Parametrar vid skördeberäkning för Vadstena län

Period	Uppräkningsfaktor för tiondet	Multiplikator för skördeberäkning
1665-1679	1,109	18,29
1680-1691	1,113	18,37
1692-1704	1,094	18,04
1705-1717	1,085	17,90
1718-1730	1,084	17,88

Som framgår av tabellen ändrade sig faktorerna bara 2-3 procent mellan perioderna. Egentligen är detta inte så förvånande eftersom i princip samma gårdskategorier var tiondebefriade under hela perioden. Vadstenaberäkningarna kan möjligen vara något, antagligen obetydligt, i underkant på grund av de nyss nämnda egenheterna i socknarna Järstad, Skrukeby och Väversunda.

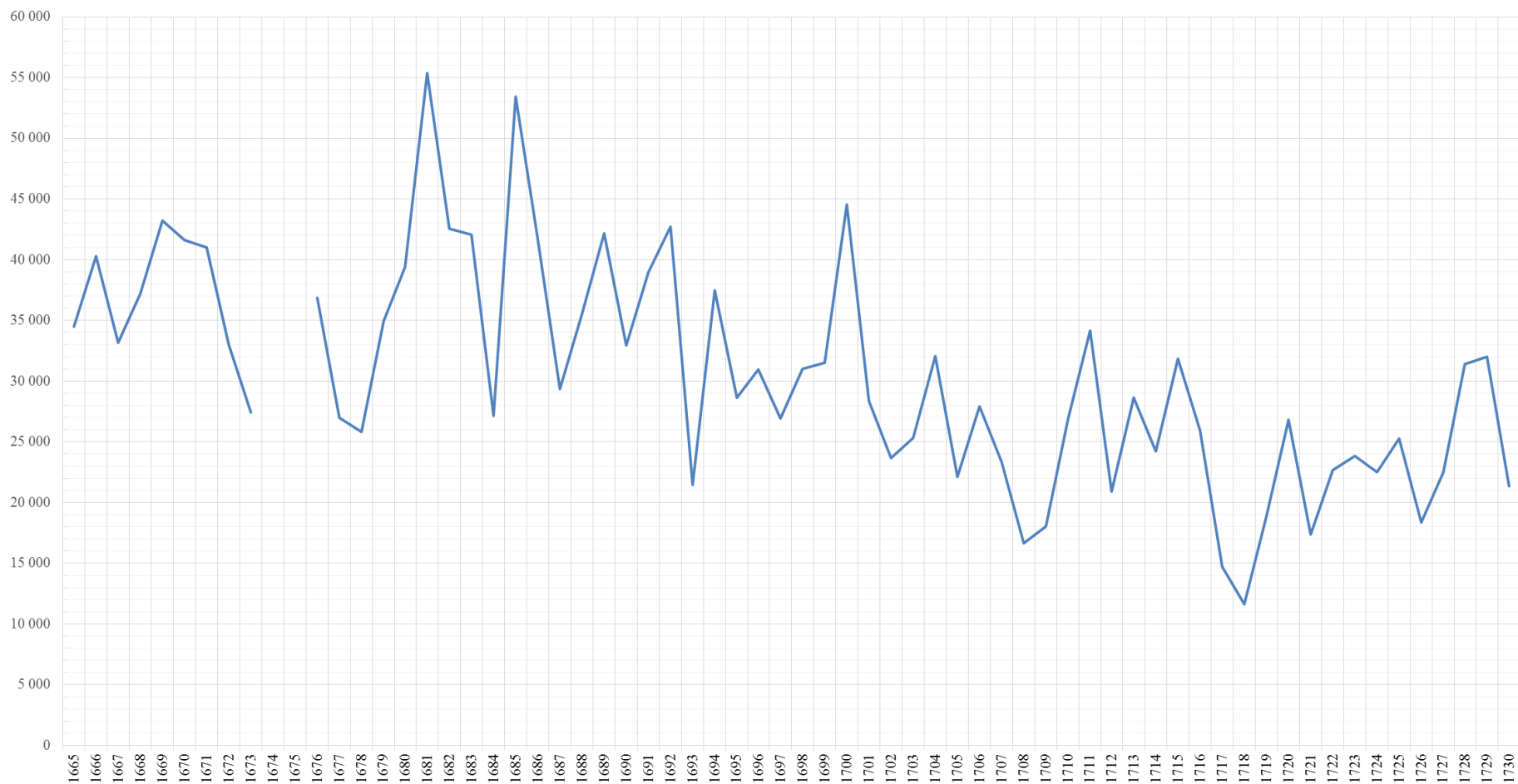
På grund av de många luckorna i länets kamerala källmaterial och de varierande tiderna för övergång till fast tionde har databasens skördeberäkningar i första hand baserats på fögderiuppgifter från Stockholms barnshus huvudböcker i Stockholms stadsarkiv. På grund av bristerna i källmaterialet nöjer jag mig med att redovisa beräknade volymskördar för Vadstena län, ett område med, jämfört med flera andra delar av länet, relativt bra källmaterial.

De beräknade skördeutvecklingen visas i följande diagram²⁸⁷:

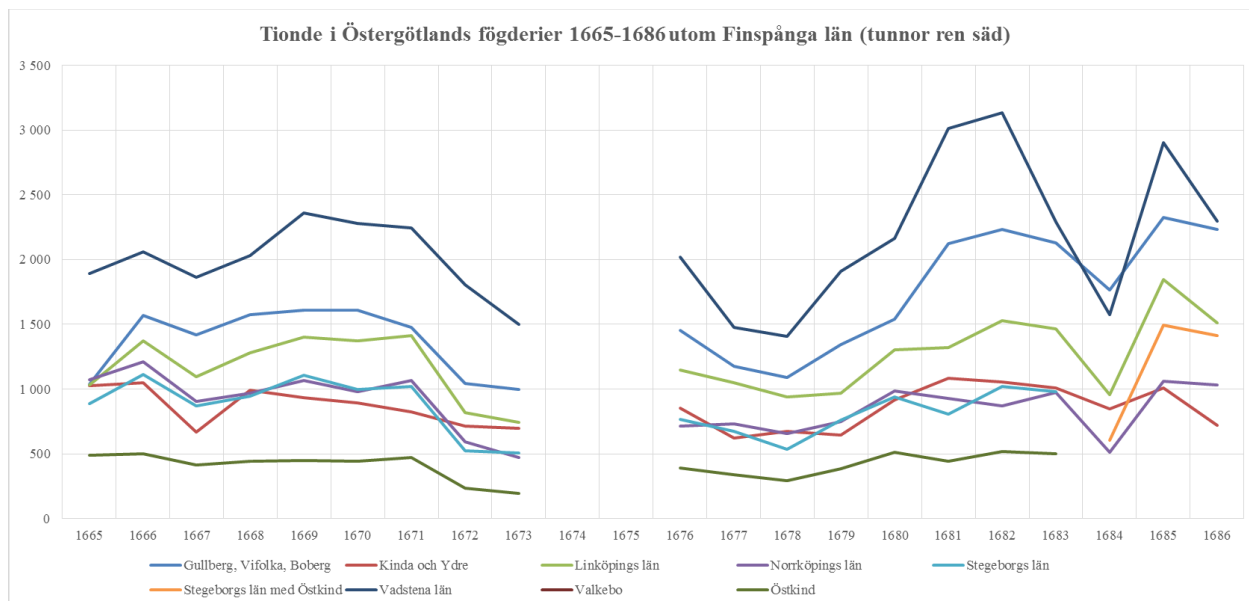
²⁸⁶ Se Rabenius 1853, s.48; Thurgren 1859, s.36; Lars Gustaf Linde 1887, s.295, not**.

²⁸⁷ Ett par socknar med fast tionde ingår i Vadstena-beräkningen, vilket innebär en obetydlig utjämning mellan åren.

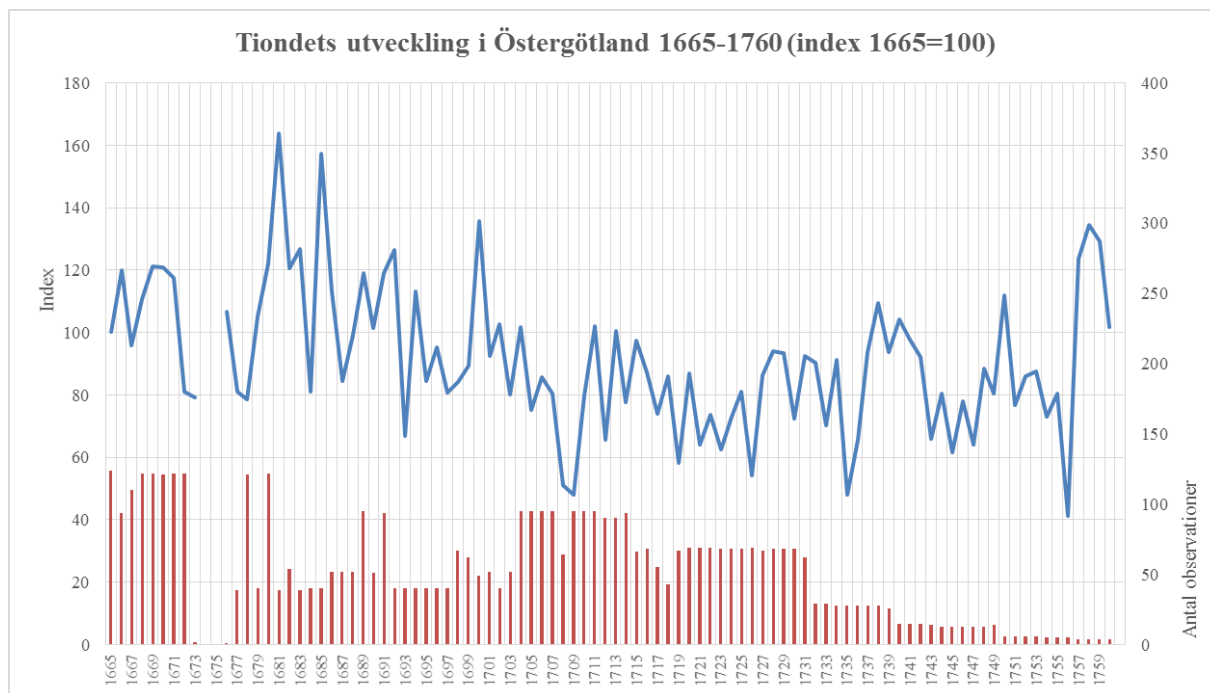
Beräknade skördar i Vadstena län 1665-1730 (tunnor ren säd)

Vadstena läns område innefattar både delar den kalkrika och bördiga Östgötaslätten och delar av södra Östergötlands brutna skogsområden. Mycket talar för att vi här har ett för länet sammantaget ganska typiskt område sett ur åkerbruksperspektiv. Tiondeutvecklingen i områdets fögderier under perioden innan fast tionde började införas 1687 i följande diagram tyder på detta, liksom en jämförelse med de indexberäkningar för hela länet som görs nedan.

Filen "Grunddata" innehåller de påträffade sockentiondeuppgifterna för hela Östergötland, liksom härads- eller länsiffror där sockenuppgifter saknats. Jag har valt att inte göra några beräkningar av skördevolymen i filen (med undantag av för Vadstena län) utan stannat vid att beräkna ett index (1665=100) över tiondet för att fånga skördeutvecklingen i hela länet. Endast socknar med uppgifter 1665, det stora flertalet dock, har använts och diagrammets index utgörs av årsvisa medeltal för det nyss nämnda uppgifterna. I följande diagram visas tiondets utveckling för åren 1665-1760. Av diagrammet framgår också det antal observationer respektive årsmedelindex baserats på.

Det bör observeras att indexet bygger på varierande områdesdata under olika perioder, än saknas den ena socknen, än det andra häradet. Efterhand som socknar fått fast tionde har de också fallit bort i indexberäkningen. Antalet sockenuppgifter sjunker således efterhand för att i slutet av prioden stanna vid bara fyra! Med dessa allvarliga reservationer överlåter jag åt databasanvändarna att tolka de senare årens delar av diagrammets kurva.

Övrigt

Östergötlands tidigmoderna jordbruk har behandlats ovanligt ingående inom forskningen. Bland dem som berört tiondet märks Erik Bergsten, Staffan Helmfrid Östergötland Västanstångs, Axel Wennberg nordöstra delarna av landskapet, Björn Helmfrid Östra Eneby socken strax norr om Norrköping.²⁸⁸ De två förstnämnda berör inte så mycket den här aktuella undersökningsperioden, Björn Helmfrids arbete däremot i hög grad, samtidigt som hans bok blivit något av ett standardverk vad gäller tiondet. Den senares slutsatser står ofta i stark motsättning till Wennbergs.

Variabler i databasen "Östergötland"

Bladet "Grunddata" – tionde per socken

- Årtal
- Län 1913
- Fögderi
- Socken
- Vetetionde i strukna decitunnor
- Spannmål i strukna decitunnor
- Rågtionde i strukna decitunnor
- Svedjerågtionde i strukna decitunnor
- Korntionde i strukna decitunnor
- Blandsädtionde i strukna decitunnor

²⁸⁸ Bergsten 1946; Staffan Helmfrid 1962; Björn Helmfrid 1949; Wennberg 1947.

Havretionde i strukna decitunnor
Ärttionde i strukna decitunnor
Böntionde i strukna decitunnor
Totalt stråsådstionde i oreducerade decitunnor
Totala tiondet i decitunnor ren säd (exkl. ärtor och bönor)
Beräknade skördar Vadstena län i decitunnor ren stråsås
Källa

Bladet "Fögderisummor" – tionde per fögderi

Årtal
Fögderi
Rågtionde i strukna decitunnor
Svedjerågtionde i strukna decitunnor
Korntionde i strukna decitunnor
Blandsådtionde i strukna decitunnor
Havretionde i strukna decitunnor
Ärttionde i strukna decitunnor
Böntionde i strukna decitunnor
Totala tiondet i decitunnor ren säd
Källa

Källnycklar

40*krigsmanshusavgiften, KrA = 40 * krigsmanshusavgiften, Krigsarkivet
40KrA = uppgiften bygger på multiplicering av krigsmanshusdecitunnor i Krigsarkivet
Fögderisumma från "Fögderisummor" = Fögderisiffra för vissa år där sockendata saknats
Helmfrid 1949, diagram 1 = uppgift från Björn Helmfrid 1949, diagram 1.
Hskr Lösing m fl VLA = Häradsskrivarens i Lösings m.fl. fögderi arkiv, Vadstena landsarkiv
KrA = Krigsarkivet
RA = Riksarkivet
RA HEL = Uppgift från räkenskaper för Hedvig Eleonoras Livgeding i Riksarkivet
RA landsbok länsräk Livgedinget = Länsräkenskaper Livgedinget, landsbok, Riksarkivet
RA landsbok ÖG = Länsräkenskaper Östergötlands län, landsbok, Riksarkivet
RA LB
länsräk Livgedinget = Länsräkenskaper Livgedinget, Riksarkivet
RA Livged guvernementskontoret GI:48 = Livgedingets arkiv, guvernementskontoret, volym
GI:48, Riksarkivet
RA länsräk ÖG = Länsräkenskaper Östergötlands län, Riksarkivet
RA länsräkensk Livgedinget = Länsräkenskaper, Livgedinget, Riksarkivet
RA verifikationer ÖG = Länsräkenskaper, Östergötlands län, Riksarkivet
VALA = Vadstena landsarkiv
VALA Östergötlands landskontor, verifikationer (serie E1b) = Vadstena landsarkiv, Länsstyrelsen
i Östergötlands län, landskontoret, landsboksverifikationer (serie E1b)

Källor och litteratur

Otryckt källmaterial

Krigsarkivet, Stockholm

Krigskollegium, Krigsmanshuskontoret.

Koncepthuvudböcker (G I a)

Renskrivna huvudböcker (G I b)

Verifikationer till huvudböcker (G I c)

Landsarkivet i Göteborg (GLA)

Häradsskrivarens i Dalsland arkiv

Räkenskaper, spridda år (serie G)

Göteborgs häradsskrivares arkiv

Handlingar rörande tiondesättningen mm (Landshövdingens PM 1694), (vol. EI:9)

Länsstyrelsens i Göteborgs och Bohus län, landskontoret

Tiondelängder mm, 1694 (vol. GIIIe:1)

Prästerskapets och kyrkornas inkomster ("Prästverket") (serie G IX ab)

Mariestads kyrkoarkiv

Räkenskaper för kyrka, 1674–1700 (vol. LI:1)

Länsstyrelsens i Skaraborgs län, landskontoret

Diverse, 1683–1732 (vol. GXVIe:1)

Handlingar angående kronotionde, 1657–1765 (vol. GVe:1)

Landsarkivet i Härnösand (HÄL)

Gävleborgs läns landskontor

Kyrko- och skolmedelsräkningar, 1612–1816 (vol. G V f:1)

Landsboksverifikationer, 1772 (vol. E I b:222)

Tiondelängder, 1695–1732 (vol. G III d:1)

Häradsskrivarens i Skellefteås fögderi arkiv

1748 – 1750 (vol. 474)

Norrbottnens läns landskontor

Verifikationer, spridda år (vol. E I c:1–3)

Västernorrlands läns landskontor

Handlingar ang. tionde, spridda år (vol. G III k)

Handlingar ang. prästerskapets jordar och inkomster, spridda år (serie G X a)

Landsarkivet i Lund (LLA)

Hallands läns landskontors arkiv t o m cirka 1905

Handlingar rörande förvaltningen av kyrkors tillhörigheter och inkomster
(vol. G X ad:1)

Handlingar rörande tionde (vol. GIIIe:1–3, 6)

Landsböcker med verifikationer, spridda år (serie E I)

Landsarkivet i Uppsala (ULA)

Länsstyrelsen i Södermanlands län, Landskontoret I

Volym GIIe:5-6, 8

Länsstyrelsen i Uppsala län. Landskontoret I

Handlingar rörande tionden (serie G II e)

Landsböcker med verifikationer, spridda år (serier E I a & E I c)

Länsstyrelsen i Örebro län. Landskontoret del I

Verifikationer, äldre serie, 1666 (vol. E I C a: 43)

Landsarkivet i Vadstena (VALA)

Länsstyrelsen i Kalmar län, landskontoret

Handlingar angående tionde, 1701–1749 (vol. GIIIe:2)

Avkortningsböcker, 1671 (vol. EIIIIa:15)

Landsboksverifikationer 1718, 1719 (vol. EIIa:62–3)

Länsstyrelsen i Östergötland, landskansliet

Inkomna handlingar (brev och ämbetskrivelser)

Kammar och reduktionskollegierna, 1661–64 (vol. DIIa:162)

Länsstyrelsen i Östergötlands län, landskontoret

Handlingar angående tionde (vol. GIIIj)

Rigsarkivet i Köpenhamn

Reviderede regnskaber

Midlertidigt Besatte Lande, 1651–1722.

Riksarkivet i Stockholm (RA)

Hedvig Eleonoras livgedings arkiv

Guvernementskontorets aktsamling (vol. FII B:1)

Kammarkollegiet, Första provinskontoret

Nummerserie nr 93:6;

Volym 83:3

Kammakollegiet, Tredje provinskontoret

Indelningsverk för Hälsinge infanteriregemente (vol. 370:2)

Kungliga arkiv

Generalguvernörens över drottning Kristinas underhållsländer (vol. 71 1-2; 541; K569 & K585)

Länsräkenskaper 1631–1820, landsböcker och verifikationer, spridda år

Länsräkenskaper, Gävleborgs län
Länsräkenskaper, Göteborgs och Bohus län
Länsräkenskaper, Hallands län
Länsräkenskaper, Jönköpings län
Länsräkenskaper, Kalmar län
Länsräkenskaper, Kronobergs län
Länsräkenskaper, Livgedinget län
Länsräkenskaper, Svartsjö län
Länsräkenskaper, Vadstena län
Länsräkenskaper, Västerbottens län
Länsräkenskaper, Västernorrlands län
Länsräkenskaper, Älvsborgs län
Länsräkenskaper, Örebro län
Länsräkenskaper, Östergötlands län

Sandbergska samlingen

Hospital och barnhus. Kornhusen i Falun och Umeå (vol. W, fol. 816-46)
Ämbetsverk samt ämbets- och tjänstemän (vol. ÄÄ:4, fol. 3390)
Kronotionden (vol. LL, fol. 641, 660 & 666)

Stockholms stadsarkiv (SSA)

Allmänna barnhusets arkiv
Huvudböcker (serie G1A)

Länsstyrelsen i Stockholms län II, landskontoret

Handlingar och räkenskaper ordnade efter ämne
Tionde (serie G3E)

Ekonomisk-historiska institutionen vid Uppsala universitet

Astrid Hegardts excerter

Ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet

Johan Söderbergs excerpter

Tryckta eller digitala källor och litteratur

- Adelsvapen Genealogi Wiki, adliga ätten Bonde nr 11,
https://www.adelsvapen.com/genealogi/Bonde_nr_11 (2015-01-22)
- af Forsell, Carl, 1834. *Socken-statistik öfver Swerige*. Stockholm.
- Almqvist, Jan Eric, 1917, *Grundskatternas förenkling under Karl XII:s regering i samband med ny jordeboksmetod*. Lund.
- Bergsten, Erik, 1946, *Östergötlands bergslag*. Lund.
- Björlin, Gustaf. 1885, *Kriget mot Danmark 1675–1679. Läsning för ung och gammal*. Stockholm.
- Bondeståndets Riksdagsprotokoll, 1, 1720-1727*. Stockholm 1939.
- Falkman, Ludvig B., 1885, *Om mått och vikt i Sverige. Historisk framställning. Del. 2. Den nyare tiden från och med år 1606 till och med år 1739*. Stockholm
- Fischerström, Johan, 1761, *Anmärkingar om Södra-Halland*. Stockholm.
- Form, eller methode till kyrckio-tijonde längdernes inrättande hwar på instructionerne både för häradzfogdarne uti den 3 puncten 2. §. som ock för häradzskrifwarne i den 4 puncten sig beropa*. <http://hdl.handle.net/2077/38394> (2016-01-20)
- Forsgrén, Gustaf, 1885, *Bidrag till svenska gref- och friherreskapens historia 1561-1655. 1, Erik XIVs och Johan IIIs tid*. Uppsala.
- Forssell, Hans, 1872–1883, *Sverige 1571. Försök till en administrativ-statistisk beskrifning*. Stockholm.
- Forssell, Hans, 1872, *Anteckningar om mynt, vikt, mått och varupris i Sverige under de första femtio åren af Vasahusets regering*. Stockholm.
- Forssell, Hans, 1884, *Anteckningar om Sveriges jordbruksnäring i sextonde seklet*. Stockholm.
- Framme, Gösta, 1999, *Jordrannsaking och skattläggning i Bohuslän 1662–1666*. Göteborg.
- Emigrationsutredningen, Bilaga V, Bygdestatistik*. Stockholm 1910.
- Hannerberg, David, 1941, *Närkes landsbygd 1600-1820. Folkmängd och befolkningsrörelse, åkerbruk och spannmålsproduktion*. Göteborg.
- Hannerberg, David, 1971, *Svenskt agrarsamhälle under 1200 år. Gård och åker, skörd och boskap*. Stockholm.
- Hansson, Göran, *Spannmålsmått i Östergötland under 1600-talet*, opublicerat manus.
- Hedenstierna, Bertil, 1949, *Stockholms skärgård. Kulturgeografiska undersökningar i Värmdö gamla skeppslag*. Stockholm.
- Hedenstierna, Dagny, 1950, *Näringslivet i Sotholms härad under 1600-talet*. Stockholm.
- Hegardt, Astrid, 1975, *Akademiens spannmål. Uppbörd, handel och priser vid Uppsala universitet 1635–1719*. Uppsala.
- Hellenius, Carl Niclas, 1801, *Anmärkingar Rörande det, Som i allmänhet vid Utsädet Å våra Åkrar bör i akt tagas*. Åbo.

- Helmfrid, Björn, 1949, *Tiondelängderna som källa till ett byalags ekonomiska historia 1555-1753*. Stockholm, Lantbruksförbundets tidskrifts AB.
- Helmfrid, Staffan, 1962, *Östergötland "Västanstång" Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese*. Stockholm.
- Herlitz, Lars, 1974, *Jordegendom och ränta : omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden*. Göteborg.
- Huss, Erik Gunnar, 1902, *Undersökning öfver folkmängd, åkerbruk och boskapsskötsel i landskapet Västerbotten. Åren 1540-1571*. Uppsala.
- Hülphers, Abraham Abrahamsson, 1789, *Samlingar til en beskrifning öfver Norrland, Femte samlingen om Westerbotten 1. bandet*. Westerås.
- Instruction Kongl. May:tz nådige Instruction För Häradzfougerne wid deras Tienstern och Embetens Förrättningar. Gifwen Stockholm den 9 Octobris, Åhr 1688.*
- Jansson, Sam Owen, 1950, *Måttordbok. Svenska måttstermer före metersystemet*. Stockholm.
- Kongl. M.ts til Sverige ORDNING och Stadga om Kyrkiotijenderne i Rijkedh/ giord på Rijkzdaghen vthi Stockholm Åhr M.D.C. XXXVIII (årstrycket 22/2 1638).*
- Kongl. M.tz til Sverige Ordning och Stadga om Kyrkiotijenderne i Rijkedh, giord på Rijkzdaghen vthi Stockholm Åhr M. DC. XXXVIII. Tryckt aff Henrich Käyser. 1638*
<http://weburn.kb.se/eod/5630/NLS15A025630.pdf> (2015-05-31).
- Kongl. Maj:ts Förnyade Förordning Angående Måhl, Mått och Wigt, 29 maj 1739.*
- Kongl. May:tz Instruction, Häradz-Skrifwarne wid deras Tiensterns Förrättningar til Effterrättelse. Gifwen Stockholm den 16 Octobris, Åhr 1689.* <http://hdl.handle.net/2077/38395> (2016-01-20)
- Kongl. May:tz nådige Instruction För Häradzfougerne wid deras Tienstern och Embetens Förrättningar. Gifwen Stockholm den 9 Octobris, Åhr 1688.* <http://hdl.handle.net/2077/38396> (2016-01-20)
- Kungl. Maj:ts nådigaste förordning och reglemente för dess betjante under militien och landsstaten 4/1 1684*
- Kungl. Maj:ts nådige förklaring över någre punkter uti den 5 januari 1684 utgångne reglemente 7/4 1685, § III. 1671*
- Lagerstedt, Torsten (red.), 1955, *Östergötland*. Stockholm.
- Lagerstedt, Torsten, 1942, *Näringsliv och bygd i Seminghundra härad vid 1630-talets slut*. Uppsala.
- Lagerstedt, Torsten, 1946, "Livsmedel och livsmedelsproduktion under stormaktstiden", *Ymer*. 1946.
- Lagerstedt, Torsten, 1973 (†), *Den civila lokalförvaltningens gränser 1630-1952. Kameral redovisning, areell beteckning och gränsförändring*. Stockholm.
- Larsson, Lars-Olof, 1972, *Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640*. Lund.
- Leijonhufvud, Lotta, 2001, *Grain tithes and manorial yields in early modern Sweden. Trends and patterns of production and productivity c. 1540-1680*. Uppsala.
- Lignell, Anders, 1851-52, *Beskrifning öfver grefskapet Dal*. Mellerud. (1965 års utgåva).

- Linde, Lars Gustaf, 1887. *Sveriges finansrätt*. Stockholm.
- Linde, Martin & Palm, Lennart Andersson, 2011, *Sverige 1810. Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*. Göteborg.
- Linde, Martin, 2011, *Sverige 1750. Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*. Göteborg.
- Lindgren, Jan, 1980, *Utskrivning och utsugning : produktion och reproduktion i Bygdeå 1620-1640*. Uppsala.
- Linnarsson, Linnar, 1948, *Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härad. 1*. Uppsala.
- Montelius, Sigvard, 1962, *Säfsnäsbrukens arbetskraft och försörjning 1600–1865. Studier i en mellansvensk bruksbygd*. Uppsala.
- Morell, Mats, 1988, *Om mått- och viktsystemens utveckling i Sverige sedan 1500-talet. Vikt- och rymdmått fram till metersystemets införande*. Uppsala.
- Myrdal, Janken & Söderberg, Johan, 1991, *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Stockholm.
- Nilsson, Yngve, 1950, *Bygd och näringsliv i norra Värmland. En kulturgeografisk studie*. Lund.
- Nordgren, Adolph, 1801, *Anmärkningar rörande det, som i allmänhet vid utsädet å våra åkrar bör i akt tagas, med Philosophiska Facultetens bifall vid Kongl. Acad. i Åbo, under [...] Herr Carl Niclas Hellenii inseende för lagerkransen utgifne til allmän granskning af Adolph Nordgren. Uti Åbo Academies Mathem. Lärosal den 13. Maji 1801. På vanlig tid för middagen*. Åbo.
- Nordisk familjebok*, andra uppl., 1904–14.
- Nytt Allvar och Skämt*, N:o 16, *Thorsdagen den 18 April 1844*.
- Osbeck, Pehr, 1776, *Betydande hinder uti halländska hushållningen och botemedel däremot*. Stockholm.
- Palm, Lennart Andersson, 1993, *Människor och skördar. Studier kring agrarhistoriska metodproblem 1540–1770*. Göteborg.
- Palm, Lennart Andersson, 2000, *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571-1997 med särskild hänsyn till perioden 1571-1751*. Göteborg.
- Palm, Lennart Andersson, 2011, *Sverige 1570, Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*. Göteborg.
- Palm, Lennart Andersson, 2011, *Sverige 1690, Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*. Göteborg.
- Palm, Lennart Andersson, 2012, *Sverige 1630, Åkerbruk, boskapsskötsel, befolkning*. Göteborg.
- Rabenius, Theodor, 1853, *Om tionden*. Uppsala.
- Rosenberg, C. M., 1882–1883, *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige efter nyaste, hufvudsakligen officiella källor*. Stockholm.
- Rydin, Herman Ludvig, 1882, *PM angående det svenska skatteväsendets utveckling*.

Skatteverket. *Förteckning (Sveriges församlingar genom tiderna)*.

<http://www.skatteverket.se/privat/folkbokforing/omfolkbokforing/folkbokforingigaridag/sverigesforsamlingargenomtiderna/forteckning.4,18e1b10334ebe8bc80003999,html>. (2016-01-20)

Stenström, Nils G., 1945, *Slöinge och Eftra socknar 1600-1870, En kulturgeografisk studie*. Göteborg.

Swedlund, Robert, 1936, *Grev- och friherreskapen i Sverige och Finland. Donationerna och reduktionerna före 1680*. Uppsala.

Svenska Akademiens Ordbok (SAOB).

Söderberg, Johan, 1999, ”Åkerbruk och boskapsskötsel”, i *Mora. Ur Mora, Sollerö, Venjans och Våmhus socknars historia*. 3. Mora.

Thurgren, Johan Adolf, 1859, *Stadganden rörande svenska presterskapets rättigheter*. Stockholm.

Wennberg, Axel. 1947, *Lantbebyggelsen i nordöstra Östergötland 1600–1875*. Lund.

Westerling, F. A., 1838, *Ecclesiastik matrikel öfver Sverige utgifven år 1838*. Stockholm.

Westin, Josef, 1943, *Ångermanlands historia under Gustav Vasa och hans söners tid*. Härnösand.

Wij Carl Gustaff, medh Gudz Nåde, Sweriges, Göthes och Wendes Konung ... at kyrckiotijonden, öfwer heela Swerige ... den 15, maij 1658, Stockholm 1658.

Wiking-Faria, Pablo, 2009, *Freden, friköpen och järnplogarna. Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700-1900*. Göteborg.

Beskrifning öfwer Öland, besynnerligen det norra motet eller fögderiet. Faksimilupplaga Uppsala 1979.

